

જૈન ધર્મ દ ર્શ ન

પ્રયોજક :

મણિલાલ મોહનલાલ ઠવેરી

પ્રકાશક :
મણિલાલ મોહનલાલ ઝવેરી
૨૬ રીજરોડ મલબાર હીલ,
મુંબાઇ ૬

પ્રથમ આવૃત્તિ :
૧૦૦૦
કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

મુદ્રક :
ગુલાબચંદ લક્ષ્મીભાઈ શાહ
મહોદય પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ,
ભાવનગર.

પૂજ્ય વહીલ યાંદુ
શ્રી હેમચંદ મોહનલાલ ઝવેરી-
ના
કરકમલમાં
સપ્રેમ
અર્પણુ

પ્રસ્તાવના.

મારા યુરોપના રહેવાસ દરમિયાન ધણી કેળવાયેલા અને સંસ્કારી વેપારીઓના સમાગમમાં આવવું પડતું અને તે વખતે અનેક જાતની ચર્ચાઓ ચાલતી. આવા પ્રસંગોએ ખાસ કરીને આપણી રાજ્યદારી લડત વિષે અને આપણા ધર્મોની ચર્ચાઓમાં તેઓને બહુ રસ પડતો.

હિંદુસ્તાન વિષે આખી દુનિયાના લોકો બહુ જ અજ્ઞાનતા ધરાવે છે. બ્રિટિશોએ તેમને એટલું જ જણાવેલ હતું કે હિંદુસ્તાન ફક્ત હાથીઓ અને સર્પોથી ભરેલો દેશ છે. મહાત્મા ગાંધીજીના આગમન પછી આપણી કોંગ્રેસની, બ્રિટિશ રાજ્ય સાથેની લડત જેમ જેમ જોર પકડતી ગઈ તેમ તેમ દુનિયાના લોકો હિંદુસ્તાનની વાતોમાં રસ લેતા થયા અને હિંદુસ્તાન વિષે કેટલુંક જાણ્યું તથા. આપણી સત્યાગ્રહની અહિંસક લડત બધાને અન્યબળીમાં ગરકાવ કરતી હતી.

આ ચર્ચાઓ દરમિયાન મને માલૂમ પડ્યું કે યુરોપની પ્રજા હિંદુ, મુસ્લિમ અને બૌદ્ધધર્મો વિષે સારી માહિતી ધરાવે છે. જ્યારે જૈનધર્મનું નામ સુદ્ધાં તેઓએ સાંભળ્યું નથી. હિંદુસ્તાનના બધા જ ધર્મોના સંદેશા દુનિયામાં પહોંચી શકે અને જૈનધર્મનું નામ સુદ્ધાં કોઈ ન જાણે એ સમાચાર જાણી કયા જૈનને આધાત ન થાય? આપણે જૈનો કેટલી નાની દુનિયામાં વસીએ છીએ તેનો આ અચૂક પૂરાવો છે. યુરોપિયનોને જ્યારે હું જૈનધર્મમાં રહેલી ખૂબીઓ વિષે અને જૈનધર્મના સિદ્ધાંત વિષે વાતો કરતો ત્યારે વધુ જાણવા તેઓ કોઈ અંગ્રેજી લખાયેલા પુસ્તકની માગણી કરતા.

આપણા લોકોએ આવું કોઈ પુસ્તક બહાર પાડેલું નથી કે જે હું તેઓને આપી શકું. હર્મન યાકોબી અને તેમના શિષ્ય આસેનાપે જર્મન ભાષામાં આવાં પુસ્તકો લખેલ છે. પણ જૈનધર્મ વિષે તદ્દન અજ્ઞાન મનુષ્ય માટે ટૂંકાણુમાં અને સરલ ભાષામાં તેઓ સમજી શકે તેવું પુસ્તક હજી સુધી મને મળ્યું નથી.

આવા પુસ્તકની જરૂરિયાત હિંદુસ્તાનમાં પણ છે. જો કે તે તરફ કોઈ અન્ય વ્યક્તિનું ધ્યાન ખેંચાયું દેખાતું નથી.

ધણા યુરોપિયનો, અમેરિકનો અને અન્ય દેશના માણસો હિંદુસ્તાન જેવા દર વર્ષે આવે છે. આવા ટુરિસ્ટો અથવા તો મુંબાઈ જેવા બંદરે સ્ટીમરોના મુસાફરો શહેર જેવા આવે છે, ત્યારે તેમને આપણા મંદિરો-ખાસ કરીને વાલકેશ્વરનું મંદિર-ખતાવવામાં આવે છે. આ મુસાફરો આપણા મંદિરો તેમજ તેમાં રહેલી આપણી મૂર્તિઓ જોઈ આપણા જૈનધર્મ વિષે જાણવા અને સમજવા મંદિરના મહેતાજી અથવા લેયાને કે ભાડાની મોટરના ડ્રાઇવરને સવાલો પૂછે છે. આવા ભાડુતો માણસો તેમને શું સમજાવી શકે ? આ મુસાફરો આપણા મહાન તીર્થો જેવા કે પાલીતાણા, આખુ વિગરેની મુલાકાત પણ લે છે. આ બધાને અંગ્રેજીમાં લખેલું જૈનધર્મનું એક નાનું પુસ્તક ગાઈડ તરીકે આપીએ તો તેઓ મારફતે જૈનધર્મનો સંદેશો જરૂર દૂર દૂર સુધી પહોંચી શકે.

આ રીતે આવા પુસ્તકની જરૂરિયાત મને ધણી જ અગત્યની લાગી અને આપણા કેટલાક સાધુઓને આ વાત મેં જણાવી. મારો વિચાર એ હતો કે જો કોઈ વિદ્વાન સાધુ આ જાતનું પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં લખી આપે તો તેનો અંગ્રેજીમાં તરજુમો કરાવી બન્ને ભાષામાં પુસ્તક છપાવી બહાર પાડવું, પરંતુ કોઈ સાધુએ આ કાર્ય કરવા તત્પરતા દર્શાવી નહિ. સાધુઓની આશા છોડી મેં અંગ્રેજી જાણનાર જૈન વિદ્વાનો શોધવા માંજા કે જેઓની પાસે આ જાતનું પુસ્તક લખાવું. આવા

વિદ્વાનો અન્ય રોકાણોને લીધે અથવા તો મારા ઉપર જણાવેલા આદર્શ પ્રમાણે સરળ ભાષામાં લખી આપનાર મળ્યા નહિ.

આ વિષે ચર્ચા કરતાં પંડિત સુખલાલજીએ મને જ આ પ્રયત્ન કરવા સૂચના કરી. આપણા સામાજિક રીતરિવાજો વિષે ચર્ચા થતાં ભાષ્યશ્રી પરમાણુદ કુંવરજી કાપડિયાએ સામાજિક વિષયોને લગતું એક પુસ્તક લખવા મને સૂચના કરી હતી અને મેં તેવું પુસ્તક ‘રગશિયું ગાડું’ સને ૧૯૩૫ માં છપાવી બહાર પાડ્યું હતું. એ જ રીતે આ પુસ્તક લખવાનું પંડિતજીની સૂચનાને આભારી છે.

હું કાંઈ સાક્ષર નથી એટલે ‘રગશિયું ગાડું’ પુસ્તકની માફક આ પુસ્તકમાં પણ મારી ભાષા એક વેપારીની ભાષા કરતાં વધુ સારી હું આપી શકતો નથી. મારો ઉદ્દેશ સરળ ભાષામાં અને અને તેટલું ટૂંકાણુમાં કાઢને વાંચતા કંટાળો ન આવે તે રીતે આ પુસ્તક લખવાનો છે અને તે આદર્શને ધ્યાનમાં રાખી આ પુસ્તક લખેલ છે.

આ પુસ્તક જૈન તેમજ જૈનેતર બંધાને ઉપયોગી થઈ પડશે એમ હું માનું છું. ખાસ કરી જૈન વિદ્યાર્થીઓને આ પુસ્તક માર્ગદર્શક થઈ પડશે. જૈન સ્કુલ સિવાયની સ્કુલો કે કોલેજોમાં ભણતા ધણા વિદ્યાર્થીઓને ધર્મનું બહુ જ એાછું જ્ઞાન હોય છે. તેમને આ નાનકડા પુસ્તકમાંથી સહેલાઈથી જૈનધર્મ વિષે લગભગ બધું જ જાણવાનું મળશે.

વળી જૈનધર્મને લગતી લગભગ બધી જ બાબતો ઉપર લખાયેલું હોવાથી રેફરન્સ માટે પણ કામ લાગશે તેમ હું માનું છું.

આ પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં જૈનધર્મ વિષે સામાન્ય બધી હકીકતો આપવામાં આવી છે. આ વિષયો જૈન પુસ્તકોમાંથી લેવામાં આવ્યા છે. જૈનધર્મની સામાન્ય હકીકતો આપવા મેં આ પુસ્તકમાં પ્રયત્ન કર્યો છે પણ જૈનધર્મના સિદ્ધાંતો વિષે લખવું મારા માટે અશક્ય હતું. સદ્ભાગ્યે જૈનધર્મના સિદ્ધાંતો દર્શાવતું સરળ ભાષામાં મારા આદર્શ પ્રમાણે

લખાયેલું વિદ્વાન મુનિમહારાજ શ્રી ન્યાયવિજયજીએ લખેલું ' જૈનદર્શન ' નામનું પુસ્તક બહાર પડેલું છે. આ પુસ્તક મને એટલું બધું ગમ્યું છે કે મેં તે આખા પુસ્તકને મુનિશ્રીની પરવાનગીથી આ પુસ્તકના બીજા ભાગ તરીકે છપાવ્યું છે,

ગુજરાતી ભાષામાં તૈયાર થયેલા આ પુસ્તકનો અંગ્રેજી અનુવાદ બહાર પાડવા મારી ઇચ્છા છે, પણ જો કોઈ મિત્ર ઉપર જણાવેલા ઉદ્દેશ પ્રમાણેનું પુસ્તક અંગ્રેજી ભાષામાં બહાર પડેલું મને જણાવવા કૃપા કરશે તો મારી આ મહેનત બચી જશે.

લી૦

મણિલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

—: મહત્વનો સુધારો :—

પૃષ્ઠ ૪ થામાં પહેલી લીટીમાં બુદ્ધ ૭૯ વર્ષની ઉંમર પાવાપુરીમાં નિર્વાણ પામ્યા હતા—ને બદલે કુશીનગર વાંચવું.

અનુક્રમ

પૂર્વાર્ધ

૧ ઉપક્રમ:—જૈન ધર્મની વ્યાખ્યા, પ્રાચીનતા, જૈન ધર્મ માટે
જ્ઞાન, મહાવીર અને બુદ્ધમાં સમાનતા અને અંતર, અહિંસા,
કર્મ, જન્મતો કર્તા, નવતત્ત્વ, કાળ, સંધ, પૃષ્ઠ ૧-૧૨

૨ જૈન ધર્મના પ્રચારનો ઇતિહાસ:—
શિલાલેખો, ચિત્રકળા, જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મોએ હિંદુ ધર્મ
વિરુદ્ધ કરેલો પ્રચાર. ૧૩-૧૭

૩ જૈન ધર્મના મહારાજાઓમાં પ્રચાર:—
ચંદ્રગુપ્ત, બિંદુસાર, અશોક, સંપ્રતિ, ખારવેલ, વિક્રમાદિત્ય,
મુજ્જ-ભોજ, ગૂજરાતમાં જૈન ધર્મ, ગૂજરાતનાં રાજાઓ
અને ધર્મ ૧૮-૩૧

૪ દક્ષિણમાં જૈન ધર્મ અને તેના પ્રભાવ:— ૩૨-૩૪

૫ જૈન સાહિત્ય અને સાહિત્યકારો:—
અગિયાર અંગ સૂત્રો, બાર હિપાંગ સૂત્રો, દશ પ્રકીર્ણ સૂત્રો,
૭ છેદ સૂત્રો, ચાર મૂળ સૂત્રો, બે ચૂલિકા સૂત્ર, ભદ્રબાહુ,
ઉમાસ્વાતિ, પાદલિપ્તસૂરિ, સિદ્ધસેન દિવાકર, દેવદિગ્ભણિ,
કુંદકુંદાચાર્ય, હરિભદ્રસૂરિ, હેમચંદ્રાચાર્ય, હીરવિજયસૂરિ,
સમયચંદ્ર, આનંદધનજી, વિનયવિજય, આત્મારામજી, ૩૫-૫૮

૬ આચાર ધર્મ:—
સાધુ-ધર્મ, શ્રાવકધર્મ, શ્રાવક ધર્મના નિત્યકર્મ ૫૯-૬૫

૭ જૈના અને મૂર્તિપૂજા—

પ્રાચીનતા, તીર્થો અને કળા-શત્રુંજય, ગિરનાર, સમેતશિખર,
આયુ, તારંગા, કેશરિયાજી, રાણકપુર, ૬૬-૭૩

૮ ભગવાન ઋષભદેવ અને ૭૦ મહાવીર—

૭૪-૮૩

ઉત્તરાદ્ય

લેખક:—મુનિ મહારાજશ્રી ન્યાયવિજયજી

૧ નવતરવો:—

જીવ, જીવતા વિભાગ, અજીવ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ,
કાળ, અસ્તિકાય, પુણ્ય અને પાપ, આશ્રવ, સંવર, બંધ,
નિર્જરા, મોક્ષ, ઇશ્વર, મોક્ષનું શાશ્વતતત્ત્વ, સર્વ કર્મેનો ક્ષય,
કેવલજ્ઞાનની સિદ્ધિ, ઇશ્વર જગતનો કર્તા નથી, ઇશ્વર પૂજનની
જરૂર. ૮૪-૧૧૩

૨ મોક્ષ માર્ગ:—

સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર, સાધુ ધર્મ સમ્યક્ત્વ, દેવતત્ત્વ,
ગુરુતત્ત્વ, ધર્મની વ્યાખ્યા, ગુણુશ્રેણી અથવા ગુણુસ્થાન, અધ્યાત્મ,
જૈન-જૈનેતર દ્રષ્ટિએ આત્મા, કર્મની વિશેષતા, પુણ્યાનુબંધી
પુણ્ય, પુણ્યાનુબંધી પાપ, ૧૧૪-૧૪૩

૩ જૈન આચાર:—

સાધુઓના આચાર, ગૃહસ્થોના આચાર, ત્રાત્રિભોજન નિષેધ,
ન્યાયપરિભાષા, ૧૪૪-૧૫૯

૪ સ્વાધ્યાય:—

સપ્તભંગી, નય, જૈન દષ્ટિની મહત્તા, ૧૬૦-૧૮૬

તુલનાત્મક જૈનધર્મ

ધર્મના તુલનાત્મક વિજ્ઞાનમાં જૈન ધર્મને મોટું મહત્વ પ્રાપ્ત થયું છે. એટલું જ નહિ પણ જૈનોનું તત્ત્વજ્ઞાન, નીતિશાસ્ત્ર તથા તર્કવિદ્યા સુદાં તેટલી જ મહત્ત્વની છે. આ સિવાય જૈન ધર્મનાં શ્રેષ્ઠત્વના બીજાં ચોક્કસ લક્ષણો વિચારવાં જોઈએ.

અનંત સંખ્યાની ઉપપત્તિ તેમના લોકપ્રકાશ નામના ગ્રંથમાં કહેલી હોઈ તે બિલકુલ આધુનિક ગણિતશાસ્ત્રની ઉપપત્તિની સાથે મળતી આવે છે. તેવી જ રીતે દિક્ અને કાળના અભિનત્વનો પ્રશ્ન આઈન્સ્ટીનની ઉપપત્તિને લીધે હમણાના શાસ્ત્રજોમાં વાદનો વિષય થઈ પડ્યો છે. તેનોએ ખુલાસો જૈન તત્ત્વજ્ઞાને કરેલો છે. અને તેના નિર્ણયની તૈયારી સુદાં તેમાં કરી રાખેલી છે. જૈનોના નીતિશાસ્ત્રમાંની માત્ર એ જ બાબતો લખીએ તો તેમાં પણ બિલકુલ પૂર્ણતાથી વિચાર કરેલો છે. એમાંની પહેલી બાબત જગતમાંના તમામ પ્રાણીઓથી સુખ સમાધાનપૂર્વક એકત્ર કેવી રીતે રહી શકાય એ પ્રશ્ન છે: આ પ્રશ્ન આગળ અનેક નીતિવેત્તાઓને હાથ જોડવા પડ્યા છે. નિદાન તેનો પૂર્ણ નિર્ણય સુદાં કાઢનાથી કરી શકાયો નથી. પણ એ પ્રશ્નને જૈન શાસ્ત્રમાં તદ્દન સુલભ રીતે અને તેટલી જ પૂર્ણતાથી ઉકેલેલો છે. બીજાને દુઃખ ન આપવું કિંવા અહિંસા. આ બાબતનો જૈન શાસ્ત્રમાં કેવળ તાત્ત્વિક વિધિ જ જણાવેલો નથી પણ ખ્રિસ્તી ધર્મમાંની તત્સદૃશ આગ્રાના કરતાં વધારે નિશ્ચયથી અને કઠકપણાથી તેનો આચાર બતાવેલો છે. એવો બીજો પ્રશ્ન તે, સ્ત્રીપુરુષ પાવિત્ર્યનો છે. જૈન ધર્મમાં કરેલો આ પ્રશ્નનો ખુલાસો સાદો પણ સંપૂર્ણ છે અને તે અદ્વિતીય.

સંક્ષેપમાં ઉચ્ચ ધર્મતત્ત્વો અને જ્ઞાનપદ્ધતિ, આ બન્ને દૃષ્ટિથી જોતાં જૈન ધર્મ એ ધર્મોના તુલનાત્મક શાસ્ત્રમાં અતિશય આગળ ગએલો ધર્મ છે.

ડૉ. પારોડડ

અનંતમાં મને મારો નિશ્ચય જણાવવા દો કે—
જૈન ધર્મ, એ મૂળ ધર્મ છે, બીજાં સર્વ દર્શનોથી તદ્દન
જુદો છે અને સ્વતંત્ર છે. પ્રાચીન ભારતવર્ષના તત્ત્વજ્ઞાન
અને ધાર્મિક જીવનના અભ્યાસ માટે તે ધણો અગત્યનો છે.

હર્મન જેકોબી

‘જૈન દર્શન’ ધણી જ જાંચી પકિતનું છે. એનાં
મુખ્ય તરવો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના આધાર ઉપર રચાયેલાં છે,
એણું મારું અનુમાન જ નહિ પણ પૂર્ણ અનુભવ છે. જેમ
જેમ પદાર્થવિજ્ઞાન આગળ વધતું જાય છે તેમ તેમ જૈન
ધર્મના સિદ્ધાન્તો સિદ્ધ થતા જાય છે.

ડૉ. એલ. પી. ટસીટારી

‘અહિંસાનો સિદ્ધાંત અનેક ધર્મોમાં મળી આવે છે,
પરંતુ તીર્થંકરોની શિક્ષામાં જેટલી સ્પષ્ટતાથી તેનું પ્રતિ-
પાદન કરેલું છે તેટલી વ્યવસ્થિત રીતે કોઈ પણ ધર્મમાં
નથી.

આજ પણ અહિંસાની શક્તિ પૂર્ણરૂપે જાગ્રત છે. જ્યાં
કહો ભારતીય વિચારો યા ભારતીય સભ્યતાએ પ્રવેશ કર્યો
છે, ત્યાં સદૈવ ભારતનો આ જ સંદેશ રહ્યો છે. આ તો
સંસાર પ્રતિ ભારતનો ગગનભેદી સંદેશ છે. મને આશ્ચર્ય છે,
અને મારો એ વિશ્વાસ છે કે પિતૃજ્ઞામિ ભારતના બાવી
ભાગ્યમાં મને તે થાઓ, પણ ભારતવાસીઓનો આ સિદ્ધાંત
સદૈવ અખંડ રહેશે.”

ડૉ. રટીનકોના

જૈન ધર્મ દર્શન

પૂર્વાર્ધ

ઉપક્રમ:

ભારતવર્ષમાં આર્ય સંસ્કૃતિના ત્રણ ધર્મો હતા: વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ. આ ત્રણે ધર્મોમાં થઇ ગયેલી મહાન્ વ્યક્તિઓનાં સમગ્ર જીવન, શક્તિ, બુદ્ધિ અને વિજ્ઞાનનો ફાળો ભારતીય પ્રજાના જીવનધર્મમાં મોટો છે. વૈદિક ધર્મના મહાન્ ઋષિમુનિઓએ હજારો વર્ષ પહેલાં રચેલા વેદો દ્વારા, બૌદ્ધધર્મના સ્થાપક ગૌતમબુદ્ધે જગતને આપેલા બૌદ્ધધર્મના સિદ્ધાંતો મારફત અને જૈન ધર્મના તીર્થંકરોએ હજારો વર્ષ પૂર્વે ગામેગામે ફરીને પ્રવર્તાવેલા જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતો વડે ભારતીય આર્ય સંસ્કૃતિની રચના થઇ છે.

જૈનની વ્યાખ્યા:

જિન એટલે વિજિત. અર્થાત્ જેમણે મન, વાણી અને શરીરને સંપૂર્ણરીતે જીત્યા હોય તે ‘જિન’ અને તેમના અનુયાયી ‘જૈન’ કહેવાય છે. જિનનાં તીર્થંકર, અહંત, અરિહંત, સર્વજ્ઞ કે કેવળી વગેરે ખીજાં નામો પણ છે. તેમણે ખતાવેલો-ઉપદેશો મુખ્ય સિદ્ધાંત તે

‘સ્યાદ્વાદ’ કહેવાય છે, તેને અનેકાંતવાદ, સાપેક્ષવાદ કે આર્હંતદર્શન વગેરે નામોથી પણ ઓળખે છે.

પ્રાચીનતા :

જૈનો પોતાના ધર્મને અનાદિ, શાશ્વત અને અવિચળ માને છે. જૈન ધર્મ પ્રાચીન છે. તે વિષે વેદ, તૈત્તિરીયસંહિતા, બ્રહ્મસૂત્ર, માગ્ધત વગેરે વૈદિક ધર્મના ગ્રંથોમાં અને ઔદ્ધોના મૂળ ત્રિપિટક ગ્રંથોમાં પુષ્કળ સામગ્રી છે. તેમજ જૈનો પરંપરાથી પણ તેમ માનતા આવ્યા છે.

જૈનોના સામાજિક રીતરિવાજો હિંદુઓ જેવાજ હોવા છતાં ધર્મ તરીકે તેઓ તદ્દન ભુદા પડે છે. જૈનધર્મને ઔદ્ધધર્મ સાથે પણ કંઈ સંબંધ નથી.

જૈન ધર્મનો પ્રારંભ જૈનોના છેલ્લા ચોવીશમા તીર્થંકર મહાવીર-સ્વામીથી થયો છે એવી કેટલાક પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની માન્યતા બૂલભરેલી છે; કારણકે ભ. મહાવીરથી ૨૫૦ વર્ષ પહેલાં જૈનોના ત્રેવીશમા તીર્થંકર ભ. પાર્શ્વનાથ થયા હતા. અને પાર્શ્વનાથને પ્રામાણિક વિદ્વાનોએ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ તરીકે સ્વીકાર્યા છે.

જૈન ધર્મ માટે ભ્રમ :

વળી કેટલાક વિદ્વાનોએ જૈન ધર્મનો ઉર્જમ ઔદ્ધ ધર્મમાંથી અને ઔદ્ધ ધર્મનો ઉર્જમ જૈન-ધર્મમાંથી થયાની કલ્પના કરેલી પણ એ બધી ભૂલો છે એમ વિદ્વાન જર્મન પ્રોફેસર હર્મન યાકોબીએ સ્પષ્ટરૂપે સાબિત કરી બતાવ્યું છે. તેઓએ કહ્યું છે કે—

“ જૈન ધર્મ અત્યંત પ્રાચીન અને અન્ય ધર્મોથી પૃથક્ એક સ્વતંત્ર ધર્મ છે. એટલા માટે હિંદુસ્તાનનાં પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાન અને ધાર્મિક જીવન બચાવવા માટે એ અત્યંત ઉપયોગી છે. ”

હિંદુ શાસ્ત્રોએ આવો ગોઠાણો કદી બોલો કર્યો નથી. હિંદુસ્તાનના

રહેવાસીઓને પરદેશીઓની આ જાતની અજ્ઞાનતા નવાઈ જેવી લાગે છે, પરંતુ તેઓની આ માન્યતાના કારણે તરીકે તેઓ નીચે દર્શાવેલી મહાવીર અને ગૌતમબુદ્ધ વચ્ચેની કેટલીક સમાનતાની વિગતો આગળ ધરે છે:

મહાવીર અને બુદ્ધમાં સમાનતા અને અંતર :

મહાવીર અને બુદ્ધ, બંને એક જ દેશ બિહારમાં જન્મ્યા હતા, બંને સમકાલીન હતા. બંનેનો જન્મ રાજવંશીય ક્ષત્રિયકુળમાં થયો હતો. બંનેનાં ઉપદેશોએ રાજાઓ ઉપર પ્રભાવ પાડ્યો હતો. બંનેના અર્હત, બુદ્ધ, જિન વગેરે નામો એક સરખા છે. બંનેનાં ધાર્મિક સ્થાનો મંદિર, સ્તૂપ, ચૈત્ય અને પૂજાવિધિ તેમજ કેટલાક બાહ્ય આચારોમાં મળતાપણું છે. બંને હિંદુ ધર્મમાં આવેલી શિથિલતા અને હિંસામય પ્રવૃત્તિની વિરુદ્ધ સખત પ્રચાર અને શ્રમણ માર્ગનો ઉપદેશ કરતા હતા. બંનેની પ્રવૃત્તિ એક જાતના સામાજિક (Social) બળવારૂપે હતી, બંનેનું નિર્વાણ એક જ દેશમાં લગભગ સમકાળે થયું.

મહાવીર અને બુદ્ધમાં ઉપર્યુક્ત સમાનતાઓ હોવા છતાં તેઓ વચ્ચેનો તફાવત એટલો બધો સ્પષ્ટ છે કે બંને એક બીજાથી લિંગ અને સ્વતંત્ર વ્યક્તિઓ હતી; એ સહેલાઈથી નક્કી કરી શકાય તેમ છે.

મહાવીર વૈશાલીમાં ક્ષત્રિયકુળ ગ્રામ નગરમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૫૯૯ વર્ષે જન્મ્યા હતા. જ્યારે ગૌતમબુદ્ધનો જન્મ કપિલવસ્તુમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૫૬૭ માં થયો હતો. મહાવીરના માતા-પિતા લાંબું જીવ્યા હતા, જ્યારે બુદ્ધની માતા તેમને જન્મ આપ્યા પછી તરત મરણ પામી હતી. મહાવીર, તેમનાં સગાંવહાલાંના મનનું સમાધાન કરી રજા લંછને સાધુ થયા હતા, જ્યારે બુદ્ધે પિતાની ઈચ્છા વિરુદ્ધ સંસારલાગ કર્યો હતો. મહાવીરના માતા-પિતા વિ. પાર્શ્વનાથે ઉપદેશોલા ધર્મના આનુયાયી હતા અને મહાવીરે એ ધર્મમાં સામયિક ફેરફાર કરીને તે પ્રાચીન ધર્મનો જ પ્રચાર કર્યો, જ્યારે બુદ્ધે નવો ધર્મ સ્થાપ્યો. મહાવીર ૭૨ વર્ષની ઉંમરે

પાવાપુરીમાં નિર્વાણ પામ્યા હતા, જ્યારે યુદ્ધ ૭૯ વર્ષની ઉંમરે પાવા-
પુરીમાં નિર્વાણ પામ્યા હતા.

ગૌતમસ્વામી જેમનું બીજું નામ ઇન્દ્રભૂતિ હતું, તેઓ મહાવીરના
પ્રથમ શિષ્ય હતા. નામની સમાનતાથી એક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને ગૌતમયુદ્ધને
મહાવીરના શિષ્ય તરીકે નોંધ્યા છે, જ્યારે જૈનોના ગૌતમ ગણધર
બ્રાહ્મણ મહાપંડિત હતા.

કેટલાક ઇતિહાસકારો તો યુદ્ધના જીવન ઉપર જૈન ધર્મની છાપ
હોવાનું પણ માને છે. તેઓ એવું પ્રમાણ આપે છે કે અશોકના એક
ધર્મ લેખમાં નિર્ગથો (જૈનો) અને આજીવકોને મોટે ધર્મમહામાતૃકો
નિયુક્ત કરવાનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. યુદ્ધ ભગવાન ગૃહસ્થાશ્રમ
છોડીને આવા સાધુઓ સાથે રહ્યા હતા. આ સાધુઓ તપોમય જીવન
ગાળતા હતા. મોટે ભાગે આ તપસ્વી જૈન સાધુઓના સંગમાં જ રહીને
યુદ્ધે પોતાના ધર્મમાં કેટલીક વાતોનો સમાવેશ કર્યો હોય એમ લાગે છે.
અને તેથી જ તેમનો ‘મધ્યમમાર્ગ’ એ ઉત્કૃષ્ટ તપસ્વી માર્ગમાંથી
સુધારેલું રૂપ જ છે.

બૌદ્ધોના મૂળ ત્રિપિટક ગ્રંથો ઉપરથી પણ જૈન ધર્મ સ્વતંત્ર હોવાનું
પૂરવાર થાય છે. બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં મહાવીરને યુદ્ધના સમોવડિયા અને જૈનોને
બૌદ્ધોના પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે વર્ણવ્યા છે. વળી યુદ્ધના કાળમાં જે સંઘો
અસ્તિત્વમાં હતા, તેમાં નિગંઠ-નિગંઠીઓ એટલે જૈન સાધુ તથા સાધ્વી-
ઓનો સંઘ સૌથી મોટો હતો. તેમજ પાર્શ્વનાથથી ચાલ્યો આવેલો
ચાતુર્યામિ એટલે ચાર મહાવ્રતો-અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય (અચોર્ય) અને
અપરિગ્રહરૂપ આચાર-ધર્મમાં ભ. મહાવીરે બ્રહ્મચર્ય નામનું પાંચમું વ્રત
ભીમેરી જૈન ધર્મમાં નવીન જીવન ચૈતન્ય રેડ્યું હતું.

જૈન દર્શનનો મુખ્ય આધાર તેના સ્યાદ્વાદ, અહિંસા અને કર્મ
સિદ્ધાંત ઉપર છે. સ્યાદ્વાદનું વિવેચન આગળ કરવામાં આવશે.

અહિંસા :

જૈનોનો આચાર ધર્મ મુખ્યતઃ અહિંસા છે; કારણ કે જૈનો મન, વચન અને કાયાથી અહિંસા-ધર્મ પાળે છે. એકલા પશુ, પક્ષી કે જીવજંતુ જ નહિ પણ જીવ માત્રની હિંસા ન કરવી અને તેમને કોઈ પ્રકારે દુઃખ ન દેવું: એવી જૈનોની અહિંસાની માન્યતા છે. અને એ દૃષ્ટિએ જીવ શેમાં છે અને કેટલા છે એની બહુ ઝીણવટભરી મીમાંસા જૈન શાસ્ત્રમાં કરેલી છે. આ જ કારણથી જૈનો માંસ, મચ્છી કે છાંં વગેરે તો શું કંદમૂળ પણ ખાતા નથી, પણ શાકાહાર એટલે અન્ન અને વનસ્પતિનો જ આહાર કરે છે. સ્પષ્ટતઃ એમ કહી શકાય કે **Jains are strict vegetarians** એટલે જૈનો ચૂસ્ત શાકાહારી છે.

ભ. મહાવીરે અહિંસા ધર્મનો ફેલાવો એટલા જોરથી કર્યો કે તેની અસર અન્ય ધર્મો અને સમાજો ઉપર પણ પડ્યા વગર રહી નહિ. તેથી પૂર્વકાળમાં યજ્ઞના બહાને અસંખ્ય નિર્દોષ પશુઓનો જે વધ થતો હતો તે ધીમે ધીમે ઘટી જઈ અત્યારે લગભગ નાબૂદ થઈ ગયો, અર્થાત્ યજ્ઞમાં અપાતો પશુબલિ સર્વથા બંધ થઈ ગયો.

અત્યારે જૈનોની વસ્તી જો કે સરકારી ગણતરી મુજબ પંદર લાખની છે, છતાં એક રીતે જૈનધર્મની અસર તેની આર્થિક અને સામાજિક લાગવગથી માત્ર હિંદમાં જ નહિ પણ સમગ્ર ભૂમંડલમાં પથરાતી જાય છે. આજે આ અસરનો મહત્વનો ફાળો મ. ગાંધીજીના ભાગે જાય છે; કેમકે તેમની આખીયે સિદ્ધાંત રચના જૈન વિચાર-સરણીની આસપાસ છે. અર્થાત્ ગાંધીજીની અહિંસાની માન્યતાને જૈન-ધર્મ સાથે ધણો સંબંધ છે. ગાંધીજી એક સ્થળે સ્વયં કહે, છે કે—“જૈન દર્શનમાંથી હું ઘણું જાણુવા જેવું શીખ્યો છું” તેઓ જે શીખ્યા તેમાં અહિંસા સિદ્ધાંત મુખ્યપણે છે.

કર્મ :

જૈનો જન્મ અને મરણને સૌથી મોટાં દુઃખો માને છે. જ્યાં સુધી

આત્મા કર્મથી બંધાયેલો છે ત્યાં સુધી તેને સંસારમાં વારંવાર જન્મ લેવો પડે છે. આ જન્મ-મરણની અવિરત દુઃખમય ઘટમાળમાં ફરી ફરી અવતરવું ન પડે એટલે કર્મ બંધનમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે પ્રત્યેક આત્માએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ પ્રયત્ન શો હોવો જોઈએ તે, જેઓ મોક્ષ પામેલા છે તેવા કેવળી ભગવાનોએ બતાવ્યો-ઉપદેશ્યો છે તે પ્રયત્ન-માર્ગ જૈન ધર્મ છે.

હિંદુ ધર્મની માફક જૈન ધર્મ પણ એમ માને છે કે આ આત્માએ અનાદિકાળથી ભવબ્રમણ કરેલું છે અને મોક્ષ ન મળે ત્યાં સુધી જીવી જીવી યોનિમાં એટલે ભવમાં જન્મ લેવો પડે છે. આ રીતે ચોરાશી લાખ યોનિમાં બ્રમણ કરતાં કરતાં ધણા જ પુણ્યોદયે મનુષ્યભવ મળે છે, એમ જૈનો માને છે. આત્મા પોતેજ પોતાના કર્તવ્યો પ્રમાણે કર્મ બાંધી શકે છે અને છોડી શકે છે. આમ જ્યાં સુધી આત્મા કર્મથી જૂદો થાય નહિ ત્યાં સુધી તેને જન્મ, જરા, મૃત્યુ તેમજ સંસારની અનેક વિટંબણાઓ ભોગવવી પડે છે. મનુષ્યભવ કરતાં ઊતરતી અન્ય યોનિ જેવા કે તિયંચ અને નારકીનાં દુઃખો ધણાં વધારે અને ભયંકર હોય છે. પાપના ઉદયથી આવી ઊતરતી યોનિમાં જન્મ મળે છે, જ્યારે પુણ્યના ઉદયથી સ્વર્ગમાં દેવતારૂપે જન્મ મળે છે; જ્યાં અનેક પ્રકારનાં પૌદ્ગલિક-ભૌતિક સુખો પ્રાપ્ત થાય છે. જીવ સ્વર્ગનાં સુખો ભોગવીને પુણ્ય ખપાવી દે છે ને તેને પાછો ઊતરતા ભવમાં જન્મ મળે છે. તેમ નરકમાં દુઃખો ભોગવી પાપ કર્મ ખપાવતાં જિંયા ભવમાં તેને જન્મ મળે છે. આમ પુણ્યકર્મ અને પાપકર્મ અનુસાર જન્મ-મરણની ઘટમાળ સતત ચાલુ રહે છે. ફક્ત મનુષ્ય ભવમાં જ જીવ બધાં કર્મોને ખપાવી શકવાના પ્રયત્નો કરી શકે છે. કેમકે કર્મ કેમ ખપાવી શકાય એનું જ્ઞાન તે મનુષ્ય ભવમાં જ મેળવી શકે છે. અને એ માટે પુરુષાર્થ કરવા ધારે તો સમગ્ર કર્મો ખપાવી દહ મુક્તિ મેળવી શકે. આ કારણથી જ મનુષ્યભવને બીજા બધા દેવતા વગેરેના ભવો કરતાં યે ઉત્તમ ગણુ-જ્ઞામાં આવેલો છે.

જૈનધર્મ મુજબ પ્રત્યેક જીવ જીવ મોક્ષનો અધિકારી ગણાય છે, અને એ માટેના પુરુષાર્થથી મોક્ષ મેળવી શકે છે. જૈનો માને છે કે અસંખ્ય કાળથી અસંખ્ય જીવો મોક્ષે ગયા છે.

જગતનો કર્તા:

જૈનોની માન્યતા પ્રમાણે જગત અનાદિ કાળથી ચાલતું આવ્યું છે અને ચાલ્યા જ કરશે. જગતનો પ્રારંભ કે અંત નથી. અને તેનો બનાવનાર પણ કોઈ નથી. કેટલાક દર્શનકારો આ દુનિયા અને તેની ઘટમાળનું ચક્ર ધરત્રે બનાવ્યું એમ માને છે. જૈનદર્શન પ્રમાણે તો જગતનું ચક્ર, કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, કર્મ અને પુરુષાર્થ: આ પાંચ કારણોના મેળથી અનાદિકાળથી ચાલ્યા કરે છે અને અનન્ત કાળ સુધી ચાલ્યા કરશે.

નવતત્ત્વ:

‘જગત શી વસ્તુ છે?’ એનો વિચાર કરતાં એ માત્ર બેજ તત્ત્વરૂપ માલમ પડે છે. જડ અને ચેતન એટલે અજીવ અને જીવ. આ બે તત્ત્વોને વિસ્તારથી સમજાવવા માટે જૈન શાસ્ત્રકારોએ તેના નવ પ્રકારો કરી બતાવ્યા છે. ૧ જીવ, ૨ અજીવ, ૩ પુણ્ય, ૪ પાપ, ૫ આશ્રવ, ૬ સંવર, ૭ બંધ, ૮ નિર્જરા અને ૯ મોક્ષ. આનું વિવરણ આગળ આપવામાં આવશે.

કાળ:

કાળની ગણતરી માટે જૈન શાસ્ત્રોમાં ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી નામના બે મુખ્ય વિભાગો પાડવામાં આવેલા છે. ઉત્સર્પિણી કાળમાં રૂપ, રસ, ગંધ, શરીર, આયુષ્ય, બળ આદિ વૈભવ સુખ ક્રમશઃ ચઢતા હોય છે એટલે ઉત્તરોત્તર સુખ વધતું હોય છે. અને અવસર્પિણી કાળમાં આ સુખ ઘટતું જાય છે. આ પ્રત્યેકને છ છ વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે. હિંદુ ધર્મમાં આના છ વિભાગોમાં ચાર યુગો છે તેમ જૈન

ધર્મમાં આના છ વિભાગોને ' આરા ' નામે ઓળખવામાં આવે છે. આ છ આરાઓમાં સંખ્યા ન થઇ શકે એટલાં વર્ષો પસાર થઈ જાય છે.

આ બંને કાળમાં અસંખ્ય આત્માઓ મોક્ષે જાય છે. આ મોક્ષે જનારા કેવળીઓમાં તીર્થંકરો એટલે પથગંબરો નવો ધર્મ સ્થાપતા નથી પણ તેઓ સમય જતાં ધર્મમાં પેસી ગયેલી શિથિલતાને દૂર કરી નવું ચૈતન્ય રેડે છે અર્થાત્ દેશ-કાળ મુજબ મૂળ સિદ્ધાંતને બાધ ન આવે તેવો સુધારો કરી ઉપદેશ આપે છે. અને આચાર ધર્મ દ્વારા મોક્ષ કેમ મેળવવો તેનો ઉપાય બતાવે છે. તીર્થંકર અને કેવળીમાં તાત્વિક અંતર નથી. તીર્થંકરને કેવળી આ બંને તેજ ભવમાં મોક્ષે જાય છે સારપછી તે બધા સિદ્ધ કહેવાય છે. પણ દેહધારી અવસ્થામાં કેવળી કરતાં તીર્થંકરમાં એટલીજ વિશેષતા છે કે તે સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાશ્રપ ચતુર્વિધ સંઘ એટલે તીર્થની સ્થાપના કરે છે. તીર્થની રચના કરતા હોવાથી જ તેઓ તીર્થંકર કહેવાય છે. છ આરાઓમાં ફક્ત યોગીશ આત્માઓ જ તેમના નામકર્મના પ્રભાવે તીર્થંકર પદ પ્રાપ્ત કરે છે. વર્તમાનકાળના ૨૪ તીર્થંકરોનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે.

૧ ઋષભદેવ (આદિનાથ)	૧૩ વિમળનાથ
૨ અજિતનાથ	૧૪ અનંતનાથ
૩ સંભવનાથ	૧૫ ધર્મનાથ
૪ અભિનંદન	૧૬ શાંતિનાથ
૫ સુમતિનાથ	૧૭ કુંથુનાથ
૬ પદ્મપ્રભુ	૧૮ અરનાથ
૭ સુપાર્શ્વનાથ	૧૯ મહિલાનાથ
૮ ચંદ્રપ્રભુ	૨૦ સુનિસુવ્રત
૯ સુવિધિનાથ	૨૧ નમિનાથ
૧૦ શીતલનાથ	૨૨ નેમનાથ (અરિષ્ટનેમિ)
૧૧ શ્રેયાંસનાથ	૨૩ પાર્શ્વનાથ
૧૨ વાસુપૂજ્ય	૨૪ મહાવીર

મહાવીરસ્વામીનું બીજું નામ વર્ધમાન છે. તીર્થંકરોમાં પહેલા તીર્થંકર ઋષભદેવ, ત્રેવીશમા પાર્શ્વનાથ તેમજ ચોવીશમા મહાવીર-સ્વામીનાં જીવનો અતિ મહત્વનાં હોવાથી તેમનાં જીવનવૃત્તાંતો આગળ આપવામાં આવેલાં છે. આ ચોવીશે તીર્થંકરો પૂજવાને યોગ્ય ગણાય છે. જૈનો તેમની ભૂતિઓ બનાવી મંદિરોમાં પ્રતિષ્ઠિત કરે છે. અને તેની પૂજા, સ્તવના કરીને પવિત્ર બને છે. ભૂતિપૂજની હકીકત પણ આગળ આપવામાં આવી છે.

જૈન એ જ્ઞાતિ નથી પણ ધર્મ છે, તેઓ વૈદિકાની માન્યતા અનુસાર વર્ણ-જ્ઞાતિને માનતા નથી. પરંતુ તેમના સંસર્ગમાં રહેતા હોવાથી જ્ઞાતિના રીતરિવાજો જૈનોમાં પણ ઘૂસ્યા છે. જૈનો હિંદુ પણ કહેવાય છે, છતાં હિંદુ ધર્મના ધણી રીતરિવાજો જૈનો માનતા નથી; છતાં જ્યારે વૈદિકાનું ખૂબ જોર હતું ત્યારે તેમના કેટલાયે રીતરિવાજો જૈનોને મરજી વિરુદ્ધ અપનાવવા પડ્યા હતા.

જૈનો મરણ પછીના શ્રાદ્ધ જોવા રિવાજોને બિલકુલ માનતા નથી, કેમકે જૈનો માને છે કે આત્મા પોતે જ ધર્મકરણી કરે તેનું ફળ તેને જ મળે છે. એકે કરેલી ધર્મકરણીનું ફળ બીજાને કંઈ રીતે મળે? મરણ પછી આત્મા માટે થતી ક્રિયાઓ કે ધર્મ, મૃત-આત્માને પહોંચી શકતા નથી, આ ક્રિયાના બહાના હેઠળ બ્રાહ્મણોએ કમાણીનો ધંધો શોધી કાઢ્યો હોય એમ જૈનો માને છે.

જૈન ધર્મમાં ક્રોધપિણ મનુષ્ય જોડાઈ શકે છે. તેમાં વર્ણ જાતિ લિંગ કે શ્રીમંતાદિના ભેદભાવો નથી. મહાવીરના મુખ્ય શિષ્યો વેદાદિ શાસ્ત્રના પારંગામી બ્રાહ્મણ પડિતો હતા. અને તેમના ધણી અનુયાયી ક્ષત્રિયો હતા. મહાવીરના મુખ્ય શ્રાવકો તો કુંભાર અને ખેડૂતનો ધંધો કરનારા વણિક કે જીવ જાતિના શૂદ્રો હતા. એટલું જ નહિ મચ્છીમાર તેમજ કસાઇઓ પણ જૈન થયાના દાખલાઓ જૈન કથામાં આવે છે.

હિંદુ ધર્મનો સખત સામનો હોવા છતાં જૈન-ધર્મ ટકી રહ્યાનું

એક કારણ એ છે કે તેઓએ હિંદુઓના રીતરિવાજો અપનાવી લીધા, અને તેથી બંને ધર્મો વચ્ચેનું વૈમનસ્ય ધટતું ગયું.

જેમ જગત્નો કર્તા કોઈ નથી તેમ આત્માને સુખ-દુઃખ આપનાર કોઈ વ્યક્તિ નથી. આત્મા પોતે જ પોતાના પૂર્વભવના કરેલા કર્મોને અનુસારે સુખદુઃખ ભોગવે છે. આત્માને અનાદિકાળથી શુભ અને અશુભ કર્મો વળગેલાં છે. જ્યારે આત્મા પુરુષાર્થ વડે આ કર્મોથી છૂટે ત્યારે તે તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આવે છે. આ શુદ્ધ સ્વરૂપી આત્મા એ જ પરમાત્મા કે ઇશ્વર છે. આત્મા પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પામે એનું નામ જ મોક્ષ છે, કારણ કે શુદ્ધ સ્વરૂપી આત્માને કર્મો હોતાં નથી. એટલે તેને જન્મ મરણના ફેરા કરવા પડતા નથી. તેને સંસાર પ્રત્યે રાગ કે દ્વેષ હોતો નથી તેથી સુખ અને દુઃખથી પૂર્ણ આ જગત્ની રચના કરતા નથી.

કર્મની ફિલ્સુફી એટલે કર્મના તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર જૈન શાસ્ત્રોએ જે ચર્ચા કરેલી છે અને તેની જે સમજણ આપેલી છે તે દુનિયાના કોઈ ધર્મે આપી નથી. જૈનોએ જીવ વિજ્ઞાનનું આખું ચણતર કર્મ ઉપર રચેલું છે. કર્મની ફિલ્સુફીની ચર્ચા આગળ આપવામાં આવી છે.

કર્મની ફિલ્સુફી સમજતારને જણાશે કે આ દુનિયા પૃથ્વી, પાણી, સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા વગેરેને કોઈ ઇશ્વરે બનાવ્યા નથી પણ તેઓ શાશ્વતા એટલે અનાદિ છે. અન્ય ધર્મો કરતાં આ માન્યતા જુદી હોવાથી કેટલાકે જૈનોને ‘ નાર્સિક ’ તરીકે ગણે છે. પણ આ માન્યતા ભૂલભરેલી છે; કારણ કે જૈનો ઇશ્વરને માને છે પણ ઉપર બતાવ્યું તેમ તેને જગતના કર્તા તરીકે નથી માનતા.

મોક્ષગામી જીવ ઇશ્વર કહેવાય છે. અને આત્મા ઇશ્વરે બતાવેલા રસ્તે ચાલી મોક્ષ મેળવી પરમાત્મા બની શકે છે. જૈનોને લાં ઇશ્વર કે પરમાત્મામાં કશો ભેદ નથી. એ બંને પર્યાયવાચી નામો છે.

આમ કર્મની માન્યતાને બંધ બેસે તેવી રીતે જૈનોએ મનુષ્ય માત્રને

સમાન હકવાળા ગણ્યા છે. હિંદુ ધર્મની માફક વર્ણ, જાતિ કે સ્ત્રી પુરુષના ભેદભાવો જૈન-ધર્મને માન્ય નથી. કોઇપણ આત્માને જન્મના કારણે જિંદગી કે નોંધ જૈનો મળતા નથી. આત્માનું જિંદગી કે નીચાપણું તેના કર્તવ્યો અને કર્મો પ્રમાણે મનાય છે. સ્ત્રીના આત્માને પુરુષના આત્મા કરતાં સ્ત્રી હોવાના કારણે નીચો ગણવામાં આવેલ નથી. મનુષ્ય માત્રને મોક્ષ મેળવવાના સમાન હક અને સરખી જ તક કોઇપણ પ્રકારની રૂકાવટ વિના જૈન ધર્મે આપેલી છે. જૈનોએ સ્ત્રીના હકો પુરુષો જેટલા જ ગણેલા છે. ઝોગણીસમા તીર્થંકર મલ્લિનાથ સ્ત્રીના ભવમાં મોક્ષ પામ્યા હતા એવી જૈન પરંપરા છે. સ્ત્રીયોનિમાં જન્મવું અથવા નીચ કુળમાં જન્મવું એ નીચ કર્મનું ફળ છે પણ આત્માના હક તરીકે તો જૈનો દરેકને સરખા જ ગણે છે. પુરુષની માફક સ્ત્રીને જેમ તીર્થંકર થવાની તક છે તેમ નીચકુળ કે જાતિમાં જન્મનારને પણ મોક્ષે જવાની સરખી જ તક છે.

સંધ:

ઉપર કહેવામાં આવ્યું કે જૈનો મનુષ્યને તેના જન્મના કારણે જિંદગી કે નીચ માનતા નથી. તેમ તેને અનુસરીને હિંદુઓએ કલ્પેલી બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રની વર્ણભેદવ્યવસ્થા પણ જૈનોએ કબૂલ રાખી નથી. તેના બદલે જૈનોએ ગુણ-કર્મનુસારી સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા: એમ ચાર વર્ગ પાડ્યા છે અને આ ચારના સમૂહને સંધ-ચતુર્વિધ સંધનું નામ આપ્યું છે.

સંધની સત્તા અને મોભો એટલો મોટો છે કે બધા જૈનો સંધની મર્યાદા નીચે ચાલે છે. વ્યક્તિગત સત્તા કરતાં સંધની સત્તા સર્વોપરિ હોય છે, તેથી પર કોઇની સત્તા હોતી નથી. આ કારણેજ સંધ તીર્થંકરી માફક વંદનીય છે. તીર્થંકરો પણ દેશના આપતાં પહેલાં સંધને નમસ્કાર કરે છે.

ગામેગામ અને શહેર શહેર જ્યાં જૈનોની વસ્તી હોય છે ત્યાં સંધની વ્યવસ્થા હોય છે. આ પ્રકારની સંધવ્યવસ્થા હજારો વર્ષોથી

આલી આવે છે. દરેક શહેરના જૈન સમાજની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ સંધ કરે છે. આ વ્યવસ્થા મંદિરો, જ્ઞાનમંદિરો, ઉપાશ્રયો તેમજ સામાજિક નિયમો વગેરેના વહીવટ અંગેની હોય છે. જૈનધર્મની સંસ્થાઓની સર્વોપરી માલિકી તે શહેરના સંઘની ગણાય છે.

કાષ્ઠપણુ જૈન ધર્મવિરુદ્ધ કાર્ય કરે તો સંઘ તેને પ્રાયશ્ચિત્તથી માંડીને સંઘબહાર કરવા સુધીની સજા કરે છે. અને સમગ્ર દેશમાં ધાર્મિક મુશ્કેલીવાળો પ્રશ્ન ઊભો થતાં તેનો નિકાલ ગામેગામના સંઘો ભેગા થઈને કરે છે.

આ જાતની સંઘવ્યવસ્થાને લીધે જૈનો પોતાના મંદિરો, મૂર્તિઓ અને જ્ઞાનભંડારોને અનેક જાતના હુમલાઓથી નાશ થતાં બચાવી શક્યા છે. આ હુમલાઓમાં મુસલમાનોના આક્રમણ વખતે તેમની મંદિરો અને મૂર્તિઓની ખંડનપ્રવૃત્તિ, જૈનધર્મવિરોધી રાજાઓના જીલમો, અન્ય હિંદુધર્મના જૈનધર્મવિરુદ્ધના પ્રયત્નો અને તે અંગે થયેલા જીલમો વગેરેનો સમાવેશ કરી શકાય.

આ બધા પ્રહારો સામે થઈ જૈનધર્મ તેના સંઘોની કાળજી, વ્યવહારકુશળતા અને તેના આગેવાનોના પ્રયત્નોમાંથી ભારતમાં એક અગ્રગણ્ય ધર્મ તરીકે ટકી શક્યો છે,

ભારતીય સાહિત્ય તથા કળામાં જૈનોનો મોટામાં મોટો ફાળો છે. સાહિત્યનો ફાળો સાધુસંસ્થાને આભારી છે. આ સાધુ-સંસ્થાએ દુનિયાને મહાન વિદ્વાન પાંડિતો અને વિચારકો અર્પ્યા છે. કળાનો યશ જૈન શ્રાવકોને આભારી છે. આ ધનાઢ્યોએ ધર્મની આરાધના કરવા માટે જગતને આશ્રયમાં નાંખી દે તેવી કારીગરીવાળાં સુંદર મોટાં મંદિરો બંધાવ્યા છે. આજુ જેવાં ફેટલાંક મંદિરોની સ્પર્ધા હિંદમાં બીજાં કાષ્ઠ મંદિરો કરી શક્યાં નથી. જૈન સાહિત્ય અને કળા માટે આગળ વિવેચન કરવામાં આવશે.

જૈનધર્મના પ્રસારનો ઇતિહાસ.

(૨)

જૈનધર્મનો પ્રભાવ ઇ. સ. પૂર્વે આઠમા સૈકાથી હોવાના પૂરાવાએ શિલાલેખો, કીર્તિસ્તંભો, સમકાલીન કે પ્રાચીન ગ્રંથોના ઉલ્લેખો ઉપરથી જાણવા મળે છે. જૈનોના ત્રેવીશમા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથ અને ચોવીશમા તીર્થંકર મહાવીરસ્વામી ઇ. સં. પૂ. છઠી સદીમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર કરતા હતા; એવું પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ પણ કબૂલ રાખેલ છે.

પાર્શ્વનાથ હીલ કે જેને જૈનો સમેતશિખરનો પહાડ કહે છે તે પાર્શ્વનાથના નામ ઉપરથી પડેલ છે. પાર્શ્વનાથ હીલ ઉપર પાર્શ્વનાથનું નિર્વાણ થયું હતું, તેથી જ તે પહાડને પાર્શ્વનાથનો પહાડ કહેવામાં આવે છે. પાર્શ્વનાથ મહાવીર પૂર્વે ૨૫૦ વર્ષ પહેલાં થઇ ગયા. અને મહાવીરને થયે ૨૪૭૧ વર્ષ થયાં એટલે પાર્શ્વનાથને થયે ૨૭૨૧ વર્ષ થયાં.

શિલાલેખો :

ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણના ૮૪ વર્ષનો એટલે વિ. સં. પૂર્વે ૩૮૬ નો એક શિલાલેખ અજમેરના બડલી ગામમાંથી મળી આવ્યો છે. તે લેખ મળી આવેલા ભારતીય શિલાલેખોમાં સૌથી પ્રાચીન છે.

ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ વર્ષના અરસામાં જૈન ધર્મ અત્યારે ઓરિસ્સા તરીકે ઓળખાતા કલિંગ દેશમાં પ્રસર્યો હતો, તેમ તે વખતે મહારાજા

ખારવેલે કટક પાસે આવેલી ઉદયગિરિ અને ખંડગિરિની ટેકરીઓ ઉપરથી હાથી ગુફામાં કેતરાવેલા શિલાલેખો ઉપરથી જાણવા મળે છે.

આ ગુફાઓમાં જૈન તીર્થંકરોનાં ચિત્રો કેતરેલાં છે તથા જૈન તીર્થંકરો અને સાધુઓની પણ પ્રતિમાઓ છે. વળી ત્યાંના શિલાલેખોમાં મંદિરોનો પુનરુદ્ધાર તથા તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે. તેમજ નંદરાજના સમય પહેલાંથી જૈન મૂર્તિઓના નિર્માણની હકીકત, જે ભારતીય મૂર્તિકળાના ઇતિહાસમાં મોખરે મૂકી શકાય તેવી છે તે આ શિલાલેખમાં કરેલા ઉલ્લેખથી જાણી શકાય છે.

મથુરાથી એક માઇલ છેટે કટ્ટા છે અને ત્યાંથી અડધો માઇલ દૂર કંકાલીટીલા ટેકરી ઉપરથી જૈન શિલાલેખો મળી આવ્યા છે. આ ટેકરી ઉપર નાના મોટ કદની અનેક જૈન પ્રતિમાઓ છે, અને ત્યાં બે ભવ્ય મંદિરો હોય તેમ તેના ખંડિયેરો ઉપરથી જાણાય છે. આ પ્રતિમાઓની નીચે પાદપીઠ ઉપર ધણાખરા શિલાલેખોમાં પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરનાર અને કરાવનાર સાધુ-સાધ્વી અને શ્રાવક-શ્રાવિકાનાં નામ છે. સાધ્વીનાં નામો ઉપરથી જાણાય છે કે જૈનોનો સંઘ ચતુર્વિધ હોય છે. તેનો ઐતિહાસિક પૂરાવો મળે છે. ત્યાંથી મળી આવેલા આચાર્યપટોની શિલ્પકળાનો ખીન્ને નમૂનો ભારતમાં ક્યાંયથી મળ્યો નથી; એવું ઇતિહાસ-વેત્તાઓનું માનવું છે.

ચિત્રકળા:

શિલ્પકળાની માફક ચિત્રકળામાં પણ જૈન ધર્મનો ફાળો અદ્વિતીય છે. સરગુજા જિલ્લાની જોગીમારા ગુફામાં ઇ. સ. પૂ. પહેલી-બીજી શતાબ્દિનાં ચિત્રોમાં જૈન વિષય આલેખેલો મળી આવે છે; જેને ભારતીય ચિત્રકળાના પ્રાચીન નમૂનાઓમાં પ્રથમ મૂકી શકાય તેમ છે. એવીજ રીતે ત્ર્યંસ્ય ચિત્રકળામાં પણ ગૂજરાતમાં સૌથી પ્રાચીન મળી આવેલી સં. ૧૧૫૭ ની તાડપત્રની પ્રતિ છે, જે આજે પણ નિશીથચૂર્ણી ની ખાટણના બંડારમાં મોજુદ છે.

આ રીતે ખડલી, ખારવેલ અને મથુરાના શિક્ષાલેખો અને ઉપયુક્ત ચિત્રકળા ઉપરથી તે સમયે જૈનધર્મનો પ્રભાવ ઇ. સ. પહેલાંથી રાજ-વંશો ઉપર હતો તેનો અચૂક પૂરાવો આપે છે. એટલું જ નહિ એ સમાજ સંસ્કારસંપન્ન હતો એમ તેના શિક્ષ-સ્થાપત્યો ઉપરથી પણ જાણી શકાય છે.

જૈન મુનિઓ જે જે પ્રદેશોમાં વિચર્યા તે તે પ્રદેશમાં તેમનાં ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન અને તપશ્ચર્યા જોધને સામાન્ય લોકો જ માત્ર નહિ પણ રાજાઓ, મંત્રીઓ અને રાજમના અધિકારીઓ પણ આકર્ષાઈ ઉપદેશ સાંભળતા. મુનિઓ ખાસ કરીને લોકજીવનને અનુકૂળ સાદી શૈલીમાં ધર્મોપદેશ કરતા. જેમને એ ઉપદેશની અસર થતી તેઓ જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કરતા. આમ ઘણા રાજ્યોમાં જૈન ધર્મનો ફેલાવો થતો. કહેવાય છે કે એક સમયે ભારતમાં ચાલીશ લાખ જૈનો હતા.

જૈન ધર્મનો ફેલાવો ઉત્તરમાં કાશ્મીરથી માંડી દક્ષિણમાં મૈસુર રાજ્ય અને ઠેક સિલોન સુધી થયો હતો. વળી જૈનો ઘણા નગરોમાં રાજ્યના મંત્રીઓ અને ખાસ અધિકારી પદે નિયુક્ત થતા. વળી મોટા કે નાના શહેરોમાં મોટા વેપારી કે શરાફો જૈન વર્ણિક રહેતા. તે પરંપરા લગભગ આજે પણ જોવાય છે. આમ બુદ્ધિ, સત્તા અને વૈભવથી રાષ્ટ્રમાં જૈનોનું સ્થાન મોખરે રહ્યું છે. અને અવારનવાર જૈન ધર્મના પ્રભાવનાં કાર્યો, કરતા રહે છે.

જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મોએ હિંદુ ધર્મ વિરુદ્ધ કરેલો પ્રચાર:—

મહાવીરસ્વામીનો જન્મ સિદ્ધાર્થ નામના જૈન રાજાને ત્યાં થયો અને તેઓ પાર્શ્વનાથના અનુયાયી હતા. મહાવીર અને બુદ્ધ બંને બિહારમાં જન્મ્યા હતા. તે સમયે બિહારનો પ્રદેશ મોટા રાજ્યની રાજધાનીનો દેશ હતો. તે વખતે બિહારનો ઇતિહાસ એટલે હિંદુસ્તાનનો જ ઇતિહાસ ગણાય. કારણકે બિહારમાં આવેલા મગધના રાજ્યાસન પર મહાન પરા-

ક્રમી રાજાઓ થઈ ગયા છે. આમાંના ધણીખરા રાજાઓ જૈન હતા. અને જેઓ જૈન નહોતા તેઓ પણ જૈન ધર્મની પ્રગતિના માર્ગમાં આડા આવતા નહોતા.

આ સમયે દરેક ધર્મમાં ધર્મગુરુઓની શુદ્ધ કર્મકાંડી પ્રવૃત્તિના લીધે શિથિલતા આવી ગઈ હતી. વળી હિંદુ ધર્મમાં યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓમાં ધર્મના નામે ધણી જ પશુહિંસા થતી હતી. હિંદુ ધર્મગુરુઓ અન્ય પ્રજાને ઊતરતી ગણતા અને નિરંકુશ સત્તા ભોગવતા હતા. તે વખતની સામાજિક વ્યવસ્થામાં સ્ત્રીની કાંઈ જ ગણના નહોતી અને તેઓ શદ્દને તુચ્છ ગણતા હતા. આ જાતની પ્રવૃત્તિ અટકાવવા અને ધર્મ કેવો હોવો જોઈએ તે બતાવવા મહાવીર અને બુદ્ધ ખૂબ જોરથી પ્રચાર શરૂ કર્યો. મહાવીર પોતાના જીવનમાં તપ અને સાગ આચરીને પ્રજાને ધર્મનો શુદ્ધ માર્ગ બતાવ્યો.

બુદ્ધ અને મહાવીરની ધર્મને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં બતાવવાની આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિથી પ્રજા બૌદ્ધધર્મ અને જૈન ધર્મમાં ભળવા લાગી. પણ આનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે જૈન અને બૌદ્ધધર્મને હિંદુ ધર્મ વચ્ચે ધર્ષણ શરૂ થયું, દરેક ધર્મે રાજ્યાશ્રય મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો, અને જે જે ધર્મને રાજ્યાશ્રય મળતો તેનું જોર વધતું હતું. બૌદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો રાજ્યાશ્રય હેઠળ જ હિંદુ અને પરદેશમાં પણ થયો. રાજ્યાશ્રય બંધ થતાં તેમજ હિંદુ-ધર્મનું જોર વધતાં બૌદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો હિંદુ-સ્તાનમાં થતાં અટકી ગયો. એટલું જ નહિ પણ આ દેશમાંથી લુપ્તપ્રાય થયો. અને ચીન, જાપાન તથા સીલોન વગેરે દેશોએ બૌદ્ધ ધર્મને અપનાવી લીધો. આજે પણ તેના કરોડો અનુયાયીઓ તે દેશોમાં છે.

જૈન ધર્મમાં સંયમી જીવન માટે અનેક પ્રકારની મર્યાદાઓ હતી તેથી જૈન સાધુઓ પરદેશમાં જઈ શક્યા નહિ. અને જૈન ધર્મનો ફેલાવો પરદેશમાં થઈ શક્યો નહિ. ભારતમાં પણ તેણે રાજ્યાશ્રય મેળવવાનો ખાસ પ્રયત્ન ન કર્યો.

વળી જૈન ધર્મને હિંદુ અને બૌદ્ધ ધર્મોના સામનો હોવા છતાં તે અત્યાર સુધી હિંદમાં પણ સખળપણે ટકી રહ્યો. જૈન ધર્મના સિદ્ધાન્તોની અસર બીજા ધર્મો ઉપર પણ પડી હતી. અને મહાવીરના શુદ્ધ તપોમય જીવનથી તેમજ તેમના ઉચ્ચ પ્રચારથી કેટલાયે બ્રાહ્મણ પંડિતો મહાવીરના મુખ્ય શિષ્યો તરીકે દીક્ષિત થયા હતા.

જૈન ધર્મની અસર નીચે ધણા રાજાઓ આવ્યા હતા. ધણાયે જૈન ધર્મનો સ્વીકાર પણ કર્યો હતો. કેટલાક અન્યધર્મી રાજાઓ પણ જૈન ધર્મના આદર્શ સિદ્ધાન્તો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવતા હતા. મહાવીર પછી સામાન્ય રીતે જૈન સાધુઓએ લોકધર્મદ્વારા સામાન્ય જનતામાં જૈન ધર્મનો ફેલાવો કર્યો. રાખ્યો જેથી તેની સંખ્યા આજે નાની હોવા છતાં ભારતના જીવંત ધર્મોમાં તે વ્યવસ્થિત સાધન-સામગ્રીદ્વારા વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે.

જૈનધર્મનો મહારાજ્યોમાં પ્રચાર.

(૩)

મહાવીરના સમયે બિંબિસાર જેમનું બીજું નામ જૈન ગ્રંથોમાં ઐશ્વિક છે તેઓ બિહારમાં આવેલા મગધદેશના રાજા હતા. તેમની રાજધાની રાજગૃહીમાં હતી, કે જેમાં ભગવાન મહાવીરે સાધુપણમાં ધણા ચોમાસા ગાળ્યાં હતાં. શિશુનાગવંશીય ઐશ્વિક મહારાજ મહાવીરના પાકા અનુયાયી થયા તે પહેલાં તે બૌદ્ધધર્મ પાળતા. ઐશ્વિક રાજાએ ધર્મનું પાલન ખૂબ સારી રીતે કર્યું જેથી આવતી ચોવીશીમાં તીર્થંકર થવાનું ફળ તેમણે મેળવ્યું. જૈનગ્રંથોમાં એની વિગતો આપેલી છે. બિંબિસારની રાજગાદી તેના પુત્ર અન્નતશત્રુએ (કુણિક) લઇ લીધી અને પોતાના પિતાને બેડીઓ નાખી કેદમાં પૂર્યા હતા, પાછળથી તેને પોતાના દુષ્ટકૃત્યો પશ્ચાત્તાપ થતાં તે જતે જ પિતાની બેડીઓ તોડવા હથોડો લઇને બંદીખાને ગયો. પિતાએ તેને હથોડો લઇને આવતાં જોયો એટલે તેમને લાગ્યું કે મારો પુત્ર મારો વધ કરશે; તેથી કુળને પિતૃવધના કલંકમાંથી ઉગારી લેવા બિંબિસારે આત્મહત્યા કરી નાખી. આવી રીતે પિતાએ કરેલા આત્મહાત્યો તેને ખૂબ પશ્ચાત્તાપ થયો. તેણે જૈન ધર્મના માર્ગે ચાલી આત્મશુદ્ધિ કરી. તેના પછી તેનો પુત્ર ઉદાયિન રાજા થયો. તે પણ જૈન ધર્મનો પાકો અનુયાયી હતો. ઉદાયિને પોતાની રાજધાની પાટલીપુત્રમાં રાખી હતી.

ઉદાયિન પછી નંદવંશના રાજાએ પાટલીપુત્રની ગાદીએ બી. નિ.

સં. ૬૧ થી ૨૧૫ સુધીમાં આવ્યાં. તેમાંનાં ઘણાખરા અમાત્યો જૈન હતાં. આ રાજાઓ પણ જૈનધર્મ પાળતા હતા. અને તેમના આશ્રયતળે જૈનધર્મ ખીલ્યો હતો. નંદવંશના છેલ્લા રાજા પાસેથી મૌર્યવંશના મહારાજા ચંદ્રગુપ્તે તેનું રાજ્ય પડાવી લીધું.

ચંદ્રગુપ્ત:

છેલ્લા નંદે ચાણક્યનું અપમાન કર્યું હતું, તેથી તેણે પર્વતક રાજાને સાથે લઈ નંદરાજાને હરાવ્યો. આ પર્વતક રાજા અકસ્માતથી મરણ પામ્યો અને પરિણામે નંદ તેમજ પર્વતક બંનેના રાજ્યો ચંદ્રગુપ્તે લઈ લીધાં. આમ મહાવિદ્વાન ચાણક્યની બુદ્ધિથી તેણે રાજ્ય મેળવ્યું અને ઇ. સ. પૂ. ૩૨૨ની આસપાસ તે પાટલીપુત્રની ગાદીએ બેઠો.

નંદવંશના સમયે મહાન ગ્રીક રાજા એલેક્ઝાંડરે હિંદ ઉપર ચડાઈ કરી સિંધને પ્રદેશ જીતી લીધો હતો. આ એલેક્ઝાંડરના પ્રતિનિધિ સેલ્યુકસને પાછળથી ચંદ્રગુપ્તે હરાવ્યો હતો, અને ગ્રીકો ઉપર જીત મેળવી હતી.

ચંદ્રગુપ્તના સમયે જૈનોના મહાન આચાર્ય શ્રુતકેવળી ભદ્રબાહુ થયા. આ સમયે ઉત્તર હિંદમાં બાર વર્ષનો દુકાળ પડ્યો હતો. દુકાળના લીધે જૈન સાધુઓને ઘણી અગવડ પડવા માંડી, તેથી ઘણા સાધુઓ દક્ષિણમાં પણ ગયા હતા. જૈન પરંપરા પ્રમાણે ચંદ્રગુપ્તે આ ભદ્રબાહુસ્વામીએ જૈન બનાવ્યો હતો.

બિંદુસાર:

ચંદ્રગુપ્ત પછી બિંદુસાર (ઇ. સ. ૨૯૮-૨૭૩) રાજગાદીએ આવ્યો. ઇતિહાસજ્ઞો કહે છે કે મૌર્યવંશી રાજાઓ બૌદ્ધ કે જૈન હતા, તેમાં બૌદ્ધ અથવા બિંદુસારના બૌદ્ધ હોવાનો સાફ ઇન્કાર કરે છે, જ્યારે જૈન કથા તેને જૈન તરીકે ઉલ્લેખે છે, અને તેના મંત્રીઓ જૈન હતા—એ ઉપરથી તે જૈનધર્મી હતો; એમ માનવાનાં પૂરતાં પ્રમાણ છે.

અશોક:

બિંદુસાર પછી મહાન રાજા અશોકવર્ધન ઇ. સ. પૂ. ૨૭૨થી ૨૩૨ ગાદીએ આવે છે. અશોક જન્મથી જૈનધર્મ પાળતો હતો. અશોકે કાશ્મીરમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર કર્યાની હકીકત અબુલફઝલે પણ ક્રાઇક પ્રામાણિક ગ્રંથ ઉપરથી નોંધેલી મળે છે. પણ પાછળથી તે બૌદ્ધધર્મ થયો હતો; એમ તેના શિલાલેખોમાં - કરાયેલાં કેટલાંક સૂચનો ઉપરથી જણાય છે. તેણે જૈનધર્મ પ્રત્યે પણ પૂરતી સહાનુભૂતિ દર્શાવ્યાના ઉદ્દેશો પણ શિલાલેખમાં છે. તેણે બૌદ્ધધર્મનો દેશ-વિદેશમાં પ્રચાર કરવા માટે ખાસ પ્રયત્નો કર્યાં હતાં.

સંપ્રતિ:

અશોકની ગાદીએ આવનાર સંપ્રતિ રાજાનું સ્થાન જૈનધર્મના ઇતિહાસમાં ઉજ્જવલ કારકીર્દિધર્મ અને ગૌરવલધર્મ છે. તેણે આર્યસુદ્ધિસ્તસૂરિના સમાગમ પછી જૈનધર્મની ઉન્નતિ માટે ખૂબ પ્રયત્ન કરેલા જણાય છે. તેણે અનેક જિનમંદિરો અને મૂર્તિઓ બનાવી, અનેક મંદિરોના જીર્ણોદ્ધાર કરાવી પોતાના રાજ્યનો જૈનધર્મના વાવટા નીચે વિસ્તાર કર્યો. તેણે જૈનધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે અનાય દેશોમાં પણ સાધુઓને વસ્ત્ર-પાત્ર અને ભોજન તેમના આચાર પ્રમાણે મળે એવી સગવડ કરી આપી, જેથી દક્ષિણ હિંદ જેવા અનાય દેશોમાં પણ તેઓ પ્રચાર કરી શક્યા. આ સમયથી જ સાધુઓને વિહાર માટે નક્કી કરાયેલા સાડીપચીશ આર્યદેશોનો વિસ્તાર થયો. આ પ્રકારની સગવડ પાછળના જૈન રાજાઓ કરી ન શક્યા. અને હિંદુધર્મના પુનરુત્થાનથી જૈનધર્મનો પ્રચાર બૌદ્ધોની માફક હિંદ બહાર થઈ ન શક્યો.

સંપ્રતિ જેવો ધર્મપરાયણ હતો તેવો યુદ્ધકળામાં પણ કુશળ હતો. કેટલાક શિલાલેખો ઉપરથી જણાય છે કે તેણે હિંદના ધણ્યખરા રાજાઓને ખંડિયા બનાવ્યા હતા. તેણે સિંધુની પેલેપારના અફઘાનિસ્તાન,

ધરાન, અરબસ્તાન, અને મીસર સુધી પોતાની આજુ પ્રવર્તતી હતી, અને ત્યાં જૈન ધર્મનો ફેલાવો કર્યો હતો.

તેણે પ્રજાની સગવડ માટે સત્તર હજાર ધર્મશાળાઓ, કેટલીયે દાન-શાળાઓ અને અનેક તળાવ, બગીચા તેમજ ઔષધાલયો તૈયાર કરાવી ખુદ્ધાં મૂક્યાં હતાં. કેટલાક ઇતિહાસકારો અશોકના કહેવાતા શિલાલેખોને અશોકના નથી માનતા. કેમકે તે ધર્માનુશાસનો બૌદ્ધ કરતાં જૈનધર્મ સાથે વધુ બંધ બેસતાં આવે છે. અને તેથી ‘તેમાં ઉલ્લેખાયેલો પ્રિય-દર્શી તે આ સંપ્રતિરાજ જ હતો,’ એમ કહે છે. છતાં સંપ્રતિરાજ ધાર્મિકતા અને પ્રજાસેવામાં અશોક કરતાં જરાયે ઉતરતો નહોતો.

ખારવેલ :

જૈન ઇતિહાસમાં મહારાજા ખારવેલનું સ્થાન અનોખું છે. ઓરિ-સાની ખંડગિરિની ગુફામાંથી મળી આવેલા તેના શિલાલેખ સિવાય બીજા કોઈ રીતે તેમનો ઇતિહાસ જાણી શકાતો નથી, શિલાલેખ ઉપરથી તેમની ધાર્મિકતા અને વીરતાની અનેક ઘટનાઓ જાણવા મળે છે.

મૌર્ય સામ્રાજ્ય નબળું પડતાં તેના છેલ્લા રાજવી બૃહદ્રથને મારીને તેના સેનાપતિ પુષ્યમિત્ર શુંગે ઇ. સ. પૂ. ૧૮૪ માં ગાદી પચાવી પાડી, તે ધર્માન્ધ હતો તેથી જૈન અને બૌદ્ધ મુનિઓને ખૂબ રંજીતો હતો. તેણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરીને પોતાને ‘સમ્રાટ’ તરીકે જાહેર કર્યો. જૈનો અને બૌદ્ધો પરનો તેનો અત્યાચાર ચાલુ જ હતો. તેની ખબર કલિંગ-ધિપતિ જૈન સમ્રાટ ખારવેલને પડી તેથી તેના પર તેણે ચઢાઈ કરી. અર્થાત્ પુષ્યમિત્ર મથુરા નાસી ગયો. ખારવેલને તો માત્ર શિક્ષા જ કરવી હતી, તેથી તે પાછો ફર્યો. પણ પુષ્યમિત્રના વર્તનમાં કંઈ જ ફેર ન પડ્યો. એ પછી લગભગ ચાર વર્ષે ખારવેલે ફરી તેના ઉપર ચડાઈ કરી પુષ્યમિત્રને કબજે કર્યો. આ સમયે નંદરાજા દ્વારા લઈ જવાયેલી ઋષભદેવની કલિંગ જિનમૂર્તિ પણ મગધની લૂંટમાં સાથે સાથે લેતો આવ્યો.

મહારાજા ખારવેલે દક્ષિણના સાતકર્ણિ સાથે યુદ્ધ ખેલી આંધ્ર પ્રદેશ

પર વિજય મેળવ્યો હતો. અને સાથે સાથે તેની આસપાસનાં બધાં રાજ્યો પોતાને સ્વાધીન કર્યાં હતાં. તેણે યવન રાજા હિમિતને પણ નસાડી મૂક્યો હતો. અને બધા વિજિત પ્રદેશોમાં જૈનધર્મનો વાવટો ફરકાવ્યો હતો.

ખંડગિરિ ઉપર હાથીગુફામાં જૈન ખારવેલનું જીવન અંકિત છે તેમ બીજી પણ ગુફાઓ મળી આવી છે જેમાંની સાચી ગુફા અને ગણેશ ગુફામાં પાર્શ્વનાથનું ચરિત્ર અંકિત છે.

મહારાજા ખારવેલની બીજી રાણી સિંધુડાએ પોતાના પતિની કીર્તિ માટે ખંડગિરિ ઉપર જ ગિરિગુહાપ્રાસાદ બંધાવ્યો હતો. જેને ‘રાનીગૌર’ પણ કહે છે, તેમાં તેના પિતાનું નામ આપ્યું છે અને પોતાના પતિને ‘ચક્રવર્તી’ જણાવ્યો છે.

મહારાજા ખારવેલે આચાર્ય સુરિથતસ્રરિની અધ્યક્ષતામાં કુમારગિરિ પર એક જૈન સભા આમંત્રિત કરી હતી. આ સભા—સંમેલનમાં કેટલાંક શાસ્ત્રો સંકલિત કરાયાં હતાં. આથી ખારવેલને ‘ધર્મરાજા, ખેમરાજા, લિહુરાજા, મહાવિજયી’ વગેરે ઉપાધિઓથી લોકો સંબોધતા.

ખારવેલે પ્રગ્લહિતના પણ અનેક કાર્યો કર્યાં છે. કલિંગમાં પાણીની ખૂબ તંગી હતી, તે પ્રચૂર દ્રવ્યવ્યય કરીને મગધથી નહેર લાવવામાં આવી. સિવાય તળાવ, ઔષધાલય, બગીચા અને અનેક ધર્મશાળાઓ તેણે ખોલાવી હતી.

મંચપુરીના શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે કે તેણે ૬૭ વર્ષની ઉંમર સુધી રાજ્ય કર્યું હશે. કેટલાક તેને ૩૩ વર્ષે જ સ્વર્ગસ્થ થયાનું માને છે. એટલું તો નક્કી છે કે તેણે પોતાના જીવનકાળ દરમ્યાન જૈનધર્મનો ફેલાવો દૂર દેશો સુધી કર્યો હતો.

વિક્રમાદિત્ય :

રાજા વિક્રમાદિત્ય કે જેનો નવો સંવત્ ૪૧ સ. પૂર્વે ૫૭ મા વર્ષમાં

થયો હતો, અને જે સંવત્ અત્યારે પણ આખા હિંદુસ્તાનમાં ચાલે છે, તે પણ જૈન હતો. વિક્રમાદિત્યની રાજધાની પણ ઉજ્જયિની હતી. તે વખતે ત્યાં થયેલા જૈનાચાર્ય કાલિકાચાર્યનો વિક્રમ ઉપર પ્રભાવ હતો. તેમની પ્રેરણાથી વિક્રમે દુનિયાને દેવામાંથી મુક્ત કરી તેના નામને સંવત્ શરૂ થયો હતો.

મુંજ-ભોજ :

માલવાના એ વિદ્યાપ્રિય રાજવીના સમયમાં કવિરાજ ધનપાલ પુરોહિત હતા. તેણે જૈનધર્મ સ્વીકારી તિલકમંજરી જેવા અદ્વિતીય ગ્રંથોની રચના કરી એ રાજવીએ ઉપર જૈનધર્મનો પ્રભાવ પાડ્યો હતો. એટલુંજ નહિ ધનપાલના કારણે માળવામાં અનેક વિદ્વાન જૈનાચાર્યોએ મુંજ-ભોજની સભામાં પંડિતો સાથે વાદવિવાદ કરી જૈનધર્મનો યશ ફેલાવ્યો હતો.

આ જ અરસામાં ગૂજરાતમાં જૈનધર્મનું જોર ધણું વધ્યું હતું, અને તેમાં મુખ્યત્વે મહારાજ કુમારપાલ અને હેમચંદ્રાચાર્યનો પ્રતાપ હતો. આ બે વ્યક્તિઓના કારણે જૈનધર્મે ગૂજરાતમાં જે પ્રાધાન્ય પ્રાપ્ત થયું તેવું ભં૦ મહાવીરના સમય સિવાય ભારતવર્ષમાં બીજા કોઈ સમયે થયું નથી.

બિહાર, ઓરિસા અને ઉજ્જૈનમાં જ્યાં મોટા રાજ્યો થયાં હતાં, ત્યાં તે સમયે જૈનધર્મને રાજ્યાશ્રય મળવાથી ઘણો વેગ મળ્યો હતો. પણ આ રાજ્યાશ્રય બંધ થતાં જૈનોની મોટી વસ્તી રાજપૂતાના, ગૂજરાત, કાઠિયાવાડમાં આવી વસી કે જ્યાં તેમને રાજ્યાશ્રય મળતો હતો.

જૈનોમાં મહાવીર પછી લગભગ ૧૫૦ વર્ષે દિગંધર, શ્વેતાંધર જેવા ભેદો પડી ગયા હતા અને તે બંને દળો હિંદના દક્ષિણ અને ઉત્તર પ્રદેશોમાં વહેંચાઈ જઈ પોતપોતાનો વિકાસ સ્વતંત્રપણે સાધી રહ્યા હતા. બંને દળોના આદ્યારમાં એટલે નગ્ન રહેવામાં અને વસ્ત્ર ધારણ કરવામાં

તે તે પ્રદેશના હવામાને પણ અનુકૂળતા આપી છે, એમ કહેવું જરાયે અશ્વત્થ નથી, અર્થાત્ ઉત્તરના જે ઠંડા પ્રદેશો છે તેમાં વસ્ત્રની જરૂરત અનિવાર્ય અને છે અને દક્ષિણના ગરમ પ્રદેશોમાં વસ્ત્રો ઉપયોગી થતાં નથી, આમ દિગંબર પંથીઓની સત્તા કલ્યાટક, મૈસુર વગેરે પ્રદેશમાં આજે પણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં છે.

ગૂજરાતમાં જૈનધર્મ :

પ્રાચીન સમયથી જૈનધર્મે ગૂજરાતમાં મહત્ત્વભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કયું છે. બીજી રીતે કહીએ તો જૈનધર્મનું કેન્દ્રપીઠ પ્રાચીન સમયથી આજ સુધી ગૂજરાત રહ્યું છે. ભ. નેમનાથનું ચરિત્ર દ્વારકા અને ગિરનાર સાથે સંબંધ ધરાવે છે. શત્રુંજય તીર્થનું માહાત્મ્ય વિક્રમાદિત્યના સમયથી જ વધતું રહ્યું છે. અને દેવધિગણિ ક્ષમાશ્રમણે વલ્મીમાં સાધુ-સંધને એકઠો કરીને જૈન આગમ ગ્રંથોને પુસ્તકારૂઢ કર્યાં. એ બધી વિગતો પરથી જૈનધર્મનો સૌરાષ્ટ્ર સાથેનો સંબંધ બહુ જૂનો હોવાનું નક્કી થાય છે.

જુનાગઢમાં બાવાપ્યારાની ગુફામાંથી ક્ષત્રપવંશનો એક લેખ મળ્યો છે; તેમાં જૈનોના પારિભાષિક શબ્દોનો ઉપયોગ થયેલો હોવાથી ક્ષત્રપો પણ જૈનધર્મી હતા એવો કેટલાકોનો મત છે. છતાં એટલું તો નક્કી જ છે કે ક્ષત્રપોએ જૈનધર્મના વિકાસમાં મદદ કરી હતી.

ગૂજરાતની પ્રજામાં આજે પણ બીજા દેશો કરતાં મઘ, માંસ, બ્યભિચાર કે શિકાર જેવા મહાદુર્ગુણો ઓછા પ્રમાણમાં જણાય છે. અને તેથી તેમના સ્વભાવમાં જણાતી અહિંસા, સંયમ અને તપની આદર્શ સંસ્કાર સંપત્તિ; એ જૈનધર્મના જૂના વારસાને આભારી છે.

ગૂજરાતમાં ક્ષત્રપ, મૌર્ય, ગુપ્ત, મૈત્રક, ચાવડા, સોલંકી, મુસલમાન, મરાઠા અને અંગ્રેજ જેવી અનેક રાજસત્તાઓ આવીને ગદ્ય પણ જૈન મહાજનોની સત્તા વેપાર-વાણિજ્ય, રાજકારભાર, જ્ઞાનસંવર્ધન, કળા-

કૌશલ અને સદાચારની પ્રવૃત્તિમાં પ્રગતિશીલ અને એકધારી રહી છે; તેથી જ ગૂજરાતના પ્રબળીય જીવનની પ્રત્યેક રીતિનીતિ જૈનોની અસરથી મુક્ત નથી.

ગૂજરાતમાં પ્રાચીનકાળથી આજ સુધી નગરશેઠનો માનવંતો દર-જાએ જૈનોએ જ ભોગવ્યો છે. ગૂજરાત શા માટે સમસ્ત ભારતમાં જંગતશેઠનું ગૌરવભયુક્ત બિરુદ એક જૈન વચ્ચિક પુત્રે જ પ્રાપ્ત કર્યું છે. રાજકારભારમાં પણ બુદ્ધિ અને વ્યવસ્થા શક્તિ ઉપરાંત લડાયક શૌર્ય પણ એમણે અતાવ્યું છે. કેટલીક વખત જે કુનેહભર્યાં સંગ્રામનાં કામો ક્ષત્રિય પુત્રો નથી કરી શક્યા તે જૈન પુત્રોએ કરી અતાવ્યાં છે. આ યુદ્ધવીરોની નામાવલિ સેંકડોની નહિ પણ હજારોની છે; પણ તેમાંના કેટલાક મંત્રી જાંબ, નેદ, વીર, વિમલ, મુંજલ, ઉદયન, આંબડ, બાહડ, શાંતૂ, આશુક, સજ્જન, વસ્તુપાલ, તેજપાલ, પેથડ, સમરાશાહ આદિ નામો આજે પણ સ્મરણીય બની રહ્યાં છે. આ જૈન કારભારીઓએ ગૂર્જરાષ્ટ્રને જીવંત બનાવી રાખવા પોતાનાં બુદ્ધિ અને શૌર્યદ્વારા સર્વસ્વનો ભોગ આપ્યાની ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે.

જ્ઞાન સંપત્તિમાં પણ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને દેશભાષા જેટલું વિપુલ સાહિત્ય ભારતના કોઈ પ્રાંતમાં નથી. ગૂજરાતની અસ્મિતાની ભાવનાએ તે સમયના જ્યોતિર્ધરોએ વિવિધ વિષયના વાહુમયથી ગૂજરાતના જ્ઞાનભંડારને ભરી દીધા. આ વાહુમયની રચનામાં ગૂજરાતમાં સૌથી મોટો ફાળો જૈન મુનિઓનો જ છે. તેમાં વિમલસૂરિ, પાદ્મલિપ્ત, સિદ્ધસેન, હરિભદ્ર, ઉદ્યોતન, શીલાંક, સિદ્ધર્ષિ, વાદિદેવ, રામચંદ્ર, વસ્તુપાલ, અમરચંદ્ર, પ્રભાચંદ્ર, મેરુતુંગ, જિનપ્રભ, રાજશેખર, દેવવિમલ, હેમવિજય, મેઘવિજય, યશોવિજય વગેરે અનેક મહારથીઓ પોતાનાં બુદ્ધિતેજ ઢાળી રહ્યાં છે. અને એ સૌમાં સહસ્રકિરણસમી બુદ્ધિ-પ્રભાથી સૌને આંજી નાખતા હેમચંદ્ર જેવા માર્તંડ ઝગમગી રહ્યા છે.

જૈનોના શિલ્પ સ્થાપત્યે ગૂજરાતની શોભા વધારી છે અને એ

શિલ્પસ્થાપત્યને જીવંત બનાવી રાખવા જોઈએ જ કાશીશ્વરી કરી છે, અને એનું કારણ એ છે કે જોઈએ વાપરેલી શૈલીનું અનુકરણ હિંદુઓના સોમનાથ મંદિર જેવા મંદિરોમાં અને મુસલમાનોના અમદાવાદની નાની મસ્જિદોમાં થયેલું આજે પણ જોઈ શકાય છે. આપુ, રાણકુપુર વગેરે સ્થળોનાં જોઈ મંદિરો તો ભારતની શિલ્પકળાના અદ્ભુત નમૂનાઓ છે.

ગૂજરાતમાં રાજ્યો અને જૈન ધર્મ :

જ્યારથી વનરાજે ગૂજરાતનું પાટનગર અણહિલવાડ પાટણ વસાવ્યું ત્યારથી ગૂજરાતની જાહોજલાલીની શરૂઆત ગણી શકાય. વનરાજ વનમાં જન્મેલો હતો અને તેને ચૈત્યવાસી જૈન યતિ શીલગુણસૂરિજીએ મદદ કરી હતી. શીલગુણસૂરિના પ્રભાવથી વનરાજે જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો. અને પાટણમાં પાર્શ્વનાથનું મોટું મંદિર બંધાવ્યું હતું, જે અત્યારે પણ પાટણમાં વિદ્યમાન છે. આ મંદિરમાં વનરાજની મૂર્તિ પણ છે. વનરાજે ઈ. સ. ૭૨૦ થી ૭૮૦ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું.

તે પછી પાટણની ગાદીએ આવનાર સોલંકી વંશના રાજાઓ ઉપર પણ જૈન ધર્મનો પ્રભાવ હતો પણ તેમાં કુમારપાળ સિવાય બધા શૈવપંથી હતા. છતાં તેમાંના મૂળરાજે (ઈ. સ. ૯૬૧ થી ૯૮૬) જૈન મંદિર બંધાવ્યું હતું. ચાવડા અને સોલંકી વંશના રાજાઓના મંત્રીઓ અને મુખ્ય અધિકારીઓ મોટે ભાગે જૈન હતા અને તેમનો રાજ્યમાં ખૂબ પ્રભાવ હતો. બીમદેવ પહેલાના રાજ્યકાળ (ઈ. સ. ૧૦૨૨ થી ૧૦૬૪) માં જૈન મંત્રી વિમળશાહે આપુ ઉપર (ઈ. સ. ૧૦૨૩) માં પ્રસિદ્ધ વિમળવસહી નામનું મંદિર બંધાવ્યું હતું. આ મંદિર ભારતના શિલ્પ-સ્થાપત્યનો એક ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો છે.

ગૂજરાતમાં જૈન ધર્મને પ્રાધાન્ય અને મહત્વનું સ્થાન અપાવનાર તો પ્રસિદ્ધ કલિકાળસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય છે. એમનું જીવન આગળ આપવામાં આવ્યું છે.

ગૂજરાતના મહાન રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહ (ઈ. સ. ૧૦૯૪ થી

૧૧૪૩) નો રાજ્યકાળ ગૂજરાતના સર્વ રાજ્યો કરતાં વધારે યશસ્વી છે. સિદ્ધરાજ વિદ્યાપ્રિય રાજવી હતો. તેની રાજસભામાં વિદ્વાન પંડિતો અને રાજકવિઓ હતા. દેશ-વિદેશના ધણા પંડિતો અને કવિઓ તેની મુલાકાતે આવતા. એ સમયમાં એટલે સિદ્ધરાજ, ગાદીએ આવ્યો તે પહેલાં માળવાની રાજધાની ઉજ્જૈન સાહિત્ય-વિદ્યા માટે ખૂબ પ્રસિદ્ધ હતી. મુંજ અને ભોજ જેવા વિદ્યાપ્રિય રાજવીઓએ એ રાજસભાને ભારતના મોટા પંડિતો અને કવિઓથી ભરી દીધી હતી. પણ સિદ્ધરાજ ગાદીએ આવતાં એ ખ્યાતિ ગૂજરાતમાં લાવવા તેણે ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો હતો. સિદ્ધરાજે જ્યારે વિ. સં. ૧૧૮૨ માં માલવપતિ યશોવર્માને હરાવ્યો અને ત્યાંનું સાહિત્ય પણ તે પાટણ લઈ આવ્યો ત્યારે તેમાં એક ભોજ વ્યાકરણ પણ હતું. તે જોઈને જ તેને થયું કે આવું સ્વતંત્ર વ્યાકરણ ગૂજરાતી વિદ્વાનના હાથે રચાયેલું હોવું જોઈએ. એ વિચાર આવતાં તેણે આ વાત પોતાના રાજસભાના પંડિતો આગળ મૂકી. રાજસભાના તમામ પંડિતોની નજર તે વખતના પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર ઉપર પડી “યશો મમ, તવ ક્લ્યાતિં પુણ્યં ચ મુનિનાયક !” એ સિદ્ધરાજની વિનંતિથી વ્યાકરણ રચવાનું કામ તેમણે માથે લીધું. એ વખતે કાશ્મીર પંડિતોનું ધામ હતું. તેથી ત્યાંના તેમજ બીજા દેશોના ભંડારોમાંથી હેમચંદ્રાચાર્યને એ માટે જોઈતી બધી સાહિત્ય સામગ્રી મંગાવી પૂરી પાડી. હેમચંદ્રાચાર્યે થોડા સમયમાં જ સર્વાંગપૂર્ણ વ્યાકરણની રચના કરી તેને સિદ્ધહેમ (સિદ્ધ=સિદ્ધરાજ, હેમ=હેમચંદ્ર) વ્યાકરણનું નામ આપી પોતાનું તથા ગૂજરાતેશ્વર સિદ્ધરાજનું નામ અમર કર્યું. એ પછી તો હેમચંદ્રાચાર્યે વ્યાકરણને લગતાં બીજાં શાસ્ત્રો, કોશ, છંદ, સાહિત્ય, કાવ્ય, યોગ વગેરે વિષયોમાં પોતાનું અગાધ પાંડિત્ય વહેતું મૂકી ગૂજરાતના સાહિત્યભંડારને વિદ્યાની વિપુલ સમૃદ્ધિથી ભરી મૂક્યો. એ પછી એ સાહિત્યનો પ્રવાહ લગભગ પાંચસો વર્ષ સુધી અવિચ્છિન્નપણે શતધારાએ વહેતો થયો.

સિદ્ધરાજે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો નહોતો પણ હેમચંદ્ર જેવા ગુરુઓના

સાનિધ્યથી જૈનધર્મ પ્રત્યે તેમની ખૂબ જ સહાનુભૂતિ હતી; અને તેથી જ હેમચંદ્રની પ્રેરણાથી તેણે સિદ્ધપુરમાં જૈનમંદિર બંધાવી આપ્યું હતું, અને તેમની સાથે ગિરનારની યાત્રાએ પણ ગયો હતો.

સિદ્ધરાજના દરબારમાં કર્ણાટકથી આવેલા દિગંબરીય આચાર્ય શ્રી કુમુદચંદ્ર અને શ્વેતાંબરીય આચાર્ય શ્રી દેવસૂરિ વચ્ચે મોટો શાસ્ત્રાર્થ થયો હતો. આ ઉપરથી પણ જણાય છે કે સિદ્ધરાજ જૈનધર્મમાં ખૂબ રસ લેતો હતો.

ગૂજરાતમાં જૈનધર્મની જાહેરાતલાલીનો કાળ સિદ્ધરાજ પછી પાટણની ગાદીએ આવનાર કુમારપાલના વખતમાં હતો. ટૂંકમાં એમ કહી શકાય કે કુમારપાલે પોતાના આધીન દેશોમાં રાષ્ટ્ર અને સમાજની ખિલવણી જૈનધર્મની છાયા હેઠળ કરી.

સિદ્ધરાજને પુત્ર નહોતો. એ માટે કેટકેટલાયે જોશીઓ અને આખરે પોતાના ખુદ ગુરુ હેમચંદ્રાચાર્યને પૂછતાં, તેમણે ‘પુત્રનો યોગ નથી’ એમ જણાવ્યું અને વધુમાં કહ્યું કે, “તમારા પછી તમારા ભત્રીજા કુમારપાલને જ ગાદી મળશે.” આ વાત સાંભળી રાજાને અત્યંત ખેદ થયો તેથી કુમારપાલ તથા તેમના પિતા ત્રિભુવનપાલ બંનેને તે મારી નાખવાના ઉપાયો યોજવા લાગ્યો. ત્રિભુવનપાલને મારી નાખવાનો તેનો ઉપાય ફળ્યો અને કુમારપાલ માટે છૂપી રીતે મારાઓ મોકલ્યા પણ તે દેવયોગે બચી ગયો, અને પોતાના બંનેવી કૃષ્ણદેવને ત્યાં પાટણમાં જ સંતાઈ રહ્યો. પણ પાટણમાં લાંબો વખત છૂપું રહેવું મુશ્કેલ હતું તેથી તેણે યોગીનો વેષ ધારણ કરી લીધો. પણ તેમાં તે પકડાઈ ગયો. સૌને થાપ આપી આખાદ રીતે લાંબી તે છટકી નાહો, અને ગામે ગામ ભટકતો ભટકતો જ્યારે તે ખંભાત આવ્યો ત્યારે તેને હેમચંદ્રાચાર્યનો ભેટો થયો. કુમારપાલ હેમચંદ્રાચાર્યને સારી પેઠે ઓળખતો હતો, તેણે પોતાની આપવીતી કહી અને છેવટે તેણે તેમને પૂછ્યું કે, ‘આ કપ્પોનો અંત ક્યારે આવશે?’ આચાર્યશ્રીએ એ તરફ યોગ આપતાં કહ્યું કે,

‘હવે એ સમય બહુ દૂર નથી. એટલે સંવત્ ૧૧૮૯ ના માગશર વદ ૪ રવિવારે તેને રાજ્ય મળશે.’

હેમચંદ્રાચાર્યે એ પશુ જોઈ લીધું કે કુમારપાળથી જૈનધર્મની મોટી ઉન્નતિ થશે તેથી તેમણે કુમારપાળને ઉદયન મંત્રીને ત્યાં આશરો અપાવ્યો. આ વાતની પશુ સિદ્ધરાજને ખબર પડી ગઈ તેથી તેણે તેને પકડવા કેટલાક માણસો મોકલ્યા. ઉદયન પશુ માણસોના આવવા પહેલાં ચેતી ગયો હતો તેથી તેણે તેને ઉપાશ્રયમાં ક્યાંઈ સંતાપ જવાની યુક્તિ શોધી. હેમચંદ્રાચાર્યે તેને ઉપાશ્રયના ભોંયરામાં પુસ્તકોની ઓઠે સંતાડી બચાવી લીધો. હવે આમ અહીં સંતાપ રહેવામાં સલામતી નથી એમ સમજી તેના શુભ યોગ જાગે ત્યાં સુધી પાછું વિદેશમાં ભ્રમવું શરૂ કર્યું. પશુ સિદ્ધરાજ મૃત્યુ પામ્યો અને તેની ખબર તેને મળી. તેના શુભ યોગની ધડી આવેલી જાણી તે તરત પાટણ આવ્યો અને બરાબર આચાર્યશ્રીના કથન મુજબ તે જ દિવસે મંત્રીઓએ તેને ગાદીએ બેસાડ્યો.

હેમચંદ્રાચાર્ય પશુ પાટણ આવ્યા. કુમારપાળના રહેવાના મહેલ ઉપર વીજળી પડશે એવી આચાર્યશ્રીની ભવિષ્ય વાણીથી રાજાને અકસ્માત્થી બચાવી લીધા. કુમારપાળ આવા કેટલાયે પ્રસંગોથી પ્રભાવિત થયેલો હતો. જૈનધર્મના આચાર-વિચાર અને તેની વૈરાગ્ય શિક્ષાથી આકર્ષાઈ પશુ હતો તેથી તેણે સંઘસમક્ષ આચાર્ય પાસેથી જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો.

હેમાચાર્યના પ્રતિદિનના ઉપદેશથી તે ધીરે ધીરે શ્રાવક ધર્મ પાળવા લાગ્યો. એટલે તેણે બાર વ્રત અંગીકાર કર્યાં. આમ તેણે પોતાના જ્ઞાત્રધર્મની કુળરીતિમાં પલટો લાવી દીધો. એમ કહેવાય છે કે કુમારપાળે બધાં મળી ૧૪૦૦૦ નવાં જિનમંદિરો બંધાવ્યાં અને ૧૬૦૦૦ જિનમંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. આમાંનાં ઘણાંખરાં મંદિરો મુસલમાનોના હાથે ધરાશાયી બન્યાં અને કેટલાંક કાળના ભોગ બન્યાં. કુમાર-

પાલે બંધાવેલાં એ મંદિરોમાંથી ફેટલાંક આજે પણ તારંગા, જલોર, શત્રુંજય વગેરે સ્થળે વિદ્યામાન જણાય છે.

કુમારપાળને રાજ સ્વાધ્યાય કરવા માટે હેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્ર નામનો ગ્રંથ રચ્યો. તેમાં તેમણે યોગનાં આસનો અને પ્રાણાયામ દ્વારા મનની ચિત્તશુદ્ધિ કરી મોક્ષ મેળવવાની પદ્ધતિનું ક્રમપૂર્વક નિરૂપણ અને આવકર્ષમં પાળવાની વિધિ અને નિયમો બતાવ્યા છે.

કુમારપાળે જૈનધર્મને અનુસરતાં પ્રગૃહિતનાં જે કાર્યો કર્યાં તેમાંનાં મુખ્ય મુખ્ય નીચે મુજબ ગણાવી શકાય.

૧. સમસ્ત રાજ્યમાં અમારિપટલ એટલે કાષ્ઠ પણ જીવને મારવો નહીં એવો ઢંઢોરો પીટાવ્યો. આથી ધર્મનિમિત્તે યજ્ઞાદિ વગેરેમાં થતો પશુવધ અને શાપ નિમિત્તે શિકાર વગેરેમાં થતી પશુહિંસા બંધ થઈ, એટલું જ નહિ પણ માંસાહાર નિમિત્તે ખાટકાઓ જેઓ કેવળ ધંધા માટે પશુવધ કરતા તેમને ત્રણ વર્ષની તેમની કમાણીનો બદલો ખીજા ધંધાના ઉત્તેજન માટે આપી લોકમાં માંસાહાર સદંતર બંધ કરવા કરાવવાની વ્યવસ્થિત યોજના ધડી.

૨. મહાપાન અને જીગાર બંધ કરાવ્યો. આ દ્વારા વેશ્યાગમન તો સુતરાં બંધ થઈ ગયું.

૩. ખીનવારસ વિધવા સ્ત્રીનું ધન પ્રાચીનકાળથી જે રાજભંડારમાં જતું, તેના કટુ પરિણામનો જાતઅનુભવ કરી, તેને બંધ કરાવ્યું.

આથી રાજ્યને એક કરોડ રૂપિયાની ખોટ ભોગવવી પડી.

કુમારપાલના ભત્રીજા અજયપાળે તેને આપેલા ઝેરથી તેનું મરણ વિ. સં. ૧૨૩૦ માં થયું. અજયપાળ ચુસ્ત શૈવધર્મી હતો, અને તેના ધર્માન્ધપણાથી તેણે જૈનો ઉપર ખૂબ જીલમ કર્યો. જૈન સાધુઓ, જ્ઞાનભંડારો અને મંદિરોને પણ તેણે પોતાથી બનતું નુકસાન પહોંચાડવાની કોશીશ કરી.

કુમારપાળ પછી જૈનધર્મની ઉન્નતિમાં મહત્વનો ફાળો મંત્રી વસ્તુપાલ-તેજપાલ નામના એ ભાઈઓએ આપ્યો હતો. તેઓને વિદ્યા અને લક્ષ્મીનો અકસ્માત્ જેવો યોગ પ્રાપ્ત થયો હતો. અને એ બંનેનો ઉપયોગ તેમણે કરેલો. આજે પણ લોકોના હૃદયમાં એમની મહત્તાનું સ્મરણ તાજું કરે છે. તેમણે આશુ ઉપર આરસમાં ભવ્ય કાતરકામનું શિલ્પ જે ઊભું કર્યું છે તે સૌને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી નાખે છે, તેમણે પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ પણ છિન્નભિન્ન થતા ગૂજરાતના સામ્રાજ્યને દૃઢ મૂળ બનાવવા અને જૈનધર્મની ઉન્નતિ થાય એવાં અનેક કાર્યોમાં કર્યો છે એની ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે.

દક્ષિણુમાં જૈનધર્મ અને તેનો પ્રભાવ.

(૪)

જૈનોના મુખ્ય બે બેદમાંના શ્વેતાંબર પંથનો ઇતિહાસ ઉત્તર હિંદ અને ગૂજરાત સાથે સંકળાયેલો છે; જ્યારે દિગંબરોનો ઇતિહાસ દક્ષિણ સાથે છે. દિગંબરોએ દક્ષિણમાં જૈનધર્મનો વિકાસ કરવા ખૂબ મહેનત કરી છે. આજે પણ દિગંબરોની મોટી સંખ્યા દક્ષિણમાં મૈસુર ક્યુર્ણટક વગેરે પ્રદેશોમાં છે. અહારે દક્ષિણમાં મોટે ભાગે દિગંબરીય મંદિરો છે, અને જૈનધર્મનું જે વિપુલ સાહિત્ય છે તે ઉપરથી તેમની એક વખતની પ્રબળતા હોવાની આંખી થાય છે.

ગંગા રાજ્યોએ ઇ. સ. ૦ ના બીજીથી અગિયારમા સૈકા સુધી મૈસુરના મોટા ભાગ ઉપર રાજ્ય કર્યું હતું, અને આ રાજ્યોના આશ્રય હેઠળ જૈનધર્મ ખૂબ ઉન્નતિ પામ્યો હતો. ઇ. સ. ૯૮૦ માં ચામુંડરાય નામે જૈન અમાલ થયો તેણે શ્રવણ બેદગોલામાં અશ્વિનેમિનું એક ભવ્યમંદિર બંધાવ્યું. તેમજ ગોમટેશ્વરની પ્રત્યંક પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત કરી હતી.

જ્યું મંદિરો, શિલાલેખો તથા ગ્રંથો ઉપરથી વિદ્વાનોએ પૂરવાર કર્યું છે કે મહારાષ્ટ્રમાં, મદ્રાસ પ્રલાકાના પૂર્વ ભાગમાં, કુર્ગમાં તથા હૈદરાબાદ અને મૈસુર રાજ્યમાં અનેક જૈનધર્મીઓ હતા. નાસિક પાસે આવેલા મોરખંડમાં રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યો રાજ્ય કરતા હતા, તેઓએ પણ જૈનધર્મને આશરો આપ્યો હતો. ચૌલુક્યવંશના રાજ્યો, હોય-

સહવંશના રાજાઓ પણ જૈનધર્મી હતા. અથવા જૈનોને આશરે આપતા હતા. કાનડી લોકો ઉપર જૈનધર્મની અસર પડી છે અને તેમના પ્રાચીન સાહિત્યનો મોટો ભાગ તો જૈનધર્મના સાહિત્યથી જ ભરેલો છે.

મદુરાના પાંડ્યવંશના રાજાઓએ પણ જૈનધર્મને આશરે આપેલો. સાતમા સૈકામાં જ્યારે હ્યુએનત્સાંગ પદ્મવ રાજાઓની રાજધાની કાંચી જે પૂર્વ કિનારે આવેલું છે ત્યાં ગયેલો ત્યારે ત્યાં તેણે અનેક જૈનોને જોયેલા એમ તેણે પોતાના પ્રવાસવર્ણનમાં લખ્યું છે.

મુસલમાનોએ ભારત ઉપર આક્રમણો શરૂ કર્યા ત્યારથી તેમણે હિંદુઓની સાથે જૈનો ઉપર પણ જીલમ કરવા માંડ્યો હતો. તેમણે અનેક મંદિરો અને મૂર્તિઓને તોડી નાખી તેમજ જ્ઞાનભંડારોને બાળી નાંખ્યા કે જલશરણુ કર્યા. પણ જૈનોએ જ્યારે આ અત્યાચાર થતા જોયા કે તરતજ જ્યાં જે સગવડ મળી ત્યાં તે રીતે તેને બચાવવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા. મૂર્તિઓ અને ગ્રંથોને મોટા ભોંયરાઓમાં સુરક્ષિત રથળે છૂપાવી દેવામાં આવ્યા. જ્યારે મુગલરાજાઓનો સમય આવ્યો ત્યારે, તેમાંયે અકબર બાદશાહના વખતથી મૂર્તિઓ અને ભંડારો કંઈક ભયમુક્ત બન્યા, કેમકે અકબર ધર્મનિરાસુ હતો અને જે જે ધર્મમાં સારું તત્ત્વ જોતો તેને અપનાવતો. તેણે મોટા ભાગે હિંદુના પ્રત્યેક ધર્મના ગુરુઓનો પરિચય સાધવા પ્રયત્ન કરેલો. જૈનોના આચાર્ય શ્રીહીરવિજયસૂરિને મળીને તેણે જૈનદર્શન બાળી લીધું અને તેનાં સારાં તત્ત્વોથી તે આકર્ષાયા તેથી તેણે સં. ૧૫૯૩ માં જૈનતીર્થોને કરમુક્ત કરવાનું ફરમાનપત્ર લખી આપ્યું.

આ પછીના બાદશાહો જહાંગીર અને શાહજહાંએ પણ પિતાના પગલે ચાલીને જૈનાચાર્યોનો પરિચય મેળવ્યો હતો અને જૈનધર્મ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ કેળવી હતી.

અકબરના સમયમાં જ મારવાડના ઉદયપુરના રાણા પ્રતાપના મંત્રી

વીર ભામાશાહે પોતાની સર્વ સંપત્તિ મુગલસેનાથી રાષ્ટ્રને બચાવી
સાખવા રાણા પ્રતાપના ચરણે ધરો દીધી હતી.

આ સમય પછી રાજ્યો ઉપર જૈનધર્મનો અસર અગાઉની માફક
રહી નહિ. તેમ જૈનોને ધર્મમાં ખાસ કનડગતો પણ ઊભી થઇ નહિ.
અત્યારે જો કે જૈનોની વસ્તી પંદર લાખની છે તોપણ તેઓ હિંદની એક
મોલાદાર, સંસ્કારી અને ધનાઢ્ય પ્રજા તરીકે આગળ પડતી ગણાય છે.

જૈન સાહિત્ય અને સાહિત્યકારો

(૫)

હિંદના સાહિત્યસર્જનમાં જૈનોએ અગ્રસ્થાન મેળવ્યું છે. અને આ યશ જૈનસંઘની મુખ્ય અંગરૂપ ગણાતી સાધુ-સંસ્થાને આભારી છે. સાધુઓ સંસારથી વૈરાગ્ય પામીને દુનિયાની ઉપાધિઓથી મુક્ત અને છે અને તેમની ઉદરનિર્વાહ, રહેવાની અને પહેરવાની તમામ જરૂરિયાતો શ્રાવકો તરફથી પૂરી પાડવામાં આવતી હોવાથી તેઓ પોતાનો બધો સમય શાસ્ત્રો લખવા-લખાવવામાં અને અનેક વિષયોના ગ્રંથોની રચનામાં ગાળે છે.

જૈનોની સાધુ સંસ્થાનું અસ્તિત્વ દરેક કાળમાં હોય છે. તેથી સાહિત્યસર્જન દરેક કાળે થતું રહ્યું છે. થોડું સાહિત્ય શ્રાવકો તરફથી પણ સરજાયું છે.

જૈનોનું સાહિત્ય ધાર્મિક ઉદ્દેશથી ધડાયું છે. ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર પ્રત્યેક સમયે તીર્થંકરો કરતા હતા, તેવી રીતે જ મહાવીરે પણ જે ધાર્મિક ઉપદેશ કર્યો એ બધો આગમ શાસ્ત્રમાં સંગ્રહી લેવામાં આવ્યો.

મહાવીરના સમયમાં ધાર્મિક શાસ્ત્રોની ભાષા સંસ્કૃત હતી તેથી તેનો ઉપયોગ માત્ર વિદ્વાનો જ કરી શકતા; લોક સુધી એવા શાસ્ત્રોનો બોધ પહોંચતો નહિ. મહાવીરે તેમાં ફેરફાર કરી તે વખતની લૌકિક ભાષા પ્રાકૃત એટલે માગધીમાં જ ઉપદેશ આપવો શરૂ કર્યો. તેવી જ રીતે બુદ્ધે

પણ પ્રાકૃત એટલે પાલી ભાષાદ્વારા પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા. મહાવીરનો બધો ઉપદેશ આચાર્યો અને સાધુઓ કંઠસ્થ રાખતા, અને શિષ્યો પરંપરાથી શીખી લઈ યાદ રાખતા. ધીમે ધીમે કાળના પ્રવાહે યાદશક્તિ ધસાવા લાગી અને તેથી કેટલુંકે જ્ઞાન બ્રૂલાવા લાગ્યું.

મહાવીરે પ્રગટ કરેલું જ્ઞાન એટલું બધું હતું કે તેની ગણના થઈ શકે તેમ નથી. આ જ્ઞાન ચૌદ પૂર્વને નામે ઝોળખાય છે. અને એ ચૌદ પૂર્વના છેલ્લા બાળકાર ભદ્રબાહુસ્વામી ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ ની આસપાસ થયા. આ સમયમાં એટલે મહાવીર નિર્વાણ ૧૭૦ વર્ષમાં હિંદમાં પ્રથમ મહાભયંકર બારવર્ષી દુકાળ પડ્યો અને સાધુઓનું કંઠસ્થ સાહિત્ય વીસરાવા લાગ્યું તેથી તે વખતે સમગ્ર આગમ શાસ્ત્રો એકઠાં કરવા પાટલીપુત્રને સંઘ એકઠો થયો. સઘે શાસ્ત્રના અગિયાર અંગો એકઠાં કર્યા અને બારમું અંગ ભણવા માટે ૫૦૦ સાધુઓ સાથે સ્થૂલ-ભદ્રને ભદ્રબાહુ, જેઓ તે વખતે તેપાળમાં બારવર્ષી તપ કરવા ગયા હતા, તેમની પાસે મોકલ્યા. આ રીતે એ સમયે લગભગ બધું સાહિત્ય એકઠું કરાયું. ભદ્રબાહુએ નિયુક્તિઓ અને ‘ઉવસગહર સ્તોત્ર’ની રચના કરી છે. ભદ્રબાહુ વી. ની. ૧૭૦ વર્ષ પછી ગમે ત્યારે સ્વર્ગસ્થ થયા.

ઉત્તર હિંદમાં મહાવીર નિર્વાણ પછી ૩૦૦ વર્ષે બીજો દુકાળ મહારાજા સંપ્રતિના સમયમાં પડ્યો. અને ત્રીજો દુકાળ વી. નિ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં પડ્યો હતો. ત્રીજા દુકાળ વખતે સ્કંદિલાચાર્યે મથુરામાં સંઘ એકઠો કર્યો અને તે સમયે જેટલું યાદ હોય તે બધું શાસ્ત્ર વ્યવસ્થિત કર્યું. વળી પાછો એક મહાદુકાળ વી. નિ. સં. ૯૮૦ ની આસપાસ પડ્યો. આ સમયે દેવદિગણિ ક્ષમાશ્રમણના પ્રમુખપદે વલ્લભીપુરમાં સંઘ એકઠો મળ્યો અને તે સમયે જે બચ્યું હતું તે નવેસરથી શાસ્ત્રમાં વ્યવસ્થિત કરી તે બધું સાહિત્ય પુસ્તકારૂઢ કર્યું. આ પુસ્તકારૂઢ કરાયેલું સિદ્ધાંત સાહિત્ય અત્યારે પીસ્તાલીશ આગમોને નામે ઝોળખાય છે. આગમોના મૂળ શ્લોકો ભગવાનની વાણીના છે એમ કહેવાય છે. મૂળને

સમજાવવા તેના ઉપર ટીકા-ટીપ્પણરૂપે ધણું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. આ વિવેચન નિર્ધુક્તિ, ચૂર્ણિ, ભાષ્ય, સંગ્રહણી અને ટીકા : એમ પંચાંગી પ્રકારોથી ઓળખાય છે.

પુસ્તકાર્થ થયેલ સાહિત્ય શરૂઆતમાં તાડપત્ર ઉપર લખવામાં આવ્યું હતું. વિ. સં. ૧૧૦૯ નું જૂનામાં જૂનું તાડપત્રીય પુસ્તક ‘નાણુપંચમી-કહા’ નામનું જેસલમેરના ભંડારમાં છે. અને લગભગ ૧૬ મી શતાબ્દ સુધીનાં તાડપત્રીય ગ્રંથો મળી આવે છે. પાછળથી ચૌદમી-પંદરમી સદીમાં જ્યારે કાગળનો વપરાશ શરૂ થયો ત્યારે તે કાગળ ઉપર પુષ્કળ લખાણું હતું. આ ગ્રંથો લખવામાં અનેક પ્રકારની શાહીનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલો જોવાય છે. તેમજ ગ્રંથમાં આવતા વિષયને લગતાં ભિન્નભિન્ન પ્રકારનાં રંગીન, સોનેરી, રૂપેરી ચિત્રો પણ દોરવામાં આવેલાં હોય છે. તેમાં ખાસ કરીને ‘કલ્પસૂત્ર’ જેમાં ભ. મહાવીર ચરિત વર્ણવાયેલું છે તેની સચિત્ર પોથીઓ તો સેંકડો નહિ બલ્કે હજારોની સંખ્યામાં વિવિધ ચિત્રામણોથી આલેખાયેલી મળી આવે છે. આમાંની કેટલીએ પ્રતિઓ વિદેશના મ્યુઝિયમોને શોભાવી રહી છે.

તાડપત્ર ઉપર લખાયેલા સેંકડો ગ્રંથો અને કાગળ ઉપર લખાયેલા હજારો પુસ્તકો અત્યારે પણ ગૂજરાતમાં મુખ્યતઃ પાટણ, અમદાવાદ, ખંભાત, છાણી, વડોદરા, સુરત, મુંબઈ વગેરે સ્થળે, કાઠિયાવાડમાં ભાવનગર, પાલીતાણા, લીંબડી તેમજ કચ્છમાં કોડાય ગામમાં, મારવાડમાં બિકાનેર, જેસલમેર, પાલી, જલોર, આહોર તેમજ માળવાના રતલામમાં અને મેવાડના ઉદેપુરમાં, પંજાબના ગુજરાનવાલા, હોશિયારપુર વગેરેમાં, યુક્તપ્રાંતના આગરા, કાશી તેમજ બંગાળના કલકત્તા તેમજ બાલુચરમાં અને દિગંબરીય ભંડારો ઉત્તરમાં આરા વગેરે અને દક્ષિણમાં મુઝબિદી વગેરેમાં મોટા મોટા જ્ઞાનભંડારો છે. અને નષ્ટ થતું ધણું પુસ્તક આમ બચાવી લેવામાં આવ્યું છે. આ જ્ઞાનભંડારો જૈનાચાર્યોના ઉપદેશથી મોટા જૈન મંત્રીઓ અને ધનાઢ્ય શ્રાવકોએ કરાવ્યા હતા; એમ તે તે

અંથોને અંતે લખનાર તેમજ લખાવનારની પ્રશસ્તિથી જાણી શકાય છે. આ સંબંધી વધુ વિગતવાર નોંધ વિદ્વાન્માન્ય મુનિરાજ શ્રી પુણ્ય-વિજયજીએ લખેલા “ભારતીય જૈન શ્રમણ સંસ્કૃતિ અને લેખનકલા નામના વિશિષ્ટ નિબંધરૂપ ગ્રંથમાં કરેલી છે.

પિસ્તાલીશ આગમોમાં મૂળ શ્લોકો ૮૧૮૩૧ છે. અને તે ઉપર ટીકાઓ અને ચૂર્ણો મળીને કુલ શ્લોકો સંખ્યા ૭૦૨૫૮૨ આશરે છે. આગમ ગ્રંથોની પ્રતિઓ તો હજારોની સંખ્યામાં ઉપરોક્ત જ્ઞાનભંડારમાં આજે પણ વિદ્યમાન છે.

ભગવાન મહાવીર પોતાની ઉપદેશવાણી દ્વારા જે જ્ઞાન લોકોને આપ્યું, તે ગણ્યધરાએ અવધારણુ કયું. અને પાછળની પ્રજા માટે શ્રી સુધર્માસ્વામીએ એને આગમોમાં વ્યવસ્થિત કયું. ભદ્રાહસ્વામી છેલ્લા ચૌદ પૂર્વધર હતા તેમણે આગમ સૂત્રો ઉપર નિયુક્તિઓ બનાવી મૂળના અર્થને વિશદ કર્યો. તે પછી ચૂર્ણો, ભાષ્યો અને સંધ્યણીઓ મોટી સંખ્યામાં રચવામાં આવેલી, પણ તેમાંથી આપણને બહુ ઓછી મળે છે. પણ લગભગ ૮-૯ મી સદીમાં ટીકાકારો જે થયા તેમાં હરિભદ્રસૂરિ, અભયદેવસૂરિ, મલયગિરિ વગેરે મુખ્ય છે. આ સિવાય કેટલાક આચાર્યો જેવા કે શીલાંકાચાર્ય, દ્રોણાચાર્ય, ચંદ્રસૂરિ, ક્ષેમકીર્તિ, ધર્મધોષસૂરિ, તિલકાચાર્ય, મલધારી હેમચંદ્રાચાર્ય, શાંતિસૂરિ, નેમિચંદ્રસૂરિ, કમલસંયમ વગેરેની પણ જુદા જુદા આગમો પર ટીકાઓ રચેલી મળી આવે છે.

આગમો પ્રાકૃત ભાષામાં રચાયેલાં છે, તેના પર આ ટીકાઓ સંસ્કૃતમાં લખાઈ છે.

પિસ્તાલીશ આગમ ગ્રંથોની વિગત:—

૧ અગિયાર અંગ સૂત્રો

૧. આચારંગસૂત્ર—જેમાં સાધુઓના આચારોનું વર્ણન છે.

૨. સ્વયગડાંગસૂત્ર—આ સૂત્રમાં સાંખ્ય, વૈશેષિક, મીમાંસક આદિ જૈનેતજ ધર્મનાં વર્ણનો અને ખીજાં કેટલાંયે દર્શનોની ચર્ચા અને ઉપદેશ છે.
૩. ઠાણાંગસૂત્ર—આમાં જૈનધર્મના મુખ્ય તત્ત્વોની ગણના અને તેની વ્યાખ્યા આપેલી છે.
૪. સમવાયાંગસૂત્ર—ઠાણાંગસૂત્રમાંથી અધૂરી રહેલી હકીકતોનું વર્ણન છે.
૫. ભગવતીસૂત્ર (વિવાહ પત્રતી)—ગૌતમસ્વામીએ ભિન્ન ભિન્ન વિષયોમાં ૩૬૦૦૦ પ્રશ્નો ભ. મહાવીરને પૂછ્યા અને ભગવાને તેના જે ઉત્તરો આપ્યા તેનું વર્ણન છે.
૬. જ્ઞાતાધર્મકથાસૂત્ર—પ્રભુ મહાવીરના જીવનકાળ સુધીમાં થયેલી જૈન મહાવિભૂતિઓ, આદર્શ સતીઓ તેમજ પ્રાભાવિક વીર પુરુષોનું વર્ણન છે.
૭. ઉપાસકદર્શાંગસૂત્ર—આનંદ, કામદેવ આદિ દશ શ્રાવકોનાં ચરિત્રો આલેખેલાં છે.
૮. અંતગડદર્શાંગસૂત્ર—આમાં ભ. મહાવીરના ખાસ દીક્ષિત મુનિઓ મોક્ષે ગયા તેનું વર્ણન છે.
૯. અણુતરોવવાઈસૂત્ર—જે મુનિઓ અનુત્તર વિમાનમાં ગયા તેનું વર્ણન છે.
૧૦. પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્ર—આમાં આશ્રવ અને સંવરનું વર્ણન છે.
૧૧. વિપાકસૂત્ર—કર્મ ફળ એટલે સુખ-દુઃખ ભોગવવાના સંબંધમાં અધિકાર છે.

આ અગિયાર સૂત્રોમાંથી આચારાંગ અને સ્વયગડાંગ સૂત્રની ટીકા શીલાંકાચાર્યે બનાવેલી છે. અને બાકીના સૂત્રોની અભયદેવસૂરિ તેમજ

મલયસુરિએ બનાવેલી છે. અગિયાર અંગના મૂળ શ્લોકની સંખ્યા ૩૫૬૫૯ અને ટીકાના શ્લોકો ૭૩૫૪૪, ચૂર્ણના શ્લોક ૨૨૭૦૦, નિયુક્તિની શ્લોકસંખ્યા ૭૦૦ મળી કુલ સંખ્યા ૧૩૨૬૦૩ છે.

૨ બાર ઉપાંગસૂત્રો :

૧. ઉવવાઈસૂત્ર—રાજા કેણિક અને રાજા જિતશત્રુ ભ. મહાવીરનો ઉપદેશ સાંભળવા ગયેલા તેનું તેમજ દેવલોકમાં જન્મ કેમ પામી શકાય તેનું વર્ણન આવે છે.
૨. રાયપ્પસેણીસૂત્ર—ભ. મહાવીરના નિર્વાણ પૂર્વે એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૮૫૦ લગભગ થયેલા શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનના સંતાનીય કેશીકુમાર શ્રમણે રાજા પ્રદેશીને જૈન ધર્મનું રહસ્ય સમજાવી જૈનધર્મી બનાવ્યો હતો. વળી આ પ્રદેશી રાજા મરીને સૂર્યાભદ્રેવ નામે દેવતા થયો અને પ્રભુ મહાવીરને વંદન કરવા આવ્યો તેનું સવિસ્તર વર્ણન છે.
૩. જીવાભિગમસૂત્ર—આમાં જીવ, અજીવ સંબંધે સૂક્ષ્મ રીતે સમજણ આપેલી છે.
૪. પન્નવણા સૂત્ર—આમાં જીવના ૩૫, ગુણ વગેરે અનેક વિષયોનું વર્ણન છે.
૫. સૂર્યપન્નતિસૂત્ર—સૂર્ય અને તેની ગતિ તથા ગ્રહો અને નક્ષત્રોનું વર્ણન છે.
૬. જંબૂદ્વીપપન્નતિસૂત્ર—આમાં જંબૂદ્વીપનું તેમજ પ્રાચીન રાજ-ઓનું વર્ણન છે.
૭. ચંદ્રપન્નતિસૂત્ર—ચંદ્ર, ગ્રહ અને નક્ષત્રોનું વર્ણન છે.
૮. કપ્પિયાસૂત્ર (નિરયાવલી)—દશ કુમારો, જેઓ પોતાના આરમાન ભાઈ રાજા કુણિક સાથે મળીને પોતાના દાદા વૈશાલીના રાજા

ચેટક સાથે યુદ્ધમાં ઉતર્યા હતા. અને મરીને નરકમાં ગયા, તેની કથા છે.

૯. કમ્પવડસિયાસૂત્ર—આમાં મગધના રાજા ઐલિંકે પોતાના પુત્રાને પ્રભુ મહાવીરના સાધુ બનાવ્યા. આ બધા સ્વર્ગમાં ગયા તેનું વર્ણન છે.

૧૦. પુષ્કિયાસૂત્ર—આમાં દેવતાઓએ સ્વર્ગથી આવી ભગવાન મહાવીરની પૂજા કરી. તેમના પૂર્વભવની કથા છે.

૧૧. પુષ્ક્યૂલિયાસૂત્ર—ઉપરના જેવી જ કથાઓ છે.

૧૨. વહ્નિદશાસૂત્ર—આવીશમા તીર્થંકર નેમિનાથ ભગવાને પોતાના સમયમાં યદુવંશી દશ રાજાઓને પ્રતિબોધી જૈન બનાવ્યા, તેની કથા છે.

બાર મૂળ ઉપાંગ સૂત્રોની શ્લોક સંખ્યા ૨૫૪૨૦ છે, ટીકાની ૬૭૯૩૬, લઘુટીકા ૬૮૨૮, ચૂલ્હિ ૩૩૦૭ એમ બધાની મળીને કુલ શ્લોક સંખ્યા ૧૦૩૫૪૪ છે.

૩. દશ પ્રકીર્ણ (પયના) સૂત્રો—

૧. યઉસરણુ પયનો—અરિહંત, સિદ્ધ, સાધુ અને ક્વણીભાષિત ધર્મ એ ચારે શરણુનો અધિકાર તથા પ્રાર્થના પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે વિષે હકીકતો છે.

૨. આઉરપચ્ચકખાણુસૂત્ર—આમાં જ્ઞાનીઓના અંતસમયમાં અભિગ્રહ પચ્ચકખાણુ કરવાનો અધિકાર છે.

૩. ભતપરિના—ઉપરની સ્થિતિમાં આહાર-પાણી લાગ કરવા સંબંધી અભિગ્રહ છે.

૪. સંચારગપયનો—અંતસમયે અનશન (ભોજનનો સર્વથા ત્યાગ)

પૂર્વક સંચારો કરી મૃત્યુ પામવા સંબંધી અધિકાર છે. તેમજ જોઓએ અનશન કરી આત્મકલ્યાણ સાધ્યું છે; તેમનું વર્ણન છે.

૫. તંદુલવેયાલિપયત્રો—આ સૂત્રમાં ગર્ભમાં જીવની ઉત્પત્તિ શી રીતે થાય છે છતાંદિ સૂક્ષ્મ વર્ણન છે.

૬. ચંદાવિજ્ઞપયત્રો—ગુરુ, શિષ્યના ગુણ, પ્રયત્નો વગેરેનું વર્ણન છે.

૭. દેવિંદ્રથવપયત્રો—સ્વર્ગના ઇંદ્રોની ગણના છે.

૮. ગણિવિજ્ઞપયત્રો—જ્યોતિષ સંબંધી ચર્ચા છે.

૯. મહાપચ્ચક્રખાણુસૂત્ર—આરાધનાનાનો અધિકાર એટલે પ્રાયશ્ચિત્તના સ્વરૂપનું વર્ણન છે.

૧૦. વીરથવસૂત્ર—અંતસમયમાં શાંતિપૂર્વક મરણ થતું જોઈએ. એનું વર્ણન છે.

દશ પયત્રાની મૂળ ગાથાઓ કુલે ૨૩૦૫ છે.

૪. છ હ્રસ્વો :

આ છ હ્રસ્વો વાંચનાનો અધિકાર સાધુઓ માટે જ નિર્ણયિત થયેલો છે. આમાં સાધુઓના દોષ અથવા અપરાધ માટે પ્રાયશ્ચિત્તના કાનૂનો છે.

૧. નિશીથ—આમાં સાધુઓના દોષ અને તેનાં પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાનું વર્ણન છે.

૨. મહાનિશીથ—આમાં પાપ તથા પ્રાયશ્ચિત્તનું વર્ણન છે.

૩. બૃહત્કલ્પ—આમાં સાધુઓ તથા સાધ્વીઓ માટેના વિધિઓ છે.

૪. વ્યવહારસૂત્ર—આમાં શાસન-શિક્ષા વિધિ છે. ‘પંચકલ્પ’ તેનો ખીન્ને વિભાગ છે.

૫. દશાશ્રુતરકંધ—આનું ખીન્નું નામ ‘આચારદશા, કે આચાર-

દશાઓ ' છે. આ ગ્રંથના નવમા અધ્યાયમાં ભદ્રબાહુસ્વામીએ રચેલું ' કલ્પસૂત્ર ' છે.

૬. જીતકલ્પસૂત્ર—સાધુ જીતકલ્પ બે વિભાગે છે. આમાં સાધુ તથા સાધ્વીઓ માટેના વિધિ છે.

આ સૂત્રોની મૂળ કુલ ગાથાઓ ૨૧૭૬૨૩ છે.

૫. ચાર મૂળસૂત્રો:

૧. આવશ્યકસૂત્ર—આમાં દિનચર્યાના આવશ્યક વિધિઓ તથા પાક્ષિકસૂત્ર તેમજ વિવિધ વિષયો સંબંધે હકીકત આપેલી છે.
૨. દશવૈકાલિકસૂત્ર—આમાં સાધુજીવનના નિયમો આપ્યા છે.
૩. પિંડનિયુક્તિ-ઓષ્ઠનિયુક્તિ-એમ બે વિભાગ છે. સાધુઓ માટે શુદ્ધ આહારપાણી લેવાનો અધિકાર તથા સાધુ સંબંધી ઉપકરણનું પ્રમાણ રાખવાનો અધિકાર છે.
૪. ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર—જેમાં સાધુઓને સંયમ માર્ગમાં રહેવાના ઉપદેશો તેમજ સિદ્ધાંતો ઉપર કથાઓ, દૃષ્ટાંતો, ઉપમાઓ તેમજ સંવાદો વગેરે છે.

આમાં મૂળની કુલ ગાથા ૨૨૦૬૦૦ છે.

૬. બે સૂક્ષ્મિકાસૂત્ર:

૧. નંદીસૂત્ર—મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન તેમજ કેવળજ્ઞાન એ પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનનું વર્ણન છે.
૨. અનુયોગદ્વાર સૂત્ર—નય નિર્લેપાની ચર્યા અને તેની સિદ્ધિ બતાવવામાં આવી છે, એટલે વિદ્યા સર્વસ્વનું વર્ણન છે.

આ બંને સૂત્રોની કુલ ગાથા ૨૭૦૪૭ છે.

ઉપર્યુક્ત અગિયાર અંગો ઉપરાંત આરમ્બ પશુ એક ‘દષ્ટિવાદ’ નામનું અંગ હતું, પશુ તે અસારે લુપ્ત થયેલું છે. આ અંગ ખૂબ મહત્વનું હતું. આરમ્બ અંગમાં શું વર્ણવેલું હતું તેની માહિતી બીજા અંગોમાંથી મળી આવે છે.

આરમ્બ અંગનું નામ ‘દષ્ટિવાદ’ છે. તેમાં નીચેની હકીકતોનો સમાવેશ હતો.

૧. પરિકર્મ—આના સાત વિભાગ છે. આમાં ગણિતની ૧૬ સંખ્યાને દ્વિસાથે સૂત્ર બાંધવાની અને સાચી રીતે તાળો મેળવી શકાય એવી ચાવી આપેલી છે.
૨. સૂત્ર—સાચું અને ખોટું જ્ઞાન દેખાડનાર. આમાં નયો વગેરેનું વર્ણન હતું.
૩. પૂર્વ—દષ્ટિવાદના ચૌદ પૂર્વો છે તેનાં નામ નીચે મુજબ છે.

(૧) ઉત્પાદપૂર્વ—આમાં દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનો વિષય છે.

(૨) અગ્રાયણી—સર્વ દ્રવ્યોના પરિમાણનું વર્ણન છે.

(૩) વીર્યપ્રવાદ—આમાં દ્રવ્યની, મહાપુરુષોની અને દેવોની શક્તિનો વિષય છે.

(૪) અસ્તિ-નાસ્તિપ્રવાદ—લોકમાં રહેલા જે વસ્તુરૂપ દ્રવ્યો અને જે વસ્તુરૂપ નથી, તેમજ સ્વરૂપથી સર્વ દ્રવ્ય છે અને પરરૂપથી નથી. એની ચર્ચા છે.

(૫) જ્ઞાનપ્રવાદ—આમાં મતિ આદિ પાંચ જ્ઞાનના ભેદોનું વર્ણન છે.

(૬) સત્યપ્રવાદ—આમાં સત્ય અને અસત્યના ભેદોનું વર્ણન છે.

(૭) આત્મપ્રવાદ—આમાં આત્માને અનેક નયોદ્વારા બતાવ્યા છે.

- (૮) કર્મપ્રવાદ—આમાં જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોની ચર્ચા છે.
- (૯) પ્રત્યાખ્યાન પ્રવાદ—આમાં પ્રત્યાખ્યાનનું સ્વરૂપ ભેદ સહિત બતાવેલું છે.
- (૧૦) વિદ્યાપ્રવાદ—આમાં અતિશયવાળી વિદ્યાઓની સાધનાની વિગત છે.
- (૧૧) કલ્યાણપ્રવાદ—આમાં જ્ઞાન તપ આદિ શુભ ફળો અને પ્રમાદાદિ અશુભ ફળોનું વર્ણન છે.
- (૧૨) પ્રાણુયુ—આમાં દશ પ્રાણો અને આયુનો વિચાર કરાયેલો છે.
- (૧૩) ક્રિયાવિશાલ—આમાં કાયિકી આદિ અને સંયમાદિ ક્રિયા વિશાલ એટલે ભેદ વડે વિસ્તૃતપણે દર્શાવી છે.
- (૧૪) બિંદુસાર—આમાં લોક વિશે, અમુક ધર્મક્રિયાઓ વિશે ચર્ચા છે.

આ ચૌદે પૂર્વના પદ પરિભાષુનો વિષય સમવાયાંગસૂત્રમાં આપેલો છે.

આગમ ગ્રંથોના સંગ્રહ ઉપરાંત જૈન આચાર્યોએ અને સાહિત્યકારોએ રચેલા બીજા વિષયોના અનેક ગ્રંથો અત્યારે જૈન જ્ઞાનભંડારોમાંથી મળી આવે છે. આ ગ્રંથોમાં વ્યાકરણ, ન્યાય, કાવ્ય, કેશ, અલંકાર, છંદ, નાટક, શિલ્પ, જ્યોતિષ, વૈદક, મંત્ર-તંત્ર વગેરે જુદી જુદી ભાષામાં રચાયેલા અનેક ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે.

સાહિત્યકારો

ભદ્રબાહુ :—

આ વિપુલ સાહિત્ય સામગ્રીનો વારસો આપી જનાર પરમ ઉપકારી મહાન્ વ્યક્તિઓમાં સૌથી પ્રાચીન ભદ્રબાહુ છે, ભદ્રબાહુ જેઓ સર્વ શાસ્ત્રના પારગામી, ચતુર્દશ પૂર્વના વેત્તા હતા તેમણે અનેક શાસ્ત્રગ્રંથો

ઉપર નિયુક્તિઓ એટલે કે ટીકાઓ લખી છે; તેમણે ‘પ્રત્યાખ્યાન પ્રવાહ’ નામના નવમા પૂર્વમાંથી ‘કલ્પસૂત્ર’ નામનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ રચ્યો. જૈનમાં એ ખૂબ વંચાતો હોવાથી તેનાં ગૂજરાતી, હિંદી, અંગ્રેજી વગેરે ભાષાંતરો અને મૂળના ઉપર અનેક પ્રાચીન આચાર્યોની ટીકાઓ રચાઇ છે.

ઉમાસ્વાતિ :

એ પછી જ્વેતાંબર, દિગંબર અને સ્થાનકવાસી, સર્વને માન્ય વિખ્યાત આચાર્ય ઉમાસ્વાતિ થઇ ગયા. તેમના સમયનો નિર્ણય હજી સુધી કરી શકાયો નથી. તેમણે ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ નામનો પ્રખ્યાત ગ્રંથ તેના ઉપરના ‘ભાષ્ય’ સાથે સંસ્કૃતમાં રચ્યો છે, જેમાં આગમ ગ્રંથોનો સાર સંગ્રહી જૈન સિદ્ધાંતોની ટૂંકમાં ચર્ચા કરી છે. તેની લોકપ્રિયતાથી અનેક જૈન આચાર્યોએ તેના ઉપર વિવિધ શૈલીએ અનેક ટીકાઓ રચેલી છે. આ અપૂર્વ ગ્રંથ ઉપર કેટલાયે ગ્રંથોનાં દોહનરૂપે ‘પં. સુખલાલજીએ વિવેચન કર્યું’ છે. અને તેમના કર્તા તથા વિષયની તુલના કરતો એક વિસ્તૃત ઉપોદ્ધાત પણ લખ્યો છે. એ સિવાય એનાં અંગ્રેજી ગૂજરાતી, હિંદી વગેરે અનેક ભાષાંતરો પ્રગટ થયેલાં છે,

પાદલિપ્તસૂરિ :

પાદલિપ્તસૂરિ જૈન સમાજમાં અદ્ભુત વિદ્વાનના બહુકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેમણે ‘તરંગવતી કથા’ નામની સુંદર પ્રાકૃત કથા રચી હતી પણ તે અત્યારે મળી શકતી નથી, પણ તેના સારરૂપે એક જૈનાચાર્યે એ કથાનો સંગ્રહ સારરૂપે કરેલો તે અત્યારે બચીતો છે, અને પ્રકાશિત થયો છે. પ્રો. અર્નેસ્ટ લોયએ તેનું જર્મન ભાષાંતર કર્યું હતું અને તે ઉપરથી ગૂજરાતીમાં નરસીભાઇ પટેલે અનુવાદ કરીને પ્રગટ કર્યો હતો. પાદલિપ્તસૂરિના નામ ઉપરથી પાલીતાણા નગર વસ્યું હતું. તેઓ સંભવતઃ ચોથી સદીમાં થયા હાગે છે.

સિદ્ધસેન દિવાકર :

સિદ્ધસેન દિવાકર નામના પ્રસિદ્ધ આચાર્ય સંભવતઃ વિક્રમાદિત્ય ચંદ્રગુપ્તના સમકાલીન હતા. તેઓ મૂળે બ્રાહ્મણ પંડિત હતા અને પ્રખર

તાર્કિક હોવાથી વાદી તરીકે તેમની ગણના હતી. તેમની એવી પ્રતિજ્ઞા હતી કે ‘ જે મને હરાવે તેનો શિષ્ય થાઉં. ’ આ પ્રતિજ્ઞાની વૃદ્ધવાદી નામના આચાર્યને જાણ થઈ તેથી તેમણે વાદમાં તેમને હરાવ્યા. વાત એવી બની કે ભણત્રી પાસે રસ્તામાં સિદ્ધસેન વૃદ્ધવાદીને મળ્યા, અને વાદનું આવાહન આપ્યું. અને જંગલમાં જ એ વાદ ગોઠવાયો. અને હાર-જીતનો નિર્ણયનો આધાર ત્યાં આસપાસ ફરતા ગોવાળિયાઓ ઉપર રાખવામાં આવ્યો. સિદ્ધસેન તો સંસ્કૃતમાં ધારાવાહી બોલ્યે જ ગયા પણ પેલા ગોવાળિયાઓ કંઈ જ સમજ્યા નહિ. અને વૃદ્ધવાદીએ પ્રાકૃત ભાષામાં તાલબદ્ધ રાગમાં એક ગાથા કહી સંભળાવી. ગોવાળિયાઓ સમજ્યા અને આનંદમાં આવી ગયા. તેમણે જીતનો નિર્ણય વૃદ્ધવાદીના પક્ષમાં આપ્યો, તેથી સિદ્ધસેન તેમના શિષ્ય થયા.

તેઓ સંસ્કૃત ભાષાના ખાસ હિમાયતી હતા. તેમણે પ્રાકૃત ઉપરાંત સંસ્કૃતમાં કેટલાક દાર્શનિક ગ્રંથો રચ્યાં છે તેમાં ‘ બ્રહ્મશિષ્ય બ્રહ્મશીલો ’ મહત્વનો ગ્રંથ છે. ‘ સન્મતિતર્ક ’ મૂળે પ્રાકૃતમાં છે પણ આ ગ્રંથ જૈનોના દર્શન ગ્રંથોમાં મુખ્ય છે. તેમણે આગમોની પ્રાકૃત ભાષાને સંસ્કૃતમાં કરી નાખવાનો વિચાર સંઘ આગળ દર્શાવ્યો. આ વિચાર સાથે તેમના ગુરુ અને સંઘ સંમત ન થયા, અને આવો વિચાર કરવાના ગુન્હા બદલ તેમને સંઘ બહાર થવાની શિક્ષા થઈ. તેમણે સંઘની માફી માંગી અને સંઘની આજ્ઞા અનુસાર બાર વર્ષ સુધી સંઘ બહાર રહ્યા. તે દરમિયાન તેમણે બધા તીર્થોની યાત્રા કરી. તેમની વિદ્વત્તાના પ્રભાવે તેમણે તેમના સમયના વિક્રમ રાજને પ્રતિબોધી જૈન બનાવ્યો હતો.

તેણે ઉજ્જૈનીના મહાકાળ મંદિરમાં ‘ કલ્યાણમંદિર ’ નામનું સ્તોત્ર રચ્યું હતું, જેના પ્રભાવથી ત્યાં આગળ પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા જમીનમાંથી જ આપોઆપ નીકળી આવી હતી.

દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ :

શ્રી દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણે વર્ષો વર્ષ પડતા લાંબા દુકાળોના કારણે

સાધુઓની સ્મૃતિમાંથી નષ્ટ થતા જ્ઞાનથી ચેતી જઈ ભાવી પ્રજ્ઞના ઉપકાર માટે વીર નિ. સં. ૯૮૦ (વિ. સં. ૫૧૦) માં શ્રી સંઘના આગ્રહથી તે કાળે રહેલા સાધુઓને વલ્લભીપુર-વળામાં એકઠા કરી, તેમને કંઠસ્થ રહેલું બધું સાહિત્ય એકઠું કરવા માંડ્યું. આમ લિન્ન લિન્ન સાધુઓ પાસેથી એક સરખા અનુસંધાનરૂપે મળી આવતા બધા પાઠોને પાઠભેદ સાથે પુસ્તકારૂઢ કરવામાં આવ્યા, અને તે ગ્રંથો આજે આપણને પેઢી દર પેઢી વારસામાં મળતા રહ્યા છે.

અહીં એ પણ જાણવા જેવું છે કે બૌદ્ધોએ પણ ઈ. સ. ૪૧૦ થી ૪૩૨ વચ્ચે એટલે કે જૈનોથી કંઈક પહેલાં સિલોનમાં બૌદ્ધ ગ્રંથો પુસ્તકારૂઢ કર્યા હતા.

કુંઠકુંઠાચાર્ય :

જૈનોના દિગંબર પંથના સાધુઓએ ધણા ગ્રંથો લખ્યા છે; તેમાં કુંઠકુંઠાચાર્યનું નામ ધણું જાણીતું છે. તેઓ ક્યારે થયા એનો નિર્ણય થઈ શક્યો નથી પરંતુ તેમના ગ્રંથોમાં આવતી કેટલીક તત્કાલીન ઘટનાઓ ઉપરથી તેઓ પાંચમી-છઠ્ઠી શતાબ્દિમાં થયા હોય એવા પ્રામાણિક વિદ્વાનોનો મત છે.

ગુજરાતમાં આવેલા વડનગરમાં ક્રુવસેન રાજનો પુત્ર એકાએક મૃત્યુ પામ્યો, તેથી રાજને થયેલો શોક શમાવવા માટે શ્રી ધનેશ્વરસૂરિએ ભદ્રબાહુસ્વામીએ રચેલું ‘કલ્પસૂત્ર’ સંઘ સમક્ષ વી. નિ. સં. ૯૮૦ કે ૯૯૩ ના પર્યુષણપર્વમાં વાંચ્યું. અને તેજ પ્રમાણે અત્યારે પણ એ ‘કલ્પસૂત્ર’ સંઘ સમક્ષ દર વર્ષે સાધુઓ વાંચે છે.

આ પર્યુષણપર્વ પહેલાં ભાદરવા સુદિ પાંચમે થતું હતું પણ કાલિકાચાર્ય નામના જળરજસ્ત યુગપ્રવર્તક પુરુષ થયા, તેમણે જૈન ધર્મની પ્રભાવના ખાતર ભાદરવા સુદિ ૪ ના દિવસે પર્યુષણપર્વ (સંવત્સરી) કર્યું અને આજે પણ એ જ પ્રણાલિકા સર્વત્ર ચાલુ છે.

હરિભદ્રસૂરિ:

નવમી શતાબ્દમાં હરિભદ્રસૂરિ નામના એક નામાંકિત પ્રખર વિદ્વાન થઈ ગયા. તેઓ ચિત્રકૂટના રહેવાસી સમર્થ બ્રાહ્મણ પંડિત હતા, પણ પાછળથી જૈન થયા. તેમને માટે એવી કથા છે કે પોતાની વિદ્વતાના ગર્વથી તેમણે એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે ‘જેનું કહેલું’ ન સમજી તેનો શિષ્ય થાઉં.’ એક વખત જૈન સાધ્વી યાકિની મહત્તરના મુખેથી નીકળેલી ગાથા પોતે ન સમજી શક્યા. તેથી તેઓ તે આર્યા-સાધ્વીના શિષ્ય થવા ગયા. તેણે આચાર્ય જિનભટ પાસે દીક્ષા લેવા સૂચવ્યું, તેથી તેમણે તેમની પાસે દીક્ષા લીધી. તેમણે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષામાં અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે. કહેવાય છે કે આ ગ્રંથોની સંખ્યા ૧૪૪૪ જેટલી થાય છે. આ ગ્રંથોમાં સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, અદ્વૈત, ચાર્વાક, બૌદ્ધ અને જૈન આદિ સર્વ દર્શનો અને મતોની ચર્ચા કરી છે. તેમણે આગમ ગ્રંથો ઉપર ટીકાઓ લખી છે. તેમણે તેમના લખેલા દરેક ગ્રંથમાં ‘યાકિનીસુતુ-ધર્મપુત્ર’ એવું વિશેષણ વાપર્યું છે, આ સમયે ચૈત્યવાસી સાધુઓએ જૈન શુદ્ધ આચારને શિથિલ કરી નાંખ્યો હતો. તેમની વિરુદ્ધ તેમણે પ્રચાર કર્યો અને પોતે શુદ્ધ આચાર પામીને એક મહાન પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાન તરીકે પણ ખ્યાતિ મેળવી, તેથી તેમનું સ્થાન જૈન ઇતિહાસમાં મહત્ત્વનું છે.

આ પછી ગૂજરાતમાં ઈ. સ. ૧૦૦૦ થી જૈનો માટે સુવર્ણયુગ શરૂ થયો એમ કહી શકાય. તે અરસામાં ધણા આચાર્યો અને પંડિતો થઈ ગયા. તેમજ ગૂજરાતના ચાવડા, સોલંકી, વાઘેલા રાજાઓના અને તે પછી આવેલા મુસલમાન સૂબાઓના મંત્રીઓ તેમજ અધિકારીઓ મોટા ભાગે જૈન હતા. ગૂજરાતનું સાહિત્ય કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના લીધે જ ઉજ્જવળ થયેલું છે. તેઓ જૈનાચાર્યોમાં મહાન જ્યોતિર્ધર થયા છે. તેમણે સંસ્કૃતમાં ત્રણેક વિષય ઉપર લખ્યું તેમ જ

વખતે બોલાતી ભાષા અપભ્રંશ, જેમાંથી આજસુધીની ગૂજરાતી ભાષાનો ક્રમશઃ વિકાસ થયો; તેનું સર્વ પ્રથમ વ્યાકરણ બનાવનાર તેઓ જ છે.

ગૂજરાતની રાજધાની પાટણ હોવાથી ત્યાં અનેક પંડિતો થઈ ગયા છે, પણ હેમચંદ્રાચાર્યનું સ્થાન અનોખું છે. તેમના વખતમાં પાટણમાં ૨૧ જ્ઞાનભંડારો હતા, વસ્તુપાલે પણ ત્રણ મોટા ભંડારો ત્યાં જ સ્થાપ્યા હતા. કુમારપાલ પછીનો રાજા અજયપાળ અને પાછળથી આવેલા મુસલમાનોએ ઘણા ભંડારોના અમૂલ્ય ગ્રંથોનો નાશ કર્યો હતો, પણ આવો નાશ થતો જેઈ જૈનોએ અગમચેતી વાપરી એ ભંડારોના મુખ્ય મુખ્ય ફેટલાક સારા ગ્રંથો જેસલમેર, અમદાવાદ કે ખંભાત મોકલી દીધા; જે અત્યારે પણ ત્યાં મોજુદ છે. તેમાં તો ફેટલાક સમર્થ આચાર્યોએ જાતે લખેલી પ્રતિઓની નકલો છે. આ રીતે ઘણા ગ્રંથો છૂપાવી દેવામાં આવ્યા. તાડપત્રો ઉપર ઘણા ગ્રંથોનો ભૂકો થઈ જવાથી કેથળાઓ ભરી સરસ્વતી નદીમાં પધરાવી દેવામાં આવ્યા. અને ફેટલાયે તાડપત્રના તેમજ કાગળ ઉપરના હસ્તલિખિત ગ્રંથો ચોરાઈને તેમજ વેચાઈને યુરોપ, અમેરિકા તથા હિંદુસ્તાનના અન્ય પુસ્તકાલયોમાં તથા મ્યુઝીયમોમાં પહોંચી ગયાં છે. તેઓ આપણા કરતાં આ ગ્રંથોનો સારો ઉપયોગ કરી રહ્યા છે.

અમૂલ્ય ગ્રંથોનો આવી રીતે નાશ થવા છતાં પાટણના જુદા જુદા ભંડારોના તાડપત્ર ઉપર તેમજ કાગળ ઉપર હાથે લખાયેલા ૨૫૦૦૦ ગ્રંથો છે. જેમાં તાડપત્ર ઉપર લખેલા ગ્રંથોની સંખ્યા આશરે ૭૫૦ ની છે. આ ભંડારોમાંની જૂનામાં જૂની પ્રતિ વિ. સં. ૧૧૫૭ ની સાલની છે. આ ગ્રંથોમાં ઘણી જૂની ચિત્રકળાનો પણ સંગ્રહ છે.

આ ગ્રંથો અનેક વિષયના અને જુદી જુદી ભાષામાં લખેલા છે. આ અમૂલ્ય શાસ્ત્રને સુવ્યવસ્થિત રીતે સાચવવા માટે 'હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિર' નામનું નવું મકાન આ પુસ્તકના લેખકના પિતાશ્રીના સ્મરણાર્થે બંધાવવામાં આવ્યું છે.

પાટણના આ ગ્રંથસંગ્રહને પ્રવર્તકશ્રી કાંતિવિજયજી અને તેમના શિષ્ય મુનિશ્રી ચતુરવિજયજી તેમજ તેમના શિષ્ય મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ પચીસ વર્ષ સુધી સતત મહેનત લઈને નાશ પામતા બચાવ્યા છે અને વ્યવસ્થિત કર્યા છે.

પાટણના આ જૈન જ્ઞાનભંડારે હેમચંદ્રાચાર્યના સમયથી તે અત્યાર સુધી જગવિખ્યાત રહ્યા છે. અનેક પાશ્ચાત્ય તેમજ હિંદી વિદ્વાનો આ ગ્રંથસંગ્રહને જોવા માટે આવે છે. કેટલાક વિદ્વાનોએ મહત્વના ગ્રંથોના ફોટા લઈને સંપાદિત પણ કર્યા છે.

પાટણને, અરે ! સમગ્ર ગુજરાતને જગતમાં આવી પ્રસિદ્ધિ અપાવનાર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું જીવન જાણવાની ઇચ્છા પ્રગટે જ, આમાં નવાઈ જેવું નથી જ; તેથી અહીં તેમનું ટૂંકમાં ચરિત્ર અપાય છે.

હેમચંદ્રાચાર્ય:

હેમચંદ્રાચાર્યનો જન્મ વિ. સં. ૧૧૪૫ની કાર્તિકી પૂર્ણિમાના દિવસે મોઢ વણિક ચાચિગને ત્યાં થયો હતો. તેમની માતાનું નામ પાહિણી હતું અને તેમનું નામ ચંગદેવ રાખવામાં આવ્યું હતું. તેમના પિતા વૈષ્ણવ હતાં જ્યારે માતા જૈનધર્મ પાળતી હતી. જેમના ગુરુશ્રી દેવચંદ્ર સૂરિ હતા. ચંગદેવ જ્યારે પાંચ વર્ષનો થયો ત્યારે તે તેમના ગુરુના ઉપાશ્રયે તેમને વાંદવા ગયો અને ગુરુના આસન ઉપર બેસી ગયો. ચંગદેવના શુભ લક્ષણો જોઈ શ્રીસંઘના મુખ્ય આગેવાનો સાથે ગુરુ ચંગદેવના ઘેર ગયા અને ‘ ચંગદેવ જૈન શાસનનો ઉદ્ધાર કરશે ’ એમ સમજાવી ચંગદેવની માતા પાસે ચંગદેવની માગણી કરી. ચંગદેવના પિતા બહારગામ ગયેલા હોવાથી માતાએ ચંગદેવનું તેમજ સંઘનું કલ્યાણ થશે એમ સમજી ચંગદેવને ગુરુને અર્પણ કર્યો. ગુરુએ વિ. સં. ૧૧૫૪ માં નવ વર્ષની ઉંમરે તેમને દીક્ષા આપી સાધુ બનાવ્યા અને તેમનું નામ સોમચંદ્ર રાખ્યું.

બાળમુનિ શ્રી સોમચંદ્રે થોડા જ વર્ષમાં વિદ્યાના દરેક ક્ષેત્રમાં પારંગતપણું મેળવી લીધું. એમનો ઉડો વિદ્યાબ્યાસ, અપૂર્વ ત્યાગવૃત્તિ, પ્રૌઢ તપઃપ્રભાવ, અને સ્વાભાવિક ઓજસ્વિતા વગેરે પ્રભાવશાળી ગુણો જોઈ આચાર્ય શ્રીદેવચંદ્રસૂરિ અને સંઘે મળીને સં. ૧૧૬૨ માં એટલે સત્તર વર્ષની ઉંમરે તેમને આચાર્ય પદવી આપી અને તેમનું નામ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય રાખ્યું.

જ્યારે તેઓ ગૂજરાતની રાજધાની પાટણમાં આવ્યા ત્યારે ગુજરાતના વિદ્યાપ્રિય રાજવી સિદ્ધરાજ જયસિંહનું રાજ્ય હતું અને તે આચાર્યશ્રીની વિદ્વતાથી આકર્ષાઈ તેમના પ્રસંગમાં આવ્યો. ગૂજરૈશ્વરની પંડિતોની રાજસભા જેનો પ્રમુખ જૈન શ્રાવક પંડિત શ્રીપાલ હતો, તેમાં હેમચંદ્રનું સ્થાન આગળ પડતું હતું.

ગૂજરૈશ્વરની રાજસભામાં વિક્રમ સં. ૧૧૮૧ માં દિગંબરાચાર્ય શ્રી કુમુદચંદ્ર અને શ્વેતાંબરાચાર્ય શ્રી દેવસૂરિ વચ્ચે વાદ થયો હતો જેમાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય પણ આવ્યા હતા.

હેમચંદ્રાચાર્યની ખ્યાલિતું સૌથી મોટું કારણ એ છે કે તેમણે સિદ્ધરાજની વિનિતિથી સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ બનાવ્યું. આ વ્યાકરણ વિશેની હકીકત અગાઉ આવી ગઈ છે.

હેમચંદ્રાચાર્યના ઉપદેશની અસર તે પછીના રાજા કુમારપાળ ઉપર ધણી વધારે પડી તેથી કુમારપાળ જૈન થયો. કુમારપાળે હેમચંદ્રાચાર્યના ઉપદેશથી જૈનધર્મની ઉન્નતિનાં ધણાં કાર્યો કર્યા જેની હકીકત અગાઉ આવી ગઈ છે.

હેમચંદ્રાચાર્યની વિદ્વતા તેમણે રચેલા ગ્રંથો ઉપરથી જોઈ શકાય છે, કહેવાય છે કે તેમણે સાડા ત્રણ કરોડ શ્લોકપ્રમાણ ગ્રંથો રચ્યા છે. અત્યારે મળતા ગ્રંથોનું શ્લોકપ્રમાણ તેટલું થતું નથી. તેથી કદાચ બીજા ગ્રંથોની માફક એ પણ લુપ્ત થયેલા હશે, જો કે અત્યારે મળી આવતા ગ્રંથોનું શ્લોકપ્રમાણ ઓછું નથી.

તેમના પ્રસિદ્ધ ‘સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ’ ના પાંચે અંગોના મળીને દોઢ લાખ શ્લોકો અત્યારે મળે છે. તેમણે ‘ત્રિષષ્ટિ શ્લોકા મહાપુરુષ ચરિત્ર’ ની ‘પરિશિષ્ટ પર્વ’ ઉપરનાં દશ પર્વોમાં રચના કરી છે. તે ૩૨૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણનો છે. કુમારપાળના સ્વાધ્યાય માટે ‘યોગશાસ્ત્ર’ નામનો ગ્રંથ રચ્યો તે ૧૨૫૭૦ શ્લોકાત્મક છે. આ સિવાય તેમણે દ્વાયાશ્રય, કાવ્યાનુશાસન, અભિધાન-ચિંતામણિ, અનેકાર્થકોશ, નિધંદુ કોશ, છંદોનુશાસન, હૈમલિંગાનુશાસન, પ્રમાણુભીમાંસા, અન્યયોગ-વ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિશિકા, વીતરાગસ્તોત્ર વગેરે પ્રત્યેક વિષયના ગ્રંથો લખી તેમણે વિદ્યાની વિવિધ વાનગીઓનો થાળ ગૂજર્સ્થેષી આગળ ધર્યો છે.

તેમના ઉપદેશથી સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળે જૈન મંદિરો બંધાવ્યા અને ઉદ્યન મહામાત્યના જ્યેષ્ઠ પુત્ર વાઝલદે શત્રુંજયના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો.

તેઓ ૮૪ વર્ષની ઉંમરે કાળધર્મ પામ્યા. અત્યારે જૈનેતર વિદ્વાનો પણ કબૂલ કરે છે કે ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં હેમચંદ્ર જેવો વિદ્વાન ખીજો કેઈ થયો નથી. ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં રસ લેતા આધુનિક વિદ્વાનોમાં તેમની લોકપ્રિયતા એટલી બધી છે કે જેને લીધે જૈન અને જૈનેતર-બંનેએ તેમનાં જીવનચરિત્ર લખ્યાં છે, અને તેમના ગ્રંથોની ચર્ચા કરી છે.

ગૂજરાતના સમર્થ લેખકોમાં ગણાતા શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ પોતાના ગ્રંથોમાં જ્યાં પ્રસંગ આવ્યો ત્યાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની મહત્તાની આદરપૂર્વક નોંધ કરી છે. અને તેમનાજ પ્રયત્નથી ગૂજરાત સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિરની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા સમયે હૈમસા-રસ્વત સત્રની યોજના કરાવી ગૂજરાતીઓ પરતું હેમચંદ્રનું ઋણ કબૂલતાં જણાવેલું કે દરેકે તે અદા કરવા પોતાનો ફાળો આપવો જોઈએ.

ગૂજરાતમાં અહિંસાનું જોર અને આખા હિંદમાં અહિંસાનું વાતાવરણ હેમચંદ્રાચાર્યને આભારી છે.

હેમચંદ્રાચાર્યના સમયે એટલા બધા વિદ્વાન આચાર્યો થઈ ગયા કે,

એનું વિગતવાર વર્ણન આપવું અહીં અશક્ય છે. લગભગ ૩૦૦ વર્ષ સુધીના આ અરસામાં જૈનાચાર્યોએ ઘણા ગ્રંથો રચી બીજા પ્રાંતને પણ માન ઉપજાવે તેવું ગૂજરાતનું સાહિત્ય લઠાળ વધાર્યું છે.

હેમચંદ્રાચાર્યના સમયમાં અનેક તાડપત્ર ગ્રંથો લખાણમાં હતાં. એમાં સં. ૧૨૦૧ થી ૧૨૭૨ સુધી લખાયેલી કેટલીયે પ્રતિઓ પાટણ અને જોસલમેરમાં અત્યારે પણ મોજુદ છે.

આ સમયનું જૈન સાહિત્ય અગાઉ જણાવેલા હિંદના મુખ્ય મુખ્ય નગરોમાં જૈનભંડારોમાં છે. જેમાં આઠસો—નવસો વર્ષના જૂના હસ્તલિખિત તાડપત્રીય અને કાગળ ઉપર લખાયેલા ગ્રંથો છે. જૈનધર્મના વિરોધીઓ, મુસલમાનો અને લડાઇઓના કારણે ઘણા ગ્રંથોનો નાશ થઈ ગયો. કેટલાયે ગ્રંથો પરદેશીઓ પૈસા આપી લઈ ગયા અને તેનો અભ્યાસ કરી યોગ્ય રીતે પ્રસિદ્ધ કરવાનું માન મેળવ્યું.

હીરવિજયસૂરિ:—

હેમચુગ પછી મહાપ્રભાવક તરીકે ઘણી જ જાણીતી વ્યક્તિ શ્રીહીર-વિજયસૂરિ છે. તેઓએ સં. ૧૫૯૬ માં દીક્ષી લીધી હતી. તેમની વિદ્વતાની ખ્યાતિ સાંભળી અકબર આદ્દશાહે તેમને ગૂજરાત (ખંભાત) થી ફતેહપુર સીક્રી બોલાવ્યા હતા. હીરવિજયસૂરિની અસર અકબર ઉપર ખૂબ પડી જેથી આદ્દશાહે ખાસ ખાસ ઘણા દિવસોમાં હિંસા બંધ કરી હતી. એટલું જ નહિ જજીયાવેરો પણ માફ કર્યો અને શત્રુજય પર્વત જૈનોને સમર્પણ કર્યાનો દસ્તાવેજ કરી આપ્યો. અકબર આદ્દશાહે તેમને જગદ્ગુરુનું બિરદ આપ્યું હતું. તેમના શિષ્યોમાં ઘણા મોટા વિદ્વાન સાધુઓ હતા. જેમણે અનેક ગ્રંથોની રચના કરી છે. તેમના સમયમાં અનેક પ્રકારની અવ્યવસ્થા અને વાદો ઊભા થયા હતા. એ બધાનું સમાધાન અને વ્યવસ્થા કરવામાં જ એમનો મોટો સમય ગયો. વધુ વિગત જાણવા માટે શ્રી વિદ્યાવિજયજીકૃત ‘ સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ ’ નામનું પુસ્તક જોવું.

સમયસુંદર:

આ જ સમયમાં સમયસુંદરગણિ નામના ખરતરગચ્છના એક સાધુ હતા. તેમની અનેક ગૂજરાતી અને સંસ્કૃત કૃતિઓ રચેલી મળી આવે છે. તેમણે એક શ્લોકના ‘રાજાન્તે દદતે સૌખ્યમ્’ એટલા જ માત્ર ચોથા પાદના આઠ લાખ અર્થો કરી ‘અષ્ટલક્ષી’ નામનો ગ્રંથ રચ્યો અને તે અકબર બાદશાહની સમક્ષ એ ગ્રંથ સંભળાવ્યો તથા રાજા આશ્ચર્યમુગ્ધ બન્યો.

જો કે તેરમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં લખાયેલા ગૂજરાતી સાહિત્યના નમૂના હાથ લાગ્યા છે તે તે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતા ગયા છે. આ યુગમાં એટલે ૧૬ મા ૧૭ મા શતકમાં ગૂજરાતી સાહિત્ય પુષ્કળ પ્રમાણમાં લખાયું છે. ગૂજરાતના સાહિત્યમાં જૈન સાધુઓનો ફાળો જૈનેતર કરતાં અનેકગણો વધારે છે, તેમજ તે વધારે ઉત્તમ પ્રકારનું પણ છે. એ ગ્રંથોમાં જે મળી આવ્યા તે ગ્રંથોની નોંધ લેતાં સ્વ. સાક્ષરશ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈએ મોટા કદના ત્રણ ભાગના ચાર વોલ્યુમ પ્રગટ કર્યા છે. જો કે હજી કેટલુંક સાહિત્ય ભંડારોમાં દટાયેલું પડ્યું છે, છતાં જેની નોંધ લેવાઈ છે તે પણ કાઢીને પ્રમાણમાં કે ગુણવત્તામાં ઓછું નથી. અને એથી એ વોલ્યુમોના સંગ્રહકની મહેનતનો ખ્યાલ આવવા સાથે ગૂજરાતી સાહિત્યની વિપુલતાનો પણ ખ્યાલ આવ્યા વિના રહેતો નથી.

આ સમયથી જૈનોનું પૂજન સાહિત્ય બહાર પડવા માંડ્યું અને તે એટલું બહુ લોકપ્રિય થયું કે અત્યારે પણ એ પૂજનઓની રચનાની પરંપરા ચાલુ જ છે. આ પૂજનઓ હિંદના દરેક રાગ-રાગણીના છંદો, દોહા, ચોપાઈ વગેરેમાં બનાવેલ છે. પૂજનઓ સાથે સ્તવનોમાં પણ રાગ-રાગણીનો જૂટથી ઉપયોગ કરાયો છે.

પૂજનઓ રચનારાઓમાં કવિવર સમયસુંદરજી, સકલચંદ્રજી, દેવચંદ્રજી,

યશોવિજયજી, વીરવિજયજી, પદ્મવિજયજી, આત્મારામજી અને વિજયવલ્લભસૂરિજી વગેરેની રચેલી પૂજાઓ અત્યારે બહુ લોકપ્રિય છે.

આનંદધનજી અને યશોવિજયજી:

આ પછી આનંદધનજી અને યશોવિજયજી નામના બે વિદ્વાન સાધુઓ થયા. આનંદધનજી તો અધ્યાત્મી હતા અને મોટે ભાગે જંગલમાં રહેતા. તેમણે અનેક પદો અને સ્તવનો રચ્યાં છે, જેમાં માર્મિકદષ્ટિ અને અનુભવયોગનો ચિતાર આપ્યો છે; જ્યારે યશોવિજયજીએ ન્યાયના અર્થો તેમના સમયની નવન્યાયની છટાથી રહસ્યભૂત લખ્યાં છે. એમ કહી શકાય કે ન્યાયના આદિ પુરસ્કર્તા સિદ્ધસેન પછી હરિભદ્રે તેને મધ્ય કાળમાં વિકસાવ્યો અને કંઈક આગળ પાછળ દિગંબર વિદ્વાનોએ પણ એ વિકાસમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો. પણ યશોવિજયજીએ તો પોતાના અર્થો રચી ન્યાય સાહિત્યને ષોડશ કળાએ ખીલવ્યું છે. પણ એ પછીના જૈન સાધુઓમાં આજસુધી એ વિદ્યાયુગ ઓસરી ગયેલ જ નોવાય છે. આ યુગમાં એ વિદ્વાના સમર્થ જ્યોતિર્ધર જૈન પં. સુખલાલજીને ગણીએ તો જરાયે વધુ પડતું નથી.

વિનયવિજય:

વિનયવિજય ઉપાધ્યાય એક પ્રતિભાશાળી વિદ્વાન થયા. તેઓ યશોવિજયજીના સહાધ્યાયી હતા અને કાશીમાં તેમની સાથે જ વિદ્યાભ્યાસ નિમિત્તે ગયેલા. તેમણે યશોવિજયજીની માફક વિદ્વદ્ભોગ્ય નહિ પણ લોકભોગ્ય સાહિત્ય રચવામાં પોતાનો ફાળો આપ્યો છે. તેમણે ‘કદપસૂત્ર’ ઉપર ૬૫૦૦ ‘શ્લોકપ્રમાણુ’ ‘કદપસુઓધિકા’ નામની ટીકા રચી જે પ્રતિવર્ષ સાધુઓ પયુર્ષણામાં વાંચે છે. તેમજ ચારે અનુયોગના વિષયોના લંડારસમે લોકપ્રકાશ અંથ રચ્યો. એ સિવાય શ્રીપાલ રાસ ગૂજરાતીમાં રચ્યો જે આજે જૈનોમાં ખૂબ પ્રચલિત છે.

આત્મારામજી (વિજયાનંદસૂરિ):

છેલ્લા જૈન સાધુઓમાં મહાન્ પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય આત્મારામજી થયા.

તેમણે બીજાના મતખંડનના અનેક પુસ્તકો લખ્યાં. આત્મારામજીનો જન્મ અલ્પક્ષત્રિય જાતિમાં સં. ૧૯૯૩ માં પંજાબના ફિરોજપુર જિલ્લામાં થયો હતો. પહેલાં તેઓ જૈનોના સ્થાનક પંથના સમાગમમાં આવ્યા અને તેમણે તે પંથમાં દીક્ષા લીધી. તે મતવાળા મૂર્તિપૂજનમાં માનતા નથી, આત્મારામજીને અધ્યયન પછી મૂર્તિપૂજન જરૂરી લાગી અને તેમણે શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક પંથમાં દીક્ષા લીધી. તેમના ગ્રંથમાં ‘અજ્ઞાનતિમિર-ભાસ્કર, સમ્યક્ત્વશબ્દોદ્ધાર. જૈનમત વૃક્ષ, જૈન તત્ત્વાર્થ’ વગેરે જાણીતા છે. સં. ૧૯૫૦ ની ચીકગોની વિશ્વધર્મ પરિષદમાં તેમને જૈનધર્મના પ્રતિનિધિરૂપે જવાનું નિમંત્રણ મળેલું પણ સાધુ-આચાર્યથી વિરુદ્ધ કંઈ પણ ન કરવાની દૃષ્ટિથી તેઓએ પોતાના બદલે ખેરીસ્ટર વીરચંદ્ર રાધવજી ગાંધીને તૈયાર કરી ત્યાં મોકલ્યા હતા. તેમણે સં. ૧૯૫૩ જેઠ સુદ ૮ મે કાળ કર્યો.

કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ પણ જૈન સાહિત્યની સેવા કરી છે. તેમણે કેટલાંયે જૈન પુસ્તકો મેળવી અભ્યાસ કર્યો અને તેમાંના કેટલાકનાં અંગ્રેજી તેમજ જર્મન ભાષામાં ભાષાંતરો કર્યાં અને એ ગ્રંથો ઉપર મૌલિક તુલનાત્મક અભ્યાસપૂર્વક નિબંધ પણ લખ્યા. તેમાં સૌથી વધારે જૈન ધર્મના અભ્યાસી તરીકે હર્મન યાકોબીએ નામના મેળવી છે. તેઓ જર્મનીના બોન વિદ્યાપીઠમાં સંસ્કૃતના પ્રોફેસર હતા. તેમણે ‘અન્ય પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ કરેલી જૈનધર્મ વિશેની ભૂલો સુધારી છે. તેમણે કલ્પસૂત્ર, પઉમચરિત્ર, સમરાધ્યય કહા વગેરે ગ્રંથો પર વિવેચનો કર્યા છે. જેમાં તેમની ઊંડી ગવેષણા નજરે પડે છે. તેમના ખાસ શિષ્ય પ્રો. ઝેન્ઝેનપે ‘જૈનીઝમ’ નામે જર્મન ભાષામાં ગ્રંથ લખ્યો છે જેનું ગુજરાતી ભાષાંતર પણ જૈનધર્મ પ્રસારક સભા તરફથી પ્રગટ થયું છે. એ સિવાય તેમણે જૈનોના ‘કર્મવાદ’ ઉપર અભ્યાસપૂર્ણ નિબંધ લખ્યો છે. તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ પ્રગટ થઈ ચૂક્યો છે. આ બંને વિદ્વાનો હિંદમાં આવ્યા હતા.

: ૫૮ :

અન્ય પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો કે જેમણે જૈનધર્મનો અભ્યાસ કર્યો છે. તેઓમાં શાર્પેન્ટીયર, હટ્લે, વીન્ટરનીઝ, લોયમેન, હોનેલ, વોરન, શુર્ચીંગ, ઝલેસનપ, બ્રાઉન, મિસ જોન્સન, મિસ સ્ટીવન્સન, ઓટો સ્ટાર્કન વગેરે છે. આ વિદ્વાનોએ જૈન સાહિત્ય માટે કરેલી ચર્ચાથી વિદેશમાં પણ જૈનધર્મનો અભ્યાસ દિનપ્રતિદિન વધતો જાય છે, એટલું જ નહિ હિંદના ધર્મો અને સાહિત્ય માટે અભ્યાસ કરતા પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને જૈન ધર્મનું જ્ઞાન જરૂરી થઇ પડે છે.

આચાર ધર્મ

(૬)

તીર્થંકરો તીર્થની સ્થાપના કરે છે. તીર્થનું બીજું નામ 'સંધ' પણ છે. તે સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાનો બનેલો હોય છે. સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાને પાળવાના ધર્મોની મર્યાદા જુદી જુદી હોય છે. સાધુ સાધ્વીને પાળવાનો ધર્મ કે જેને માટે દીક્ષા લેવી પડે છે તે 'સાધુધર્મ' કહેવાય છે. અને શ્રાવક-શ્રાવિકાને પાળવાનો ધર્મ તે 'શ્રાવક' અથવા 'ગૃહસ્થધર્મ' કહેવાય છે.

સાધુધર્મ:

બધી જાતના બંધનોથી મુક્ત થવા માટે શ્રાવકધર્મ કરતાં સાધુધર્મ નજીકનો માર્ગ છે. પણ તે જ કારણથી તે અતિ કઠણ પણ છે. જે મનુષ્યને આ દુનિયા ઉપર વૈરાગ્ય ઉપજ્યો હોય, જે ધર્મના સિદ્ધાંતો સમજેલ હોય અને સાધુધર્મ પાળવાની ભાવના અને શક્તિ ધરાવતો હોય તે જ દીક્ષાને યોગ્ય ગણાય છે. દીક્ષા એટલે સર્વવિરતિ અર્થાત્ સાધુએ તમામ પ્રકારના સાંસારિક સંબંધોનો-કુટુંબ પરિવારનો સર્વથા ત્યાગ કરવો પડે છે. તેમના માટેનું ચિંતન પણ ત્યાજ્ય હોય છે. અને કંચન-કામિનાનો સર્વથા ત્યાગ કરી ધર છોડીને તે અનગાર બને છે. કાષ્ઠપણ સંજોગોમાં કે તેનો કાષ્ઠ પણ રીતે વ્યવહાર કરવાની તેમને મનાઈ હોય છે. આ કારણથી તેઓ લાકડાના પાત્રો, માટીના ઘડા અને

તુંબડીનાં પાત્રોનો ઉપયોગ કરે છે. ટૂંકમાં તેમણે સર્વપ્રકારના વિલાસનો ત્યાગ કરવાનો હોય છે.

અહિંસા, અસત્ય ન બોલવું, ચોરી ન કરવી, બ્રહ્મચર્ય પાળવું અને પરિગ્રહ ન રાખવો: આ પાંચ મહાવ્રતોને પાળનાર સાધુ થઈ શકે છે.

નિત્યકર્મ તરીકે સાધુઓને સવાર અને સાંજ બે વખત પ્રતિક્રમણ કરવાનાં હોય છે; જેમાં અન્નણે થયેલા દોષોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું, ક્ષમા માગવાની તથા ભગવાનની સ્તુતિ કરવાની હોય છે. તેમને સ્નાન કરવાની મનાઈ હોય છે તેથી તેઓ ભગવાનની ભાવપૂર્ણ કરે છે અને તે માટે મંદિરમાં જઈ ભગવાનની મૂર્તિના દર્શન અને ચૈત્યવંદન કરે છે.

નિત્યકર્મથી ફાજલ પડતા વખતમાં શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે છે. અને બીજાને કરાવે છે. વળી તેઓ ગ્રંથો લખે છે. તેનું સંશોધન કરે છે. અને ધાર્મિક ચર્ચા પણ કરે છે. વિદ્વાન સાધુ ઉપાશ્રયમાં એકલા થયેલા શ્રાવક, શ્રાવિકા, અને સાધુ સાધ્વીને દર સવારે વ્યાખ્યાન દ્વારા ધર્મનો બોધ આપે છે.

તેમને અચિત્ત પાણી એટલે ખાસ કરીને ગરમ કરેલું પાણી પીવાનું ફરમાન છે, જે તેઓ ગૃહસ્થને ઘેરથી લઈ આવે છે. અગ્નિને સ્પર્શ કરવાનો કે અગ્નિથી રસોઈ કરવાનો અધિકાર નથી. ભિક્ષાવૃત્તિએ જીવન ચલાવવાનું તેમને ફરમાવવામાં આવ્યું છે એક ઘેરથી પૂરેપૂરી ભિક્ષા—આહાર નહિ લેતા, ભિક્ષા આપનાર શ્રાવકોને સંકોચ ન થાય તે પ્રમાણે જુદા જુદા ઘરોથી તેઓ લે છે. સાધુઓને નિમિત્તે કરાયેલી રસોઈ લેવાની સાધુઓને આજ્ઞા નથી.

કોઈપણ જાતનું વાહન વાપરવાની સાધુઓને છૂટ નથી. તેમણે એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ પગપાળા જ જવાનું હોય છે. પગે જોડા વગેરે પહેરવાની પણ મનાઈ છે.

ચોમાસાના ચાર માસ સિવાય એક જગ્યાએ નહિ રહેતાં જુદે જુદે

સ્થળે એક ગામથી બીજે ગામ ફરતા ફરવાનું હોય છે. જ્યાં દરેક સ્થળે તેઓ ધર્મનો પ્રચાર કરી શકે છે. ચોમાસાના ચાર મહિના એટલે અષાઢ સુદી (ગૂજરાતી) ૧૪ થી કાર્તિકી પૂર્ણિમા સુધી એક જ સ્થળે તેમણે રહેવું જોઈએ કારણ કે કાચું પાણી અને લીલોતરીનો સ્પર્શ કરવાની મનાઈ છે.

કોઈ પણ પ્રકારે હિંસા ન થાય તે માટે તેમણે બહુ જ સાવચેત રહેવું પડે છે. અને અજ્ઞાનતા થયેલી સૂક્ષ્મ હિંસાનું પણ તેઓને પ્રાયશ્ચિત કરવું પડે છે. ખેસતાં, ભિક્ષતાં, હાલતાં, ચાલતાં જીવજંતુની હિંસા ન થાય તેની સંભાળ રાખે છે, ખોલવામાં પણ જીવહિંસા થતી હોવાથી ' મુહૂર્ત' નામનો એક કપડાનો ટુકડો ખોલતી વખતે મુખ આગળ રાખે છે.

અપરિગ્રહી તરીકે સાધુઓ બે અને સાધ્વીઓ ત્રણ કપડાં પહેરે છે. અને આવાં કપડાંની એક-બે જોડી પોતાની પાસે રાખે છે. તે સિવાય ઓઢવા-પાથરવા એક-બે ઉનની કાંબળ રાખે છે. તેમને ગાદલાં ઉપર સુઈ જવાની મનાઈ હોય છે.

કોઈને મારવા માટે નહિ પણ જનાવરથી સંરક્ષણ કરવા માટે એક દંડ-લાકડી પોતાની પાસે રાખે છે.

હજમત કરાવવાની તેમને મનાઈ છે, તેથી તેઓ પોતાના વાળ મોટા થાય ત્યારે પોતાના હાથે જ ખેંચી કાઢે છે. સામાન્ય રીતે તેઓ વર્ષમાં બે વખત ' લોચ ' કરે છે, આ સિવાય યથાશક્તિ ધર્મધ્યાન અને તપશ્ચર્યા એટલે ઉપવાસ વગેરે કરે છે.

ટૂંકમાં સાંસારિક સર્વ પ્રપંચોથી નિમુક્ત અને સદા અધ્યાત્મ-પરાયણ રહેવાનો સાધુઓનો ધર્મ છે.

આઠ વર્ષથી નાના બાળકો, વૃદ્ધો, લિક્ષા મેળવવા માટે અશક્ત, રોગીઓ, ચોરો, આંધળા, ધનથી ખરીદાયેલા, તીર્થકરોનાં નામો પણ

આદ ન કરી શકે તેવા નિર્બુદ્ધિ, ઋણી-દેવાદારો, વસ્ત્ર અને આહાર માટે જે બીજા ઉપર આધાર રાખતા હોય તે અને જેને દીક્ષા લેવા માટે તેના મા-બાપની, વાલીની કે વડિલની સંમતિ ન હોય એવા લગભગ ૧૮ પ્રકારના પુરુષોને શાસ્ત્રમાં દીક્ષા માટે અયોગ્ય કહ્યા છે. ગર્ભવતી તેમજ ધાવણું બાળકની માતાથી પણ દીક્ષા લઈ શકાય નહિ.

આ બધા સાધુના આચારો પાળવાની વિગત શાસ્ત્રોમાં બહુ જ વિસ્તારથી આપી છે. હાલતાં-ચાલતાં તેમજ અનિવાર્ય કે કષ્ટ કારણથી થયેલા દોષોનું પ્રાયશ્ચિત્ત દરેક સાધુને કરવું પડે છે. ક્રિયામાં થયેલા દોષોની બાજુ થતાં તેની નોંધ રાખી સાધુ પોતાના વડિલ પાસે પ્રાયશ્ચિત્ત માગે છે અને તેમના કહ્યા પ્રમાણે ઉપવાસાદિ જે પ્રાયશ્ચિત્ત આપે તે કરે છે.

સાધુજીવન એટલે અને તેટલું સંસારથી અલિપ્ત રહી મોક્ષ સાધવો અને તેનો ઉપદેશ અન્યને આપવો તે છે. આ પ્રમાણે સાધુજીવન પાળનારા અત્યારે પણ ધણા છે.

આવક્રધર્મ:

ગૃહસ્થધર્મનું બીજું નામ શાસ્ત્રોમાં ‘આવક્રધર્મ’ બતાવેલું છે. આવક્રધર્મનો ઉદ્દેશ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એટલે તપદ્વારા મોક્ષ મેળવવાનો છે. પુણ્યના કાર્યો કરવાં અને પાપ કરતાં બચવું તે સુરા મનુષ્યનું કર્તવ્ય ગણાય છે, અને એ દૃષ્ટિએ કેમ વર્તવું એ શાસ્ત્રોમાં બતાવેલું છે.

જોનોનું માનવું છે કે મનુષ્ય ભવ મળવો ધણો દુર્લભ છે. અનેક યોગિમાં ભવભ્રમણ કરતાં મહાપુણ્યોદયે મનુષ્ય જન્મ મળે છે. મનુષ્ય-પણું દેવ કરતાં પણ ઉત્તમ છે, શુભ કર્મોદયથી જ દેવગતિ તો મળે છે પણ દેવો સ્વર્ગમાં મોજશોખમાં પડી જવાથી નવાં પુણ્યનાં કર્મો બાંધી શકતાં નથી. મનુષ્યભવમાં આત્મા સુગુરુનો યોગ મળ્યે જ્ઞાન મેળવીને શુદ્ધ ધર્મ પાળી કર્મ ખપાવી શકે છે અને મોક્ષનો રસ્તો સાધી શકે છે. આવો ઉત્તમ મનુષ્યભવ મળેલો છે. તેને વેણી ન નાંખતાં આત્માનું

કલ્યાણ કેમ સાધવું તે દરેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય હોવું જોઈએ. સાધુ ધર્મ તો અતિ ઉત્તમ છે જ પણ આવકધર્મ મારફતે પણ શાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાથી આત્માનું કલ્યાણ સાધી શકાય છે.

પરમાત્માનું પૂજન, ગુરુમહારાજની સેવા, શાસ્ત્રવાંચન, સંયમ તપ અને દાન: એ ગૃહસ્થનાં છ કર્મો શાસ્ત્રમાં બતાવેલાં છે.

આવકધર્મના નિત્યકર્મ:

દરેક જોને પ્રાતઃકાળે નવકાર ગણીને ઊઠવું જોઈએ. નવકારથી અરિ-હંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુને નમસ્કાર કરાય છે. નવ-કાર સર્વ મંત્રોમાં મહામંત્ર ગણાય છે. તે પછી શુદ્ધ ચર્મ ચોક્ખાં કપડાં પહેરી સવારનું પ્રતિક્રમણ કરવું. પ્રતિક્રમણમાં રાત્રે જાગ્યે અજાગ્યે થયેલાં પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું હોય છે. મન, વચન અને કાયાથી થયેલા દોષો માટે પશ્ચાત્તાપ કરવાનો હોય છે. પ્રતિક્રમણમાં ઝોછામાં ઝોછું બે ધડી એટલે ૪૮ મિનિટ સુધી બેસવું જોઈએ. તે બતાવેલી વિધિપૂર્વક કરવાનું હોય છે. રાત્રિના દોષો માટે રાધ-રાત્રિ પ્રતિક્રમણ સવારે અને દિવસના લાગેલા દોષો માટે દેવસિ પ્રતિક્રમણ સાંજે કરવાનું હોય છે.

પ્રતિક્રમણ પછી સ્નાન કરી, શુદ્ધ વસ્ત્રો પહેરી ભગવાનની પૂજા અને ચૈત્યવંદન વિધિપૂર્વક કરવું જોઈએ અને તે પછી સાધુનો યોગ હોય તો ઉપાશ્રયે જઈ ધર્મશ્રવણ કરવું જોઈએ. તેમજ સાધુ-સાધ્વીની ભક્તિ એટલે તેમને આહાર-પાણી વહોરાવવાં તેમજ વસ્ત્ર-પાત્રાદિ સાધુ જીવ-નને ઉપયોગી સાધનો પોતાની શક્તિ મુજબ આપવાં જોઈએ.

સાધુ જીવન અતિ ઉત્તમ છે. પણ તે પાળી ન શકાય તો ગૃહસ્થ ધર્મમાં બતાવેલ બે ધડીનું ચારિત્ર સામાયિક દ્વારા પાળવું જોઈએ. સામાયિક એટલે ૪૮ મિનિટ એક આસને બેસીને સ્વાધ્યાય કરવો. એ સમયમાં તમામ સાંસારિક પાપ વ્યાપારનો ત્યાગ કરવાનો હોય છે.

આવક 'પૌષધ' દ્વારા ઓછામાં ઓછો રાત દિવસનો કે માત્ર દિવસનો કે માત્ર રાત્રિનો સાધુ ધર્મ પાળી શકે છે. તે માટે સાધુનો યોગ હોય તો ત્યાં ઉપાશ્રયે જઈને જે સમય માટે સાધુધર્મ લેવો હોય તે સમય પૂરતો આવકો વિધિપૂર્વક પૌષધ લઈ શકે છે.

પૌષધ અને સામાયિક દ્વારા આવક સાધુધર્મનો અભ્યાસ કેળવી શકે છે. અને છેવટે યોગ મળ્યે ચારિત્ર લઈ મોક્ષની સાધના કરી શકે છે; કારણ કે ચારિત્રદ્વારા કર્મ અપાવવાની વધુ અનુકૂળતા મળે છે.

સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અહિંસા પાળી શકાય એ માટે જૈન શાસ્ત્રોમાં અનેક પ્રકારની ક્રિયાવિધિ કરતાં કાળજી રાખવા તરફ ભાર મૂક્યો છે. કેટલાક નિયમોનો જીવહિંસામાંથી બચવા સાથે જ અનુષ્ઠની તંદુરસ્તી જળવાય તેના પશુ મેળ સાધ્યો છે. જેમ ઉકાળેલું પાણી પીવું, રાત્રિભોજન ન કરવું એટલે સૂર્યોદય પહેલાં કે સૂર્યાસ્ત પછી ન ખાવું, કંદમૂળ, મધ, માખણ, મહુડાં વગેરે અભક્ષ્ય પદાર્થો ન ખાવા,

બાજી અને આંતર તપના પ્રકારો બતાવતાં ખાસ કરીને મોટી તિથિઓમાં જે ચૌદસ, જે આઠમ, અને સુદ પાંચમ એમ પાંચ તિથિએ, કોઈ અગિયાર તિથિએ કંઈક વ્રત, પચ્ચકખાણ કરવાનું વિધાન કર્યું છે. વ્રતમાં મુખ્યત્વે બે ટંક ખાવું, એક ટંક ખાવું, આયર્ષિલ એટલે નીરસ ભોજન (ઘી, દહીં, દૂધ, તેલ, ગોળ વગેરે ચીજો વિનાનું) કરવાનું અથવા ઉપવાસ એટલે સળંગ ૩૬ કલાક સુધી દિવસે જ માત્ર ગરમ પાણી સિવાય કંઈ જ ખોરાક ન લેવો—વગેરે કરવાનું જણાવેલ છે. કેટલાક તો ઉપવાસમાં પાણી પણ લેતા નથી તેને 'ચઉવિહાર' ઉપવાસ કહે છે.

જૈનશાસ્ત્રોમાં દાનમહિમા ખૂબ વર્ણવ્યો છે અને તે માટે અનેક રસ્તાઓ પણ બતાવેલા છે; છતાં સુપાત્ર દાનમાં સાત ક્ષેત્રોમાં દેવાનું દાન મહત્ત્વનું ગણાય છે.

પશુ, પક્ષી અને જીવજંતુ પ્રત્યે દયા રાખવી એ મનુષ્ય માત્રનો ધર્મ છે, છતાં જૈનોએ દયાવૃત્તિ ઉપર ખૂબ લક્ષ આપ્યું છે. અને એના પરિણામે અશક્ત, માંદાં, લૂલાં, પાંગળાં, તેમજ વૃદ્ધ જનાવરો તથા પક્ષીઓને પાળવા-પોષવા તેમજ તેમની માવજત કરવા માટે જૈનોએ પાંજરાપોળ નામની સંસ્થાઓ ગામે ગામ ખોલી છે. આ સંસ્થાઓને નિભાવવા માટે વાર્ષિક લાખો રૂપિયાનો ખર્ચ થાય છે.

જૈન નામધારી ગમે તેવા માણસમાં ઉપરના ગુણો ઓછા-વૃત્તા પ્રમાણમાં અવશ્ય હોવા જોઈએ, પણ ગૃહસ્થવ્રત માટે બાર વ્રતો લેવાનું જૈન શાસ્ત્રમાં જણાવેલું છે. તે બાર વ્રતોની હકીકત આ પુસ્તકના ઉત્તરાર્ધમાં આપવામાં આવી છે.

જૈનો અને મૂર્તિપૂજા

(૭)

જૈનોની માન્યતા પ્રમાણે મોક્ષ આત્મશુદ્ધિથી મળે છે અને આત્મ-શુદ્ધિનાં પ્રથમ પગથિયા તરીકે જિનેશ્વર-તીર્થ કરની પૂજા અને જિનવાણીનું શ્રવણ એ બે મુખ્ય રસ્તા શાસ્ત્રોમાં બતાવ્યા છે. જિનવાણીનું શ્રવણ કરવા-કરાવવા માટે સાહિત્ય રચાયું અને જિનપૂજા માટે પ્રતિમાઓ-મૂર્તિઓ બનાવવામાં આવી છે. જે કે મૂર્તિઓ અને મંદિરો પુણ્યકામનાથી બનાવાયાં પણ મૂર્તિપૂજાને લીધે જૈનોએ સ્થાપત્ય કળાનો વિકાસ કર્યો. હિંદની સ્થાપત્યકળાની સમૃદ્ધિને ઉજ્જવળ બનાવવા જૈનોએ અઢળક ધન ખર્ચ્યું છે અને આશ્ચર્યજનક ઉત્પત્તિ સાધી છે.

મંદિરો સિવાય મૂર્તિઓ પર્ધરાવવા માટે પહાડો કોતરી તેમાં ગુફાઓ પણ બનાવેલી છે. અને હિંદમાં કેટલેક સ્થળે અત્યારે બૌદ્ધોની માફક જૈનોની ગુફાઓ પણ સાથેસાથ હોય છે. જૈનોએ બનાવેલી ગુફાઓમાં કટક પાસે આવેલી ખારવેલની હાથી ગુફાઓ, મથુરાની નજીક આવેલી ગુફાઓ અને ગિરનારની ગુફા, તે સિવાય હૈદ્રાબાદ, ઔરંગાબાદ નજીકની ઇલૂરાની ગુફાઓ, નાસિક તેમજ બીજાપુર. જીલ્લામાં આવેલી બાદામીની બહુ પ્રાચીન ગુફાઓ આજે પણ ખડેર સ્વરૂપે જોવા મળે છે.

જૈનોમાં મૂર્તિપૂજા બહુ પ્રાચીન સમયથી છે:—

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઈ. સ. પૂ. ૧૫૫ વર્ષમાં, અત્યારે ઓરિસા તરીકે ઓળખાતા કલિંગ દેશમાં ખારવેલ નામે રાજા થઇ ગયો એ અગાઉ

કહેવાઈ ગયું છે. તેના સમય પહેલાંથી મૂર્તિઓ બનતી હતી તેવા ઉલ્લેખો કંટક પાસે હાથી ગુફામાંથી મળેલા શિલાલેખોમાં આવે છે. વળી એ જ અરસામાં મથુરામાં જૈન મંદિર હતું એવી વિગત શિલાલેખોથી જાણવા મળે છે. અત્યારે જૂનામાં જૂની પ્રતિમા સંપ્રતિ રાજના સમયની એટલે એ હજાર વર્ષની મળી આવે છે.

પૂજા યોગ્ય તીર્થંકરોની કરવામાં આવે છે. આ તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ સામાન્યતઃ બુદ્ધની મૂર્તિની માફક પલાંઠી વાળેલા આકારની શાંત અને ધ્યાનમગ્ન અવસ્થામાં હોય છે. તેમને જોતાં નિર્વિકાર એટલે નિર્મોહ ભાવ દર્શાવતી તે આપણને લાગે છે. કંટલીક પ્રતિમાઓ કાઢિસગ્ગ ધ્યાને ઉભેલી પણ બનાવવામાં આવે છે.

પ્રતિમાઓ સામાન્ય રીતે સારા આરસ પહાણુની કે સફેદ-રંગીન આરસની બનાવેલી હોય છે. કંટલીક પ્રતિમાઓ સોના, ચાંદી, પિત્તલ અથવા પાંચ ધાતુઓની મિશ્રિત પંચ ધાતુની હોય છે. અને કંટલીક ઝવેરાતના પથ્થરો જેવા કે પન્ના અને રૂટિકની પણ બનાવવામાં આવે છે. સૌથી મોટી પ્રતિમા શ્રમણ બેલ્ગોલામાં ૪૦૦ ફીટ ઊંચા ખડક પર પદા ૧૧ ફીટ ઊંચી શિલામાંથી કાતરી કાઢેલી છે. આ મૂર્તિ દિગમ્બરીય જોમ્મદેશ્વરની મૂર્તિ કહેવાય છે. અને નાનામાં નાની મૂર્તિઓ એક બે ઇંચની પણ બનેલી હોય છે.

કારકલમાં ઇ. સ. ૧૪૩૨ માં વીર પાંડ્યા રાજાએ ૪૧ ફીટ ઊંચી તથા ઇ. સ. ૧૬૦૪ માં ચામુંડરાયે વેનુરમાં (દક્ષિણ કાનડા) ૩૭ ફીટ ઊંચી પ્રતિમાઓ બનાવેલી છે.

જ્યાં જ્યાં જૈનોની વસ્તી હોય છે ત્યાં તેઓ પ્રભુપૂજા નિમિત્તે મંદિરો એટલે દેવાલયો બનાવે છે, અને તેમાં મૂર્તિ પધરાવી પૂજા-અર્ચા કરે છે.

તીર્થંકરો જ્યાં જન્મ, દીક્ષા, કેવળજ્ઞાન કે નિર્વાણ પામ્યા હોય તે સ્થાનોને જૈનો તીર્થસ્થાન તરીકે ઓળખે છે. વળી જ્યાં ધણું મંદિરો

હોય અથવા મંદિર કે મૂર્તિ માટે બની ગએલા આશ્ચર્યકારક ઘટનાવાળા સ્થળો પણ તીર્થ બની જાય છે.

જૈનોના તીર્થોની સંખ્યા ઘણી છે, અને ઘણાંખરાં પ્રખ્યાત મંદિરો તો પર્વત ઉપર જ છે. મોટે ભાગે તીર્થંકરો અને સર્વજ્ઞો ગિરિ-ગુફામાં ધ્યાન કરવા રહેતા અને ત્યાં નિર્વાણ પામતા તેથી તેમના સ્મારક રૂપે ત્યાં ભક્તો મંદિરો બંધાવતા. કેટલાક અસલના સમયનાં મોટાં શહેરો કે જે અત્યારે નાશ પામેલાં છે કે ખંડિએર હાલતમાં મળે છે ત્યાં પણ આજે મંદિરો મોજુદ છે.

ભાવથી કરેલી તીર્થયાત્રા અને પ્રભુભક્તિ કર્મનો ક્ષય કરે છે એવી જૈનોની માન્યતા છે. અગાઉના જમાનામાં જ્યારે ચાલુ જમાના માફક વાહનોની સગવડ નહોતી ત્યારે એકલાથી દૂર દૂરના તીર્થોની યાત્રા મુશ્કેલ બનતી તેમજ સાધારણ મનુષ્યને તો એ ખર્ચાળ હોવાથી આ સગવડો પૂરી પાડવા ધનાઢ્યો તીર્થયાત્રા નિમિત્તે સંઘ કાઢતા. સંઘ કાઢનાર સંઘવી યાત્રા માટે સાથે આવનારાઓનો ખાવા-પીવા કે આવવા-જવાનો પ્રબંધ કરે છે અને સંઘમાં આવનાર મનુષ્યોની સારસંભાળ લે છે. સંઘ કાઢવો એ એક મોટામાં મોટું પુણ્યનું કાર્ય ગણાય છે. આ જાતના સંઘો ખાસ કરીને શત્રુંજય, ગિરનાર, સમેતશિખર, કેસરિયાજી વગેરે મોટા ગણાતા તીર્થોની યાત્રા નિમિત્તે કાઢવામાં આવતા.

ઓછો ખર્ચ કરવાની ભાવના રાખનાર સંઘવી નજીકના તીર્થોના સંઘ કાઢતા. અત્યારે વાહનોની સગવડ સુલભ હોવાથી રેલગાડી મારફત કે પુરાણી રૂઢિ મુજબ છ'રી પાળતાં-ચાલતાં પણ કેટલાક સંઘો તીર્થ-યાત્રા માટે નીકળે છે.

તીર્થો તથા મંદિરોની વ્યવસ્થા અને સંભાળ દરેક ગામનો સંઘ કરે છે; અથવા તો શહેરના જે લતામાં મંદિર આવ્યું હોય તે લતા-વાળા કરે છે. એટલે તેની સંભાળ વગેરેના તમામ હક્ક સંધને જ

રહે છે. જૈનોનાં કેટલાંક મોટાં તીર્થોની સંભાળ જૈનોની પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી એક સંસ્થા જે આણંદજી કલ્યાણજીના નામે ચાલે છે તે રાખે છે. નાના તીર્થોની સંભાળ આબુઆબુના શહેરના સંઘો રાખે છે.

મંદિરોમાં સ્વચ્છતા રાખવા અને શાંત વાતાવરણ જાળુ કરવાની જૈનોએ ધણી સંભાળ રાખી છે. કોઈ પણ રીતે મંદિર કે મૂર્તિને અસ્વચ્છ કરવી તેને આશાતના કરી કહેવાય છે અને આશાતના કરવી એ પાપ ગણાય છે. આ કારણથી જૈનોનાં મંદિરો હિંદુઓનાં અન્ય મંદિરો કરતાં ધણું જ સ્વચ્છ હોય છે.

મૂર્તિને દરરોજ સવારે દૂધનો પખાળ કરી ચોકખા પાણીથી નવ-રાવવામાં આવે છે, અને ત્રણ કપડાંથી (જેને અંગલૂજીયાં કહેવામાં આવે છે) લૂછી નાખી ચંદન, ખરાસ અને કેસરથી પૂજા કરવામાં આવે છે. પૂજા કરી ભગવાનની મૂર્તિ ઉપર જાતજાતનાં સુવાસિત ફૂલો ચડાવવામાં આવે છે, આ સિવાય સ્વચ્છતા માટે અગર વગેરેનો ધૂપ કરવામાં આવે છે, અને ઘીના દીવા કરવામાં આવે છે. આ રીતે મંદિરનું વાતાવરણ સ્વચ્છ અને સુગંધીમય બની રહે છે. સુગંધીમય વાતાવરણ ભગવાનની ભક્તિ કરતાં આત્માને અનેરી શાંતિ આપે છે, અને તલ્લીન બનાવી દે છે. ગંદાં કપડાં પહેરનાર અથવા અસ્વચ્છ શરીરવાળાને મંદિરમાં જવાની મનાઈ હોય છે, પૂજા કરનાર શ્રાવક પોતે સ્નાન કર્યા પછી જ પૂજા કરી શકે છે.

ઉપરની રીતથી કરેલી પૂજા ‘દ્રવ્ય પૂજા’ કહેવાય છે, દ્રવ્ય પૂજા કર્યા પછી ‘ભાવ પૂજા’ કરવામાં આવે છે, ભાવ પૂજામાં ચૈત્યવંદન, સ્તવન કે ધ્યાન કરવામાં આવે છે, તેમજ સ્નાત્ર-પૂજા વગેરે ભણાવાય છે. ચૈત્યવંદન, સ્તવન તેમજ ભણાવાતી પૂજામાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની રાગ-રાગણીઓ હોવાથી સંગીતની એકતાનતાનો આહુલાદ પણ અનુભવાય છે.

સામાન્ય રીતે કોઈ રાજ-મહારાજ જેવા મોટા માણસ પાસે જતાં

ખાલી હાથે જવું અપમાનસ્પર્શક ગણાતું; તેથી કંઈ ને કંઈ ભેટણું સાથે લઈ જવામાં આવતું; એવો અસલથી રિવાજ ચાલ્યો આવે છે, ત્યારે ભગવાન પાસે જતાં તો ખાલી હાથે ન જ જવું જોઈએ એ દૃષ્ટિએ શ્રાવકો નાણું, બદામ કે છેવટે ચોખા પણ સાથે લઈ જઈ ભંડાર ઉપર મૂકે છે, વળી સારા-નરસા અવસરે પણ નાણાંની ભેટ મંદિરમાં ફેરે છે, આ ભેટ માત્ર આપનારની ત્યાગ દૃષ્ટિએ જ મૂકાય છે, મંદિરમાં થતી ઉપજ દેવદ્રવ્ય કહેવાય છે, જેનો ઉપયોગ જૈનોના પોતાના માટે કરી શકાતો નથી. દેવદ્રવ્યનો ઉપયોગ કોઈ પણ રીતે અંગત કામ માટે ન થાય તેની બહુ જ સંભાળ જૈનો રાખે છે; કેમકે દેવદ્રવ્ય વાપરનાર કે ખાનાર પણ પાપનો ભાગીદાર ગણાય છે. દેવદ્રવ્યના નામે થતી ઉપજ મંદિરની મરામત, જીર્ણોદ્ધાર અને નવાં મંદિરો બનાવવામાં વપરાય છે. એક મંદિરનું કે તીર્થનું વધારાનું દ્રવ્ય અન્ય તીર્થ કે મંદિરમાં વાપરી શકાય છે.

પૂજા સિવાય સવારે દર્શન માટે અને સાંજે આરતી કરવા માટે શ્રાવકો મંદિરે જાય છે.

જૈનો પોતાની કમાણીનો મોટો ભાગ હજારો કે લાખોની રકમો મંદિરો કે મૂર્તિઓ બનાવવામાં ખર્ચે છે. હિંદુસ્તાનની સ્થાપત્ય કળાને આ રીતે સમૃદ્ધ બનાવવાની સાથેસાથ જ તેમણે એવાં દાનદારા આત્મકલ્યાણની ભાવના જાગૃત રાખી છે.

જૈનોના બે મોટા ફિરકાઓ શ્વેતાંબર અને દિગંબરોનો ધણો ભાગ મૂર્તિપૂજક છે. જો કે શ્વેતાંબર અને દિગંબર બંનેની પૂજા કરવાની રીતમાં થોડો ફેર છે.

શ્વેતાંબર પંથમાં સ્થાનકવાસી નામે એક ત્રીજો ફિરકો છે. આ પંથના મુખ્ય સ્થાપક લોંકાશ્વાહ લહિયાએ સોળમી શતાબ્દિમાં તેની સ્થાપના કરી હતી, બીજા તેરાપંથ ફિરકાની સ્થાપના બીખમજી સ્વામીએ અદારમા સૈકામાં કરી આ બંને ફિરકાઓ મૂર્તિપૂજામાં માનતા નથી, વસ્તુતઃ મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ ઇસ્લામની અસરને આભારી છે.

તીર્થો અને કળા—

શત્રુંજય:

શત્રુંજય તીર્થ જૈનોનાં સર્વ તીર્થો કરતાં મોટું અને વધુમાં વધુ પવિત્ર ગણાય છે. ભાવથી કરેલી શત્રુંજયની યાત્રા કરોડો વર્ષોનાં કર્મો અપાવી શકે છે. તેથી જેણે શત્રુંજયની યાત્રા કરી નથી તેનો અવતાર એળે ગયો ગણાય છે. આ તીર્થ ઉપર નેમિનાથ સિવાયના ત્રેવીસ તીર્થો કરો આવી ગયા હતા; એવી માન્યતા છે, ભાગ્યે જ કોઈ જૈન એવો હશે જેણે શત્રુંજયની યાત્રા નહીં કરી હોય.

શત્રુંજય ઉપર એટલાં બધાં મંદિરોનો સમૂહ છે કે તેને મંદિરોનું નગર કહેવામાં આવે છે. નવ ટૂંકામાં આવેલાં આ મંદિરોમાં હજારોની સંખ્યામાં પ્રતિમાઓ છે, અને તેમની વિવિધતા કળાની દૃષ્ટિએ પણ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે.

જૈનો શત્રુંજયને શાશ્વત તીર્થ ગણે છે, અને આ અવસર્પિણીમાં તેનો પ્રથમ ઉદ્ધાર ઋષભદેવના પુત્ર ભરતે બહુ પ્રાચીન કાળમાં કર્યો હતો. તે પછી બારમો ઉદ્ધાર સં. ૧૦૮માં જીવડશાહે કર્યો, તેરમો ઉદ્ધાર કુમારપાળના મંત્રી બાહડે કર્યો અને ચૌદમો ઉદ્ધાર સં. ૧૫૮૭ માં કરમાશાહ મંત્રીએ કર્યો. સમય-સમય પર થતી રાજ્યક્રાંતિ અને વિધર્મીઓના આક્રમણથી તીર્થોનું નુકશાન થયા કરતું પણ તેને પાછું સમરાવી દેવામાં આવતું અને નવી પ્રતિમાઓ કે મંદિરો પણ વધે જતાં.

ગિરનાર :

શત્રુંજય નજીક જૂનાગઢ રાજ્યમાં આવેલું બીજું તીર્થ ગિરનારનું છે; જ્યાંથી બાવીશમા તીર્થો કર નેમિનાથ મોક્ષે ગયા હતા, ત્યાં તેમના નામનું મંદિર છે, ગિરનાર પર્વત પરનું જૈન તીર્થ વાસ્તવમાં અત્યંત પ્રાચીન હોવાના અનેક પૂરાવાઓ પ્રાચીન ગ્રંથો ને શિલાલેખોમાં મળે છે.

સમેતશિખર:

બિહારમાં આવેલ પાર્શ્વનાથ હીલ ઉપર સમેતશિખરનું તીર્થ આવેલું છે; જ્યાં વીસ તીર્થંકરો નિર્વાણ પામેલા છે તેથી તે ઘણું પવિત્ર ગણાય છે. આં શ્વેતાંબરો અને દ્વિગંબરો બંને હજારોની સંખ્યામાં યાત્રાએ જાય છે. આ તીર્થ ઉપર પ્રતિભાઓવાળું એક મોટું મંદિર છે. જ્યારે જુદી જુદી ટેકરીઓ ઉપર નિર્વાણ પામેલા વીસ તીર્થંકરોની પાદુકાઓ-પગલાં-ઓની વીસ દેરીઓ છે.

આયુ:

જૈનકળાની સુંદરતા દર્શાવનારાં રાજપૂતાનામાં આવેલા આયુ પર્વત પરનાં જૈન મંદિરો છે. ઉજ્જવળ આરસની સુંદરતા અને ભવ્યતા દર્શાવતા આગ્રાના તાજમહેલની બરોબરી કરી શકે તેવાં ભારતભરમાં કોઈ મંદિરો હોય તો તે આયુ પરનાં જૈન મંદિરો છે; એમ વિદેશીય અને ભારતીય વિદ્વાનોએ એક સ્વરે ઉચ્ચાર્યું છે. આ દેરાંઓની આરસની કોરણીમાં એટલી બધી બારીક ભાતો પાડેલી છે કે તેવી ભાતો કાગળ ઉપર ચીતરતાં પણ મુશ્કેલી પડે. સૂતરના તારથી ગૂંથણી ગૂંથીને જાત-જાતની બારીક ભાત પાડેલા પડદા અને ટેબલ કલોથ જેવી રીતે બનાવવામાં આવે છે; તેવી જ રીતે આમાં કાતરણી કરેલ છે. કહેવાય છે કે આયુના મંદિરોના કારીગરોને તેઓ જેટલો આરસ કારી કાઢતા તેટલું ભારોભાર સોનું તેમને તોળીને આપવામાં આવતું હતું.

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ રાજા બીમદેવના સેનાધિપતિ વિમલ મંત્રીએ સં. ૧૦૮૦ માં ‘વિમલવસહી’ નામનું મંદિર અને ઇ. સ. ૧૨૩૧ માં ધોળકાના વીરધવલ રાજાના મંત્રીઓ વસ્તુપાલ અને તેજપાલ નામના બે ભાઈઓએ આ મંદિરો ‘લુણવસહિ’ નામે કરોડો રૂપિયાના ખર્ચે બંધાવ્યાં છે. આ બે મંદિરો સિવાય દેલવાડામાં બીજા ત્રણ મંદિરો છે, તેમાંનું એક કારીગરોએ તેમને મળેલા પૈસાથી પોતાના ખર્ચે ઝીણવટ-ભરી કારીગરીવાળું બનાવેલ છે.

તારંગા:

ગૂજરાતમાં આવેલા તારંગાના પહાડ ઉપર મહારાજા કુમારપાલે બંધાવેલું એક ભવ્ય મંદિર છે, જેના ધુમ્મટમાં એવું લાકડું વાપરેલું છે કે જે લાકડું સળગતું નથી. આ મંદિરની પ્રતિમા મનુષ્ય કરતાં વધુ જાતી છે.

કેશરિયાળ:

ઉદ્દેપુર રાજ્યમાં આવેલ કેશરિયાળનું તીર્થ પ્રભાવશાળી ગણાય છે; જ્યાં જૈનો સિવાય બીજા હિંદુઓ પણ યાત્રાર્થે આવે છે,

રાણકપુર:

રજપૂતાનામાં આવેલ રાણકપુરનું મંદિર પણ રથાપત્યકળાનો અજબ નમૂનો છે. આ મંદિર વિમાન ઘાટનું અતિ સુંદર છે; જેની અંદર ૧૪૪૪ થાંભલા છે અને ૮૪ ભોંયરા છે.

ભગવાન મહાવીર જે પ્રદેશમાં વિચર્યા હતા તે રાજગૃહી તથા ક્ષત્રિયકુંડ, પાવાપુરી, ચંપાપુરીનાં તીર્થો બિહારમાં છે.

ગૂજરાતનાં બીજાં તીર્થોમાં શંખેશ્વર, મેત્રાણા, ચાંપ, ભોયણી, સેરિસા, પાનસર, બીલડિયાળ, માતર વગેરે તીર્થો છે. અમદાવાદ શહેરમાં ૩૫૦ મંદિરો તથા પાટણમાં ૧૨૫ મંદિરો છે.

દક્ષિણમાં દિગંબરોનાં તીર્થો ઉપરાંત શ્વેતાંબરોનાં અંતરિક્ષળ, કુલ્પાકળ વગેરે પણ તીર્થો છે.

હિંદુસ્તાનમાં દરેકે દરેક ઝીલાકામાં કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી અને સિંધથી બંગાળ-બ્રહ્મદેશ સુધી લગભગ બધાં જ મોટાં શહેરોમાં જૈન મંદિરો છે; જેમાં ઘણા દેશના શિલ્પકળાના સરસ નમૂનાઓ જોવા મળે છે.

મૈસુરના ગોમ્મટેશ્વરના મંદિર વિષે આગળ જણાવવામાં આવેલું છે.

ભગવાન ઋષભદેવ અને ભ. મહાવીર.

(૮)

જૈનો જેને ઈશ્વર માને છે અને જેની મૂર્તિઓ બનાવી પૂજે છે તે ચોવીશ તીર્થંકરોનાં જીવન જૈન ગ્રંથોમાં બહુ વિસ્તારથી આપવામાં આવ્યાં છે. તેમાંના ઋષભદેવ જે આ ચોવીશીમાં પહેલા તીર્થંકર થયા તેમનું જીવન અતિ રસમય અને જાણવા જેવું છે. આ બંનેનાં જીવનો અહીં આપવામાં આવે છે.

ભ૦ ઋષભદેવ :

આ અવસર્પિણી કાળમાં જૈન ધર્મના પ્રથમ પ્રવર્તક ઋષભદેવનો જન્મ અયોધ્યામાં અતિ પ્રાચીન કાળમાં થયો. તેમના પિતાનું નામ નાભિ કુલકર અને માતાનું નામ મરુદેવી હતું. દરેક તીર્થંકરોના જીવ માતાની કુક્ષિમાં આવે સારે તેમની માતા ચૌદ સ્વપ્ન જુએ છે તેમ મરુદેવી માતાએ પણ ચૌદ સ્વપ્નો જોયાં.

ઋષભદેવના જન્મના સુધી સ્ત્રી પુરુષનાં યુગલો-જોડલાં સાથે જ જન્મ લેતાં હતાં અને યોગ્ય વયે પરિણીત બની સંસાર ભોગવતાં તેમજ સાથે જ મૃત્યુ પામતાં. આ જોડલાં ‘યુગલિઆ’ કહેવાતાં. તેઓ કદપશુક્તિના કૃણા ખાતા અને આમોદ-પ્રમોદમાં જીવન વ્યતીત કરતા. પ્રજાનો જન્મ પણ સુમંગલા નામની કન્યા સાથે જ યુગલરૂપે જ થયો હતો.

કાળના ફેરફાર સાથે યુગલ પ્રવૃત્તિમાં પણ ફેર પડવા માંડ્યો, તેના પરિણામે શરૂઆતમાં એક યુગલિકમાંથી પુરુષ-બાળક પર અચાનક તાક-જક્ષનું મોટું ડાળખું માથે પડવાથી તેનું મૃત્યુ થયું. પુરુષ-બાળકના મરણ પામવાથી તેની સાથેનું સ્ત્રી-બાળક; જેનું નામ સુનંદા હતું તે એકલું પડ્યું. તેને યુગલિયાઓ તેમના મુખી નાભિ કુલકર પાસે લઈ આવ્યા અને તેમના કહેવાથી ઋષભદેવે સુનંદા સાથે લગ્ન કર્યાં. આમ ઋષભદેવને સુમંગલા અને સુનંદાં નામે બે પત્નીઓ થઈ.

યુગલિક જમાનામાં પ્રજા અત્યંત સરળ હતી. તેમનામાં પહેલાં કદી વિવાદ થતો નહિ, પણ કાળના પ્રભાવથી તેમનામાં અપરાધો થવા લાગ્યા. યુગલિયાઓએ એકઠા થઈ પ્રભુને અધિક જ્ઞાની જાણી પ્રભુની સલાહ લેવા ગયા. પ્રભુએ કહ્યું કે—‘લોકોમાં જેઓ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે અને ગુનો કરે તેને શિક્ષા આપવા માટે ‘રાજ’ જોઈએ; માટે તમે નાભિ કુલકર પાસે રાજની માંગણી કરો.’ તેમની માંગણીથી નાભિ કુલકરે ઋષભદેવને રાજ થવા કહ્યું અને તે પ્રમાણે ઋષભદેવ જગતના આદિ રાજ થયા. તેમણે પ્રજાને બંધબેસતું રાજતંત્ર ગોઠવી દીધું.

વિષમકાળ આવવાથી કટપવૃક્ષો ફળ આપતાં બંધ થઈ ગયાં ત્યારે લોકો ચોખ્ખા વગેરે કાચું અનાજ ખાતા હતા પણ કાચું અનાજ કાળ જતો ગયો તેમ પચવા માંડ્યું નહિ. આ અરસામાં પહેલવહેલો અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો. એટલે પ્રભુએ સૌ પહેલાં કુંભારની કળા પ્રગટ કરી અને વાસણુ બનાવરાવી, તેમાં અનાજ રાખી, અગ્નિ ઉપર મૂકી યુગલિયાઓને અનાજ પકવતાં શીખવ્યું.

આ પછી પ્રભુએ લુહારની, ચિતારાની, વણકરની અને હજમની એમ બીજી ચાર કળાઓ પ્રગટ કરી. પાછળથી પ્રભુએ પુરુષો માટે બહેંતેર અને સ્ત્રીઓ માટે ચોસઠ કળાઓ પ્રગટ કરી. આ કળાઓના નામો શાસ્ત્રોમાં આવે છે.

પ્રભુને સો પુત્રો થયા, તેમને જીદાં જીદાં રાજ્યો સોંપી જમતના.

જીવોના હિત માટે ધર્મ પ્રવર્તાવવા દીક્ષા લીધી એટલે સાધુવ્રત અંગીકાર કર્યું. અને સારથી તેઓ આદિ મુનિ કહેવાયા. લાંબા કાળ સુધી સાધુ-ધર્મ પાળ્યા પછી પ્રભુને કેવળજ્ઞાન ઉત્તમ થયું. સારપછી કેટલાંયે વર્ષો બાદ ઋષભદેવ પ્રભુ અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર નિર્વાણ પામ્યા અને મોક્ષે ગયા.

જેન ગ્રંથો ઋષભદેવના જમાનાને લાખો વર્ષો થઇ ગયાં એમ જણાવે છે. વળી તે વખતનું આયુષ્ય પણ હજારો વર્ષોનું હતું, અને મનુષ્યોની કાયાનું પ્રમાણ પણ ઘણું મોટું હતું.

ઋષભદેવે ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરી હતી. અને તેમણે પ્રવર્તાવેલા ધર્મમાં ચોરાશી હજાર સાધુઓ અને સાડાપાંચ લાખ શ્રાવિકાઓ હતી.

ઋષભદેવના પુત્રોએ જુદા જુદા દેશોમાં રાજ્ય કર્યું તેમજ તેમના પ્રથમ પુત્ર ભરત બધા દેશો જીતી લઇ પ્રથમ ચક્રવર્તી રાજા થયા. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે તે જમાનામાં ઋષભદેવે જેમ જેમ કળાઓ શીખવાડી તેમ તેમ પ્રજા બુદ્ધિશાળી, સંસ્કારી અને સભ્ય બનતી જતી હતી. આ રીતે સંસારને ઉપયોગી એવી કળાઓ અને આત્માને ઉપયોગી ધર્મ અને મોક્ષનો ઉપદેશ કરી વિશ્વના પ્રથમ ઉપકારી થયા.

ભ૦ મહાવીર:

પ્રભુ મહાવીરનો જન્મ આજથી ૨૪૭૨ વર્ષ વિ. સં. પૂર્વે ૫૪૨ (ઇ. સ. પૂ. ૫૪૬) વર્ષે થયો હતો. તેઓ આ કાળમાં થઈ ગયેલા ચોવીશ તીર્થંકરોમાં છેલ્લા તીર્થંકર છે, અને ત્રેવીશમા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથથી ૨૫૦ વર્ષ પછી જન્મ્યા હતા.

પ્રભુ મહાવીરનો જન્મ એ સમયમાં થયો હતો કે જ્યારે આર્ય ધર્મના સાચા સ્વરૂપને બદલે માત્ર દેખાવ રહી ગયો હતો. બ્રાહ્મણોએ વર્ણભેદ ઘણો વધારી મૂક્યો હતો અને બધા ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય હક્કો તેમના હાથમાં જ હતા. શુદ્રોને તદ્દન નીચી પાયરીના

અને સ્ત્રીઓને ક્રોધપિણ્ણ જાતના હક્ક વગરની કરી મૂકી હતી તે એટલે સુધી કે સ્ત્રીઓ શાસ્ત્રો ન લાશ્વી શકે, મોક્ષના દ્વાર તો તેમને માટે બંધ જ કરવામાં આવ્યાં હતાં. યજ્ઞથી દેવ પ્રસન્ન રહે છે, યજ્ઞ કરવાથી સ્વર્ગ મળે છે તેમ સમજાવી યજ્ઞના નામે અને ધર્મના નામે હિંસા ધણી વધી ગઈ હતી. બ્રાહ્મણ સિવાયના ખીજા તુચ્છ ગણવા લાગ્યા અને ધર્મને નામે અનેક ધર્તીંગો ચાલવા લાગ્યાં. આ જાતના ધર્મમય અસાચારોથી લોકો અકળાઈ ગયા હતા. આ સમયે આ જાતની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિનો પ્રતિકાર કરવા જ જાણે એ મહાન વ્યક્તિઓ ભગવાન મહાવીર અને ગૌતમ બુદ્ધનો જન્મ થયો.

મહાવીરે પાર્શ્વનાથથી ચાલ્યા આવતા જૈનધર્મને નવું જોર આપ્યું અને બુદ્ધે નવો ધર્મ સ્થાપ્યો. બંનેએ બ્રાહ્મણ ધર્મવિરુદ્ધ પોતપોતાના ધર્મનો ફેલાવો વધારવા માંડ્યો. ધણી બુદ્ધિમાન બ્રાહ્મણો પણ પોતાના ધર્મથી કંટાળ્યા હતા અને તેમાંના ધણીખરા મહાવીર અને બુદ્ધના ઉપદેશથી પ્રભાવિત થઈ તેમના ધર્મમાં ભળવા લાગ્યા.

મહાવીરનું જીવન અને વ્યક્તિત્વ જૈનોમાં સૌથી વધારે જાણીતું છે. જૈનોના મુખ્ય તહેવાર પચુપણ્યામાં તેમનું જીવન દર વર્ષે વાંચવામાં અને સાંભળવામાં આવે છે. પચુપણ્યામાં વંચાતા 'કલ્પસૂત્ર' નામના ગ્રંથમાં મહાવીરનું જીવન વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથ પર અનેક સંસ્કૃત ટીકાઓ, સારસંગ્રહ અને પ્રાચીન ગૂજરાતીના ટ્યાઓ છે પણ આધુનિક ગૂજરાતી, હિંદી, અંગ્રેજી, જર્મન વગેરે ભાષાઓમાં પણ તેના અનુવાદો અને વિવેચનો થયાં છે. મહાવીર વિશે બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં પણ જ્યાં ત્યાં ધણી ઉલ્લેખો આવે છે.

ભગવાન મહાવીરનો જન્મ ક્ષત્રિયકુંડ ગ્રામ નગરમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ સિદ્ધાર્થ રાજા અને માતાનું નામ ત્રિશલા રાણી હતું. ભગવાન જ્યારે ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીના ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારે તેમની માતાએ ચૌદ સ્વપ્નો જોયાં હતાં. આ ચૌદ સ્વપ્નોનું ફળ એ છે કે,

ત્રિશલા સશ્ત્રીને જે પુત્ર થશે તે ત્રણે લોકના નાયક ધર્મપ્રવર્તક જિન થશે. આ ચૌદ સ્વપ્નનો મહિમા જોનો ધણી ખુશાલીથી અને ધામ-ધૂમથી પ્રતિવર્ષ પયુષ્ણાપર્વમાં ઉજવે છે.

ભગવાન ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારથી તેમના માતા-પિતાના ધરમાં ધન-ધાન્યાદિની વૃદ્ધિ થતી રહી તેથી તેમણે ભગવાનનું નામ 'વર્ધમાન' રાખ્યું. ભગવાનનો જન્મ ઉત્તરાશ્વિની નક્ષત્ર સાથે ચંદ્રનો યોગ થયો ત્યારે ચૈત્ર શુદ્ધિ ૧૩ની મધ્યરાત્રે થયો હતો આ. જન્મ સમયે નારડીના જીવે. જેમને કાયમી દુઃખ જ હોય છે તેમને તે સમયે આનંદનો અનુભવ થયો. મહાવીરનો જન્મ મહોત્સવ બહુ ધામધૂમથી ઉજવવામાં આવ્યો હતો. આ જન્મમહોત્સવનું વર્ણન બહુ જ વિસ્તારથી 'કલ્પસૂત્ર' માં કરવામાં આવ્યું છે.

ભગવાન યૌવન અવસ્થા પામ્યા ત્યારે માતા-પિતાએ તેમને સમરવીર રાજની યશોદા નામની કન્યા સાથે પરણાવ્યા. તેમને પ્રિયદર્શના નામની એક પુત્રી થઈ, જેને પોતાના ભાણેજ જમાલી સાથે પરણાવી હતી.

પ્રભુ અઠાવીશ વર્ષના થયા ત્યારે તેમના માતા-પિતા સ્વર્ગવાસી થયા. માતા-પિતાની વિદ્યમાનતામાં તેમને દુઃખ ન થાય એ આશયથી દીક્ષા ન લેવી; એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. એ પ્રતિજ્ઞા પૂરી થઈ એટલે દીક્ષા લેવા માટે તેમના મોટાભાઈ નંદિવર્ધન રાજની અનુમતિ માંગી, પણ નંદિવર્ધનને માતા-પિતાના મૃત્યુનું દુઃખ તાણું હોવાથી બે વર્ષ વધુ સંસારમાં રહેવા આગ્રહ કર્યો; જે તેમણે માન્ય રાખ્યો. દીક્ષા લેવાને એક વર્ષ બાકી રહ્યું ત્યારે પ્રભુએ દરરોજ દાન આપવા માંડ્યું.

પ્રભુની ઉંમર ત્રીશ વર્ષની થઈ ત્યારે માગશર વદિ ૧૦ના દિવસે ક્ષત્રિયકુંડપુર નજીકના ઉદ્યાનમાં અશોક વૃક્ષની નીચે આવી વસ્ત્ર-આભૂષણોનો ત્યાગ કરી ક્ષત દેવતાઓએ આપેલું 'દેવદૂષ્ય' નામનું વસ્ત્ર ધારણ કરી દીક્ષા લીધી. ત્યારે પ્રભુએ જાણું એટલે બે ઉપવાસનું તપ કર્યું હતું.

દીક્ષા લીધા પછી પ્રભુ ગામે ગામ વિચરવા લાગ્યા, અને ઉપ-
તપશ્ચર્યા પણ કરવા માંડ્યાં. આ સમય દરમ્યાન તેમને બહુ ઉપ-
સર્ગો-દુઃખો સહન કરવા પડ્યાં. એવા કેટલાક ઉપસર્ગોનું વર્ણન નીચે
અપાય છે :—

પ્રભુ વિહાર કરી કુમાર નામના ગામમાં કાઉસગ ધ્યાને રહ્યા
હતા તે વખતે એક ગોવાળિયો પ્રભુ પાસે પોતાના બળદ મૂકી પોતાને
ઘેર ગાયો દોહવા ગયો. બળદો ચરતા ચરતા દૂર જંગલમાં ચાલ્યા
ગયા. ગોવાળિયાએ પાછા ફરતાં બળદો ન જોયા, તેથી પ્રભુને ‘બળદો
ક્યાં છે ?’ એમ પૂછવા લાગ્યો. પણ કાઉસગ ધ્યાનમાં રહેલા પ્રભુએ
એને કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. ગોવાળિયો આખી રાત બળદની
શોધમાં ફર્યો, અને પ્રભુ પાસે પાછો આવ્યો. બળદો પોતાની મેળે જ
ફરતા ફરતા આવી ગયા. બળદોને જોઈ ગોવાળિયાને પ્રભુ ઉપર ક્રોધ
ચલ્યો. તેને એ લાગ્યું કે પ્રભુને ખબર હતી છતાં તેણે કંઈ નહિ તેથી
પ્રભુને મારવા ગયો. ઈંદ્રને ખબર પડતાં ગોવાળિયાને અટકાવી દીધો
અને ઉપસર્ગ દરમ્યાન પ્રભુની સેવામાં રહેવા માંગણી કરી. પ્રભુએ
કહ્યું કે, ‘તીર્થ’કરો કાઠની મદદની અપેક્ષા રાખતા નથી.’ આ
સાંભળી શકેન્દ્ર ચાલ્યો ગયો, પણ પ્રભુને મરણાંત ઉપસર્ગો આવે તો તે
અટકાવવા માટે એક દેવતાને લાં મૂકતો ગયો.

વિહાર દરમ્યાન એક દરિદ્ર સોમ નામનો બ્રાહ્મણ પ્રભુ પાસે આવી
ધનની માગણી કરવા લાગ્યો. પ્રભુ પાસે ખીજું કંઈ હતું નહિ માત્ર
દેવદૂધ હતું તેનો અડધો ભાગ તેને આપી દીધો. આગળ વિહાર
કરતાં બાકીનો અડધો ભાગ કાંટામાં ભરાઈ ગયો જે પ્રભુએ જવા
દીધો, એટલે પેલો બ્રાહ્મણ જે પ્રભુની પાછળ પાછળ જઈ રહ્યો હતો
તેણે ખીજો અડધો ભાગ પણ લઈ લીધો. આ રીતે પ્રભુએ આશરે
એક વર્ષ સુધી વસ્ત્ર રાખ્યું. પછી તેઓ નિર્વાસ વિહરવા લાગ્યા.

પ્રભુએ દીક્ષા લીધા પછી બાર વર્ષ સુધી અનુકૂળ તેમજ પ્રતિકૂળ

ઉપસર્ગો સહન કર્યાં. આ ઉપસર્ગોમાં શ્લોકપાશ્વિ યક્ષનો ત્રાસદાયક ઉપદ્રવ, સુદૃષ્ટ નાવમાં નદી ઓળંગતી વખતે કરેલો ઉપદ્રવ, સંગમ દેવના ધોર ઉપસર્ગો તેમજ પ્રભુના કાનમાં ખીલા ઠોકી કરેલો ગોવાળિયાઓનો ઉપસર્ગ મુખ્ય છે, આ ઉપસર્ગોમાં પ્રભુને આહાર ન મળવો, ટાઢ, તડકો, મચ્છર આદિ ખાવીશ ઉપસર્ગો ઉપરાંત ખીબ પશુ ઉપદ્રવો સહન કરવા પડ્યા હતા.

ગોશાળા નામે એક મંખ જાતીય યુવક ભગવાનનો શિષ્ય બન્યો હતો તેથી તે મંખલિ ગોશાળક કહેવાતો, પશુ મહાવીરનો ઉપદેશ તેના જીવનમાં ઉતરેલો નહિ. પ્રભુ જ્યાં જાય ત્યાં તેમની સાથે ફરતો અને ઐચ્છિકપણે પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો. પછી તો તે મહાવીરથી જુદો થઈને તેમનો પ્રતિસ્પર્ધી બન્યો અને પોતે પશુ સર્વજ્ઞ હોવાનો દાવો કરવા લાગ્યો, તેણે પશુ પોતાનો ‘ નિયતિવાદ ’ નામનો સિદ્ધાંત ચલાવ્યો. જે ‘ આજીવકપંથ ’ નામે કહેવાય છે. તેની કેટલીયે હકીકતો જૈન, બૌદ્ધ સૂત્ર ગ્રંથોમાં આવે છે. આ ગોશાળક તરફથી થયેલા અનેક ઉપદ્રવો પશુ ભગવાંતને સહન કરવા પડ્યા હતા.

ભગવાન કેવળજ્ઞાન પામ્યા તે પહેલાં ચાર વર્ષોમાં જ્યાં જ્યાં વિહાર કર્યો તેમાં તેઓ વર્ષા કાળના ચાર માસ એક સ્થળે રહેતા અને બાકીના આઠ માસ બરાબર વિહાર કર્યા કરતા. તેમના વિહારનો પ્રદેશ મગધ દેશ હતો; જેમાં ચંપાપુરી, વૈશાલી, વાલ્મીજ્યગ્રામ, રાજગૃહી, નાલંદા, મિથિલા, શ્રાવસ્તી, ભદ્રિકા, આલંબિકા વગેરે નગરીઓ ઉપરાંત વજ્રભૂમિ નામના અનાર્થ દેશનો પશુ સમાવેશ થાય છે.

ભગવાન મહાવીરે ચાર વર્ષ સુધી ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરી હતી. તે દરમિયાન તેમણે એક વખત છ માસના ઉપવાસ, એક વખત છ માસમાં પાંચ દિવસ ઓછાનો ઉપવાસ, નવ વખત ચાર માસના, બે વખત ત્રણ માસના, બે વખત અઢી માસના, છ વખત બે માસનાં, બે વખત દોઢ માસના, ચાર વખત એક મહિનાના, બહોંતરે વખત પંદર દિવસના.

બાર વખત ત્રણ દિવસના (અઠ્ઠમ), અને બેસો ઓગણત્રીશ વખત બે ઉપવાસ(છઠ્ઠ)ની તપશ્ચર્યાઓ કરી હતી. આ તપશ્ચર્યાના સમયે તેઓ કાચોત્સર્ગ ધ્યાનમાં રહેતા. આ તપશ્ચર્યાના પ્રભાવે ભગવાનને કોઈના ઉપર રાગ કે દ્વેષનો ભાવ રહ્યો નહોતો. તેમનામાં બધા ઉપર સમદૃષ્ટિ કેળવવાઈ ગઈ હતી, સુખ-દુઃખમાં તેમને મન કંઈ બેદ રહ્યો નહોતો. જીવન તથા મૃત્યુ વિશે તેમને કંઈ જ આકાંક્ષા રહી નહોતી.

આ પ્રમાણે તપશ્ચર્યા કરતાં પ્રભુને દીક્ષા લીધાનું તેરમું વર્ષ ચાલતું હતું, ત્યારે વૈશાખ સુદિ દશમના દિવસે જંગલિક નગરની બહાર ઝાળુવાલુકા નામની નદીના કાંઠે શાલ નામના વૃક્ષની નીચે ધ્યાનસ્થ દશામાં ‘કેવળજ્ઞાન’ ઉત્પન્ન થયું. કેવળજ્ઞાનના પ્રતાપે ભગવાન મૃત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણે કાળની હકીકતો જાણી શકતા હતા. તેમનાથી કોઈ ચીજ અજાણી રહેતી નહિ. તેઓ નારકી, તિર્યચ, મનુષ્ય અને યાવત દેવોની પણ વાત જાણી શકતા.

કેવળજ્ઞાન થયા પછી જ પ્રભુએ વ્યવસ્થિત દેશના આપવા માંડી અને ધર્મનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. એમના સમયે પાર્શ્વનાથનો ધર્મ લોકોમાં પ્રચલિત હતો. વિદ્વાન વર્ગ બ્રાહ્મણોમાં હતો અને તેથી લોકો ઉપર તેમનો જ કાબૂ હતો. આથી ભગવાને પોતાના જ્ઞાનથી એ બ્રાહ્મણોમાંના મોટા વિદ્વાનોને આકર્ષી લીધા.

એમની હકીકત એવી બની કે એક વખતે અપાપા નગરીમાં સોમિલ નામના બ્રાહ્મણને ભાંડ માટે દૂરદૂરથી અનેક બ્રાહ્મણ પડિતો આવ્યા હતા. ભગવાન પણ એ જ સમયે એ નગરીમાં હતા. એ પડિતોમાંના મુખ્ય ઇન્દ્રભૂત કુતૂહલવશ ભગવાન પાસે પ્રશ્ન કરવા આવ્યા. એ પછી ધીમે ધીમે અગિયાર મોટા પડિતો તેમની પાસે એ જ રીતે આવ્યા. આ પડિતોને એવો અહંકાર હતો કે તેમનાથી બીજા કોઈ મોટા વિદ્વાન દુનિયામાં હોઈ શકે નહિ.

આ અગિયારે પંડિતોને એક એક વિષયમાં શંકા હતી. જેમકે:—જીવ છે કે નહિ ? કર્મ છે કે નહિ ? શરીર એ જ આત્મા હશે કે શરીરથી ભિન્ન એવો કાંઈ આત્મા હશે ? વગેરે જાતજાતની શંકાઓ હતી. પણ ભગવાનને પૂછેલા પ્રશ્નોના જવાબથી તેઓ નિરંતર તો થયા પણ ગુણુ-મ્માહી હોવાથી તે જ સમયે એક પછી એક આવેલા અગિયારે વિદ્વાનોએ ભગવાન પાસે દીક્ષા લઈ તેમનું શિષ્યત્વ સ્વીકાર્યું. અને એ પંડિતોનો વિદ્યાર્થી સમૂહ પણ પંડિતોના શિષ્ય તરીકે જૈન ધર્મમાં દીક્ષિત થયો.

એકંદરે તે વખતે અગિયાર ગણુધરો સિવાય યુમ્માલીસો જેટલાએ જૈન ધર્મની દીક્ષા ગ્રહણ કરી.

આ અગિયાર ગણુધરોએ ભગવાનની દેશના સાંભળી બાર અંગની રચના કરી. તેમાંના અગિયાર અંગ તો આજે પણ મોબુદ છે; જેનું વર્ણન આગળ કરી દેવામાં આવ્યું છે. જો કે આજે જે બચેલું ધાર્મિક સાહિત્ય છે તે તો ગણુધરોએ રચેલાં શાસ્ત્રોનો બહુ નજીવો-ઓછો ભાગ છે.

પ્રભુએ દીક્ષા લીધા પછી ખેંતાલીશ ચોમાસાં જુદા જુદા દેશોમાં ફર્યા. છેલ્લું ચોમાસું અપાપા નગરીમાં થયું, જે આજે પાવાપુરીને નામે ઓળખાય છે. પ્રભુ આ નગરીમાં આસો માસની અમાવાસ્યાની રાત્રિએ કાળધર્મ પામ્યા હતા. ભગવાનનું નિર્વાણ ૬. સ. પૂ. ૫૨૭ વર્ષ પહેલાં થયું હતું.

પ્રભુના મુખ્ય શિષ્ય ગૌતમ ગણુધરને પ્રભુ ઉપર ખૂબ મોહ હતો. પ્રભુ નિર્વાણ પામ્યા તે દિવસે અગાઉથી પ્રભુએ એક બ્રાહ્મણ પંડિતને ગૌતમસ્વામીને પ્રતિબોધ કરવા મોકલ્યા હતા. ગૌતમસ્વામી અન્યત્ર વિચરતા હતા ત્યાંથી પાછા આવ્યા ત્યારે પ્રભુનું નિર્વાણ સાંભળી તેમને ખૂબ આઘાત થયો. પણ અંતે તેમને વિચાર થયો કે પ્રભુ તો વીતરાગ હતા. મારે આટલો બધો રાગ શા માટે ? બસ, આ વિચારથી તેમનો મોહ દૂર થતાં કેવળજ્ઞાન પ્રકટયું. જૈનો ભક્તિથી ગૌતમસ્વામીની પણ પૂજા કરે છે,

તેમનું સ્થાન જોનોએ ધણું ઊંચું ગણેલું છે, તેઓ કેવળજ્ઞાન પામ્યા પછી
બાર વર્ષે મોક્ષે ગયા.

ગૌતમસ્વામીએ તેમની પછી સુધર્માસ્વામીને સાધુઓના અગ્રસ્થાને
સ્થાપિત કર્યા.

ગૌતમસ્વામી જેમ મુખ્ય ગણુધર સાધુ હતા તેમ સાધ્વીઓમાં
ચંદ્રનખાળા મુખ્ય હતી. એકંદરે જગવાનનાં પરિવારમાં ચૌદ હજાર
સાધુ અને છત્રીશ હજાર સાધ્વીઓ હતી. તેમના શ્રાવકો અને શ્રાવિકા-
ઓની સંખ્યા તો અસંખ્ય હતી.

જૈન ધર્મ દર્શન

(ઉત્તરાર્ધ)

નવ તત્ત્વો.

(૧)

‘ જગત શી વસ્તુ છે ? ’ એનો વિચાર કરતાં, તે માત્ર એ જ તત્ત્વસ્વરૂપ માલુમ પડે છે—જડ અને ચેતન. આ બે તત્ત્વો સિવાય સંસારમાં ત્રીજું તત્ત્વ નથી. અખંડ બ્રહ્માંડના સમગ્ર પદાર્થો આ બે તત્ત્વોમાં આવી જાય છે.

જેમાં ચૈતન્ય નથી—લાગણી. નથી, તે જડ છે. એથી વિપરીત—ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા છે. આત્મા, જીવ, ચેતન એ બધા એક અર્થને કહેનારા પર્યાય શબ્દો છે. જ્ઞાનશક્તિ એ, આત્માનું મુખ્ય લક્ષણ છે.

જડ અને ચેતન અથવા જીવ અને અજીવ એ બે તત્ત્વોની વિશેષ બ્યાખ્યા કરવાની ખાતર એના જ પેટા ભાગનાં બીજાં તત્ત્વો જૂદાં પાડી સમજાવવા જૈન શાસ્ત્રકારોએ બહુ પ્રતિપાદન કર્યું છે. એકન્દર નવ તત્ત્વો ઉપર જૈનદષ્ટિનો વિકાસ છે.

‘ જિન ’ શબ્દ ઉપરથી ‘ જૈન ’ શબ્દ બનેલો છે. ‘ જિન ’ એ રાગ, દ્વેષ આદિ સર્વ દોષોથી રહિત એવા પરમાત્માઓનું સાધારણ નામ છે. ‘ જીતવું ’ એ અર્થવાળા “ જિ ” ધાતુથી બનેલું “ જિન ” નામ રાગ દ્વેષ આદિ સમગ્ર દોષોને જીતનાર એવા પરમાત્માઓને બરાબર લાગુ પડે છે. અહંન, વીતરાગ, પરમેશ્વી વગેરે ‘ જિન ’ ના પર્યાય શબ્દો છે. ‘ જિન ’ ના ભક્તો ‘ જૈન ’ કહેવાય છે. જિનપ્રતિ-

પાત્તિ ધર્મ જૈન ધર્મ કહેવાય છે. જૈન ધર્મનો આદ્યત્ત્વાસન, સ્વાદ્વાદ્દર્શન, અનેકાન્તવાદ, વીતરાગમાર્ગ એવાં અનેક નામોથી વ્યવહાર કરવામાં આવે છે.

જેમનો, આત્મસાધનનો અભ્યાસ પરાકાષ્ઠા ઉપર પહોંચતાં, જે ભવમાં (જન્મમાં) કર્મક્ષય થવાના પરિણામે ચૈતન્યસ્વરૂપનો પૃથ્વી વિકાસ થયો છે, તેઓ તે ભવમાં પરમાત્મા થયા કહેવાય છે. આ પરમાત્માઓને જૈનશાસ્ત્રો બે વિભાગોમાં સમજાવે છે. પહેલા વિભાગમાં ‘તીર્થંકરો’ આવે છે, કે જેઓ જન્મથી ‘વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાન’ અને અલૌકિક સૌભાગ્યસંપન્ન હોય છે. અનેક વિશેષતાઓ તીર્થંકરોના સંબંધમાં જણાવી છે. રાજ્ય નહિ પ્રાપ્ત થયા છતાં પશુ આગળ ઉપર રાજ્ય મળવાનું હોવાથી રાજકુમાર જેમ રાજ્ય કહેવાય છે, તેમ તીર્થંકરો આદ્યઅવસ્થાથી કેવલજ્ઞાનધારી નહિ હોવા છતાં અને અત્યેવ તેઓમાં વાસ્તવિક તીર્થંકરત્વ નહિ હોવા છતાં પશુ, તે જિન્દગીમાં તીર્થંકર થનાર હોવાથી ‘તીર્થંકર’ કહેવાય છે. એઓને જ્યારે કર્મઆવરણોનો ક્ષય થવાથી કેવલજ્ઞાન પ્રકટ થાય છે, ત્યારે તેઓ તીર્થની સ્થાપના કરે છે. ‘તીર્થ’ શબ્દનો અર્થ—સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા એ ચતુર્વિધ સંધ છે. તીર્થંકરના ઉપદેશના આધારે તેઓના સાક્ષાત્ મુખ્ય શિષ્યો—જેઓ ‘ગણધર’ કહેવાય છે—શાસ્ત્રોની રચના કરે છે, જે બાર વિભાગોમાં વિભક્ત હોય છે. એનું નામ છે—‘દ્વાદશાંગી.’ દ્વાદશાંગી એટલે બાર અંગોનો સમૂહ. ‘અંગ’ એ, તે પ્રત્યેક બાર વિભાગોનું—સૂત્રોનું પારિભાષિક નામ છે. ‘તીર્થ’ શબ્દથી આ દ્વાદશાંગી પશુ સેવાય છે. આવી રીતે તેઓ તીર્થના કરનાર હોવાથી તીર્થંકર કહેવાય છે.

ઉપર બતાવેલી વિશેષતાઓ વગરના કેવલજ્ઞાનધારી વીતરાગ પરમાત્માઓ, તીર્થંકરોના વિભાગથી જૂદા પડે છે. એઓને સામાન્યકેવલી કહેવામાં આવે છે.

હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં ‘કૃતયુગ’ આદિ ચાર યુગોથી કાલના વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે, તેમ, જૈનશાસ્ત્રોમાં કાલના વિભાગ તરીકે ૧ આસ બતાવવામાં આવ્યા છે. તીર્થંકરો ત્રીજા-ચોથા આરામાં થાય છે. જે તીર્થંકરો કે જે પરમાત્માઓ, આયુષ્ય પૂર્ણ થયે મોક્ષપદને પામે છે, તેઓ ફરીને સંસારમાં આવતા નથી. એથી એ સમજવાનું છે કે સંસારમાં જે જે આત્માઓ, તીર્થંકર બને છે, તે એક પરમાત્માના અવતારરૂપે નથી, કિન્તુ સર્વ તીર્થંકરો જૂદા જૂદા જ આત્માઓ છે. મુક્ત થયા પછી સંસારમાં અવતાર લેવાનું જૈન સિદ્ધાંતને સમ્મત નથી.

નવ તત્ત્વો જૈનશાસ્ત્રોના પ્રતિપાદ્ય વિષય છે, એ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે. તે નવ તત્ત્વો-જીવ અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, બંધ, નિર્જરા અને મોક્ષ છે.

જીવ.

જીવ, બીજા પદાર્થો જેમ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તેમ પ્રત્યક્ષ દેખાતો નથી; પરંતુ સ્વાનુભવપ્રમાણથી જાણી શકાય છે. “હું સુખી છું, હું દુઃખી છું” એવી લાગણી, શરીર જડ છે માટે તેને હોદ્દા શકે નહિ. શરીરને આત્મા માનવામાં આવે, તો ‘મડદું’ કહેવાતા શરીરમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ હોવાનું કાં ન બને ? ‘મડદું’ કહેવાતા શરીરને સજીવન આત્મા કાં ન કહી શકાય ? અને અતએવ તેનો અગ્નિદાહ કેમ થઈ શકે ? પણ

૧. જૈનશાસ્ત્રમાં ઉત્સર્જિણી અને અવસર્જિણી એ નામના કાળના બે મોટા વિભાગો પાડ્યા છે. આ ઉત્સર્જિણી અને અવસર્જિણીમાં સંખ્યા ન થઈ શકે એટલાં વર્ષો પસાર થઈ જાય છે. ઉત્સર્જિણી કાળ રૂપ, રસ, ગંધ, શરીર, આયુષ્ય, બલ આદિ વૈભવમાં ક્રમશઃ વધતો હોય છે, ન્યારે અવસર્જિણીકાળ તે વૈભવમાં પડતો હોય છે. પ્રત્યેક ઉત્સર્જિણી અને અવસર્જિણીના ૭ વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. એ પ્રત્યેક વિભાગને આરા (સંસ્કૃત શબ્દ ‘અર’) કહેવામાં આવે છે. ઉત્સર્જિણીના ૭ આરા પૂરા થાય કે અવસર્જિણીના આરા શરૂ થાય છે. વર્તમાનમાં ભાસ્તવર્ષ આદિ ક્ષેત્રોમાં અવસર્જિણીનો પાંચમો આરા ચાલે છે. પાંચમો આરા કહો કે કૃતયુગ કહો એક જ વાત છે.

વસ્તુસ્થિતિ એવી નથી. જ્ઞાન ઇચ્છા વગેરે ગુણો મૃતક શરીરમાં નહિ રહેવાથી એ સાબિત થાય છે કે તે ગુણોનો આધાર શરીર નથી, પણ બીજો છે. અને એનું નામ આત્મા છે. શરીર, પૃથ્વી, જલ આદિ ભૂતસમૂહથી અનેકું ભૌતિક છે, એટલે એ જડ છે. અને જેમ ભૌતિક ઘટ, પટ વગેરે જડ પદાર્થોમાં જ્ઞાન, ઇચ્છા આદિ ધર્મોની સત્તા નથી, તેમ જડ શરીરમાં પણ જ્ઞાન, ઇચ્છા આદિ ધર્મોની સત્તા હોઈ શકે નહિ.

શરીરમાં પાંચ ઇન્દ્રિયો છે; પરંતુ તે ઇન્દ્રિયોને સાધન બનાવનાર આત્મા, તે ઇન્દ્રિયોથી જૂદો છે; કારણ કે ઇન્દ્રિયો દ્વારા આત્મા રૂપ-રસ આદિનું જ્ઞાન કરે છે, ચક્ષુથી રૂપ જુએ છે, જીભથી રસ ગ્રહણ કરે છે, નાકથી ગંધ લે છે, કાનથી શબ્દ સાંભળે છે અને ત્વચાથી (ચામડીથી) સ્પર્શ કરે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે જેમ, ચાપુથી કલમ બનાવાય છે, પણ ચાપુ અને બનાવનાર એ બે જૂદા છે, દાતરડાથી કપાય છે, પણ દાતરડું અને કાપનાર એ બે જૂદા છે, દીવાથી જોવાય છે, પણ દીવો અને જોનાર એ બે જૂદા છે; તેવી રીતે ઇન્દ્રિયોથી રૂપ, રસ વગેરે ગ્રહણ કરાય છે; પણ ઇન્દ્રિયો અને વિષયોને ગ્રહણ કરનાર એ જૂદો છે. સાધકને સાધનની અપેક્ષા છે, પણ એથી સાધક અને સાધન એ બે એક હોઈ શકે નહિ. ઇન્દ્રિયો, આત્માને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવામાં સાધનભૂત છે, એથી સાધનભૂત ઇન્દ્રિયો અને સાધક આત્મા, એ એક હોઈ શકે નહિ. એ સિવાય, એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે ઇન્દ્રિયો એક નથી કિન્તુ પાંચ છે, એથી ઇન્દ્રિયોને આત્મા માનવા જતાં, એક શરીરમાં પાંચ આત્માઓ થઈ પડે, જે ઇચ્છિત જોગ નથી.

બીજી રીતે જોઈએ તો, જે માણસની ચક્ષુ ચાલી ગઈ હોય છે, તેને પણ, ચક્ષુની હેયાતીમાં પૂર્વે દેખેલા પદાર્થો યાદ આવે છે-સ્મૃતિમાં ઉપસ્થિત થાય છે. ઇન્દ્રિયોને આત્મા માનીએ તો આ વાત નહિ બને. ઇન્દ્રિયોથી આત્માને અલાયદો માનીએ ત્યારે જ આ હકીકત બની શકે, કારણ કે ચક્ષુથી દેખાયલી વસ્તુઓનું સ્મરણ, ચક્ષુના અભાવે, ન ચક્ષુથી થઈ શકે તેમ છે, ન બીજી ઇન્દ્રિયોથી થઈ શકે તેમ છે. બીજી ઇન્દ્રિયોથી

સ્મરણ નહિ થવામાં કારણ એ છે કે એક પુરુષે દેખેલી વસ્તુને જેમ બીજો માણસ સ્મરણ કરી શકતો નથી. તેવી રીતે ચક્ષુથી દેખાયેલા પદાર્થોનું, બીજી ઈન્દ્રિયોથી સ્મરણ થઈ શકે નહિ. એકને થયેલા અનુભવનું બીજાને સ્મરણ થાય જ નહિ. એ તદ્દન સુગમ હકીકત છે. ત્યારે ચક્ષુથી દેખાયેલી વસ્તુઓને ચક્ષુના ચાલ્યા પછી સ્મરણ કરનાર જે શક્તિ છે, તે ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા છે. આત્માએ ચક્ષુદ્વારા જે વસ્તુઓ પૂર્વે પ્રત્યક્ષ કરી હતી, તે વસ્તુઓને, ચક્ષુની ગેરહાજરીમાં પણ પૂર્વ અનુભવથી સ્થાપિત થયેલા સંસ્કારનું સ્મરણ થવાથી આત્મા સ્મરણ કરી શકે છે. આવી રીતે અનુભવ અને સ્મરણના એક બીજાના ધનિષ્ઠ સંબંધને લીધે પ્રથમ સ્વતંત્ર ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા સિદ્ધ થાય છે.

“હું અમુક વસ્તુને જોઈને પછી અજો” આવો અનુભવ દરેક મનુષ્યને થયા કરે છે. આ અનુભવ ઉપર વિચારદૃષ્ટિ ફેંકવાથી ચોખ્ખી રીતે જણાઈ આવે છે કે—તે વસ્તુને જોનાર અને અડનાર જૂદા નથી, કિન્તુ એક જ છે. એ એક કાણુ ? તે, ચક્ષુ હોઈ શકે નહિ, કારણ કે તેનું કામ સ્પર્શ કરવાનું નથી. તેમજ તે, સ્પર્શન ઈન્દ્રિય (ત્વચ્ચા) પણ કહી શકે નહિ, કારણ કે તેનાથી જોવાનું બનતું નથી. આ હકીકતથી એ નિઃશંક સિદ્ધ થાય છે કે વસ્તુને જોનાર અને સ્પર્શ કરનાર જે એ એક છે, તે, ઈન્દ્રિયોથી જૂદા આત્મા છે.

આત્મામાં કાળો, ઘોળો, પીળો વગેરે કોઈ વર્ણ નથી; એથી બીજી વસ્તુઓની જેમ તે પ્રત્યક્ષ થઈ શકતો નથી. પ્રત્યક્ષ નહિ થવાથી તે વસ્તુ નથી, એમ માની શકાય નહિ, કેમકે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ સિવાય બીજાં પ્રમાણો—અનુમાન આદિથી પણ વસ્તુસત્તા સ્વીકારાય છે. જેમ કે પરમાણુઓ અર્થચક્ષુથી દેખી શકતા નથી, પરમાણુ હોવાની ખાતરી માટે કોઈ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ નથી, છતાં અનુમાન પ્રમાણુથી દરેક વિદ્વાન તેનો સ્વીકાર કરે છે. સ્થૂલ કાર્યની ઉત્પત્તિ માટે સૂક્ષ્મ—પરમ સૂક્ષ્મ અણુઓ હોવાની સાબિતી અનુમાન પ્રમાણુ ઉપર ટકેલી છે. આત્માના સંબંધમાં પણ સમજવાનું છે કે જગત્ની અંદર કોઈ સુખી તો કોઈ દુઃખી, કોઈ

વિકાસ તો કોઈ મૂર્ખ, કોઈ રાજ્ય તો કોઈ રંક, કોઈ શેઠ તો કોઈ નોકર, આવી રીતની અનન્ત વિચિત્રતાઓ અનુભવાય છે. આ વિલક્ષણતાઓ કારણ વગર સંભવે નહિ, એ અનુભવમાં ઉતરી શકે તેમ છે. હજાર પ્રયત્નો કરવા છતાં બુદ્ધિમાન મનુષ્યને પણ ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થતી નથી, જ્યારે બીજા મનુષ્યને વગર પ્રયાસે અભીષ્ટ લાભ મળી જાય છે. આવી અનેકાનેક ઘટનાઓ આપણી નજર આગળ દેખાતી રહે છે. એક જ સ્ત્રીની કુક્ષિમાંથી એક સાથે ઉત્પન્ન થયેલ જોડલામાંના બન્ને પ્રાણીઓ સરખા ન નિવડતાં તેમની જીવનચર્યા એક બીજાથી ઘણી જ તફાવતવાળી પસાર થાય છે. તો આ બંધી વિચિત્રતાઓનું કારણ શું ? આ ઘટનાઓ અનિયમિત હોય, એમ બની શકે નહિ, કોઈ નિયામક-પ્રયોજક હોવો જોઈએ. આ ઉપરથી તત્ત્વજ્ઞાની મહાત્માઓ કર્મની સત્તા સાબિત કરે છે; અને કર્મની સત્તાના આધારે આત્મા સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે આત્માને સુખ-દુઃખ આપનાર કર્મસમૂહ આત્માની સાથે અનાદિ કાળથી સંયુક્ત છે અને એને લઈ આત્માનું સંસારનું પરિભ્રમણ છે. કર્મ અને આત્માની ખાત્રી થયેથી પરલોકની ખાતરી માટે કાંઈ બાકી રહેતું નથી. જેવાં શુભ યા અશુભ કાર્યો પ્રાણી કરે છે, તેવો પરલોક (પુનર્જન્મ) તેને પ્રાપ્ત થાય છે. જેવી શુભ યા અશુભ ક્રિયા કરવામાં આવે છે, તેવા પ્રકારની વાસના આત્મામાં સ્થપાય છે. આ વાસના શું છે ? એક પ્રકારના વિચિત્ર પરમાણુસમૂહનો જથ્થો, એને જ બીજા શબ્દમાં ‘કર્મ’ કહેવામાં આવે છે, એટલે કર્મ, એક પ્રકારના પરમાણુઓના સમૂહરૂપ છે. આવી રીતનાં નવાં નવાં કર્મો આત્માની સાથે જોડાતા રહે છે અને જૂનાં જૂનાં કર્મો ખરી પડે છે. સારી યા ખરાબ ક્રિયાથી બંધાતાં સારા યા ખરાબ કર્મો પરલોક સુધી, અરે ! અનેકાનેક જન્મો સુધી પણ આત્માની સાથે, ફળ બતાવ્યા વગર સત્તામાં સંયુક્ત રહે છે, અને ફલવિપાકના ઉદય વખતે સારાં યા માઠાં ફળોનો અનુભવ આત્માને કરાવે છે. ફલ-વિપાક ભોગવવાની અવધિ હોય, ત્યાં સુધી આત્મા તે ફળ અનુભવે છે, ત્યાર પછી તે કર્મ આત્માથી ખસી જાય છે.

ઉપયુક્ત મુક્તિ-પ્રમાણો દ્વારા અને “ હું સુખી, હું દુઃખી ” એવી શરીરમાં નહિ, ઈદ્રિયોમાં નહિ, કિન્તુ હૃદયના ઊંડા પ્રદેશમાં, અન્તરાત્મામાં સુરુપણ અનુભવાતી લાગણી જે પ્રત્યક્ષપ્રમાણરૂપ છે, તેથી શરીર અને ઈદ્રિયોથી અલગ સ્વતંત્ર આત્મતત્ત્વ સાબિત થાય છે. સંસારમાં જીવો અનન્ત છે.

આ પ્રસંગે એક પ્રશ્ન ઊભો થવાનો સંભવ છે. સંસારવર્તી જીવરાશિમાંથી જીવો કર્મક્ષય કરી મુક્તિમાં ગયા છે, જાય છે અને જશે. આવી રીતે પ્રતિક્ષણ સંસારમાંથી જીવોનો ઘટાડો રહે છે. આ પ્રમાણે જીવો ખૂટવાથી ભવિષ્યમાં કોઈ વખતે સંસાર જીવોથી ખાલી કાં ન થાય ?

પરન્તુ સૂક્ષ્મદષ્ટિએ વિચાર કરતાં, પહેલાં એ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ કે-સંસાર, જીવોથી ખાલી થાય, એ વાત કોઈ શાસ્ત્રને સમ્મત નથી; તેમ જ એ વાત આપણી વિચારદષ્ટિમાં પણ નથી ઉતરતી. ખીજી તરફ મુક્તિમાંથી જીવો સંસારમાં પાછા ફરે, એ વાત પણ માની શકાય તેમ નથી, કારણ કે મોક્ષ, સર્વે કર્મોના પૂર્ણ વિનાશ થવાથી મેળવાય છે; એમ સહુ કોઈ માને છે. એટલે સંસારમાં જન્મ લેવામાં સાધનભૂત કર્મસંબંધ કોઈ પણ પ્રકારનો જ્યારે મુક્ત જીવોને નથી, તો પછી તેઓ સંસારમાં પાછા કેમ આવી શકે ? મોક્ષમાંથી પાછા ફરવાનું માનવામાં મોક્ષની મહત્તા ઉડી જાય છે. જ્યાંથી ફરી અધઃપાત થવાનો પ્રસંગ આવે, તે મોક્ષ કહેવાય જ નહિ, આ ઉપરથી એ ધ્યાનમાં રાખવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે સંસાર, જીવોથી, શૂન્ય થતો નથી, એ અને મુક્તિમાંથી જીવો પાછા ફરતા નથી, એ બંને સિદ્ધાન્તોને આંચ ન આવે એવા રસ્તે પ્રસ્તુત પ્રશ્નનું સમાધાન થવું જોઈએ. જેટલા જીવો મુક્તિમાં જાય છે, તેટલા જીવો સંસારમાંથી બરાબર ઓછા થાય છે; છતાં જીવરાશિ અનન્ત હોવાથી બ્રહ્માંડ જીવોથી ખાલી થઈ શકે નહિ. સંસારવર્તી જીવરાશિમાં નવા જીવોનો ઉમેરો બિંદુકુલ ન હોવા છતાં અને સંસારમાંથી નિરંતર જીવોનો ઘટાડો થતો રહેવા છતાં પણ ભવિષ્યમાં કોઈ કાલે જીવોનો અંત ન આવે, એટલા અનન્ત જીવો સમજવા

જોઈએ. ઉપર પ્રમાણેની ‘અનન્ત’ શબ્દની વ્યાખ્યા જોતાં ચાલુ શંકા રહેતી નથી; સૂક્ષ્મ વખતને જૈનશાસ્ત્રીમાં ‘સમય’ કહે છે. ‘સમય’ એટલો સૂક્ષ્મ વખત છે કે તે સમયો એક સેકન્ડમાં કેટલા પસાર થાય છે, તે આપણાથી જાણી શકાય તેમ નથી. એવા અનન્ત સમયો આખા જૂતકાલના, વર્તમાનકાલનો ચાલુ એક સમય અને ભવિષ્યકાલના અનન્ત સમયો—એ ત્રણેનો સરવાળો. થતાં જેટલા અનન્તાનન્ત સમયો થાય, તેનાથી પણ જીવો અનન્તગુણા અનન્ત છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે—અનન્ત ભવિષ્યકાલે પણ જીવરાશિની પણ સમાપ્તિ થઈ શકે નહિ. જેટલા જેટલા દિવસો અને વર્ષો પસાર થતા જાય છે, એટલો એટલો ભવિષ્યકાલમાંથી ઘટાડો થતો જાય છે, પ્રતિક્ષણ ભવિષ્યકાળમાંથી ઘટાડો થતો રહે છે, એ સમજી શકાય તેમ છે. આમ હોવા છતાં પણ ભવિષ્ય કાલનો અંત આવે, ભવિષ્યકાલના દિવસોનો અંત આવે, ખીજા શબ્દો-માં—ભવિષ્યકાલ તદ્દન ખલાસ થાય, એવી કલ્પના કોઈને પણ ઊભી થઈ શકતી નથી; તો આવી રીતના અનન્ત ભવિષ્યકાલના અનન્ત સમયો કરતાં પણ જ્યારે સંસારી જીવો અનન્તાનન્ત છે, તો—તેમાંથી ક્ષણે ક્ષણે જીવો નિકળવા છતાં પણ—તેનો અંત આવે, એ કલ્પના કેમ ઊભી થઈ શકે ? ક્ષણે ક્ષણે સંસારમાંથી જીવો નીકળવા છતાં પણ અનન્ત ભવિષ્ય કાલે અન્ત આવે નહિ—છેડો આવે નહિ, એટલા અનન્ત સંસારી જીવો સમજ્યા પછી પ્રસ્તુત શંકા રહેશે નહિ.

જીવના વિભાગ.

સામાન્ય રીતે જીવના બે ભેદો પડે છે—સંસારી જીવો અને મુક્ત જીવો. સંસારમાં જન્મણ કરતા જીવો ‘સંસારી’ કહેવાય છે. “સંસાર” શબ્દ ‘સમ્’ ઉપસર્ગપૂર્વક ‘સુ’ ધાતુથી બનેલો છે. ‘સુ’ ધાતુનો અર્થ ‘જન્મણ’ થાય છે. ‘સમ્’ ઉપસર્ગ તેજ અર્થને પોષણ કરનાર છે. ચોરાસી લાખ જીવોનિયોમાં પરિજન્મણ કરવું, તે સંસાર અને પરિજન્મણ કરનારા સંસારી કહેવાય છે. ખીજી રીતે, ‘સંસાર’

સુખદનો અર્થ ચોરાસી લાખ જીવોનાં પણ થઇ શકે છે. આત્માની કર્મબદ્ધ અવસ્થાનું નામ પણ સંસાર છે. શરીરનું નામ પણ સંસાર છે. એ રીતે સંસારને વળગેલા જીવો સંસારી કહેવાય છે. આ હિપરથી કર્મબદ્ધ અવસ્થા, એ સંસારી જીવોનું લક્ષણ સહજ સમજી શકાય છે.

સંસારી જીવોના અનેક રીતે ભેદો પડી શકે છે, પરંતુ મુખ્ય બે ભેદો છે—સ્થાવર અને ત્રસ. દુઃખને છોડી દેવાની અને સુખ મેળવવાની પ્રવૃત્તિએષ્ટા, ગતિ-એષ્ટા જ્યાં ન દેખાય તે સ્થાવર, અને દેખાય તે ત્રસ. પૃથ્વીકાય, જલકાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય એ પાંચનો સ્થાવરમાં સમાવેશ થાય છે. એ પૃથ્વીકાય વગેરે પાંચ, એક સ્પર્શન (ચામડી) ઇન્દ્રિયવાલા હોવાથી એકેન્દ્રિય કહેવાય છે. એના બે ભેદો છે—સૂક્ષ્મ અને બાદર. સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, સૂક્ષ્મ જલકાય, સૂક્ષ્મ તેજસ્કાય, સૂક્ષ્મ વાયુકાય અને સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાય જીવો આખા લોકમાં વ્યાપી રહેલા છે.^૧ એ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી આપણી ચક્ષુથી જોઇ શકાતા નથી. બાદર પૃથ્વીકાય, બાદર જલકાય, બાદર તેજસ્કાય, બાદર વાયુકાય અને બાદર વનસ્પતિકાય પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. ધર્ણણુ, હેદન આદિ પ્રકાર જેને લાગ્યો ન હોય, એવી માટી, પથ્થર વગેરે પૃથ્વી, જે જીવોનાં શરીરોનું પિંડ છે, તે જીવો બાદર પૃથ્વીકાય જાણુવા. જે જલને અગ્નિ વગેરેથી આઘાત ન થયો હોય, તે જળ-કૂવા, તળાવ વગેરેનાં જે જીવોનાં શરીરોનું પિંડ છે, તે બાદર જલકાય જીવો સમજવા. એ પ્રમાણે દીવા, અગ્નિ, વિજળી વગેરે-જે જીવોનાં શરીરોનું પિંડ છે, એ બાદર તેજસ્કાય જીવો છે. અનુભવાતો વાયુ, જે જીવોનાં શરીરોનું પિંડ છે, તે જીવો

૧. તમામ પોલાણ સૂક્ષ્મ જીવોથી ભર્યું છે, એમ વર્તમાન વૈજ્ઞાનિકોનું પણ માનવું છે. વૈજ્ઞાનિકોએ એ પણ શોધ કરી છે કે-સૌથી નાનું પ્રાણી ચેકસેન્સ નામનું છે. આ જંતુઓ એક સોયના અગ્રભાગ પર એક લાખ બેસતાં પણ ગરદી નહિ થતાં ખુશાલીથી બેસી શકે છે.

૨. બાદર એટલે સ્થૂલ. ‘બાદર’ એ જૈન શાસ્ત્રનો પારિભાષિક શબ્દ છે.

બાહર વામુકાય છે, અને વૃક્ષ, શાખા, પ્રશાખા, પત્ર, ફલ, ફલ, કાંદા વગેરે બાહર વનસ્પતિકાય છે.

પૂર્વેકિત સચેતન પૃથ્વી, સચેતન જલ વગેરે અચેતન પશુ ચર્મ શ્લેષ છે. સચેતન પૃથ્વીને છેદન-બેદન વગેરે આધાત લાગવાથી તેમાંના જીવો તેમાંથી ચ્યુત થાય છે અને એથી એ પૃથ્વી અચેતન થાય છે. એવી રીતે પાણીન ગરમ કરવાથી અથવા તેમાં સાકર વગેરે પદાર્થોનું મિશ્રણ કરવાથી તે પાણી અચેતન થાય છે. વનસ્પતિના સંબંધમાં પશુ એવી જ રીતે અચેતન થવાનું સમજી લેવું.

એ ઇન્દ્રિયો-ત્વચા અને જીભ-જેઓને હોય, તે દ્વીન્દ્રિય કહેવાય છે. કૃમિ, પોરા, જળો, અળસિયાં વગેરેનો દ્વીન્દ્રિયમાં સમાવેશ છે. જૂ, માંકડ, મકોડા, ધીમેલ વગેરે, ત્વચા, જીભ અને નાક એ ત્રણ ઇન્દ્રિયોવાલા હોવાથી ત્રીન્દ્રિય કહેવાય છે. ત્વચા, જીભ, નાક અને આંખ એ ચાર ઇન્દ્રિયોવાલા માંખી, ડાંસ, તીડ, વીંછી વગેરે ચતુરિન્દ્રિય કહેવાય છે. ત્વચા, જીભ, નાક, આંખ અને કાન એ પાંચ ઇન્દ્રિયોવાળા પંચેન્દ્રિય કહેવાય છે. પંચેન્દ્રિયના ચાર બેદો છે-મનુષ્યો, પશુ-પક્ષિ-મચ્છ વગેરે તિથિઓ; સ્વર્ગમાં રહેતા દેવતાઓ અને નરકમાં રહેતા નારકો.

‘ત્રસ’ માં આ દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય જીવોનો સમાવેશ થાય છે.

એ રીતે સ્થાવર અને ત્રસમાં સમસ્ત સંસારી જીવો સમાઈ જાય છે. હવે રહ્યા મુક્ત જીવો. તેઓ મોક્ષતત્ત્વના પ્રકરણમાં વર્ણવાશે.

અજીવ.

ચૈતન્યરહિત-જડ પદાર્થોને અજીવ કહેવામાં આવે છે. અજીવના જૈનશાસ્ત્રોમાં પાંચ ભેદો પાડવામાં આવ્યા છે-ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ અને કાલ.

૧. વનસ્પતિ વગેરેમાં જીવો હોવાનું વૈજ્ઞાનિક જાણીશાસ્ત્ર મહાસયે વિજ્ઞાન-પ્રયોગથી જગતની રહામે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે.

આ સ્થળે ધર્મ અને અધર્મ એ બે પદાર્થો પુણ્ય-પાપરૂપ સમજવાના નથી; કિન્તુ એ નામના બે પદાર્થો, આખા લોકમાં આકાશની પ્રેરે બ્યાપક અને અરૂપી છે. આ બે પદાર્થોનો ઉદ્દેશ્ય કોઈ પણ જોતેતર દર્શનમાં નથી. પણ જૈન શાસ્ત્રોમાં એ વિષે વિસ્તૃત પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. જેમ આકાશને અવકાશ દેનાર તરીકે સર્વ વિદ્વાનો માને છે, તેમ આ બે પદાર્થો પણ ઉપયોગી બતાવવામાં આવ્યા છે. ધર્મ.

ગમન કરતા પ્રાણિઓ અને ગતિ કરતી જડ વસ્તુઓને સહાયતા કરનાર ‘ ધર્મ ’ પદાર્થ છે. પાણીમાં ફરતાં માછલાંઓને મદદ કરનાર જેમ પાણી છે, તેમ જડ અને જીવોની ગતિ થવામાં પણ નિમિત્તકારણ માનવું એ ન્યાયસંગત છે, અને એ નિમિત્તકારણ ‘ ધર્મ ’ છે. અવકાશ મેળવવામાં આકાશને સહાયભૂત માનવામાં આવે છે, તેવી રીતે ગતિ કરવામાં પણ સહાયભૂત તરીકે ‘ ધર્મ ’ નામક પદાર્થ માનવામાં આવે છે.

અધર્મ.

‘ અધર્મ ’ પદાર્થનો ઉપયોગ, સ્થિતિ કરતા જડ અને જીવોને સહાયક થવું, એ છે. ગતિ કરવામાં સહાયક જેમ ધર્મ છે, તેમ સ્થિતિ થવામાં પણ સહાયક કોઈ પદાર્થ હોવો જોઈએ. એ ન્યાયથી ‘ અધર્મ ’ પદાર્થ સિદ્ધ થાય છે. વૃક્ષની છાયા જેમ, સ્થિતિ કરવામાં નિમિત્ત બને છે, તેમ જડ અને જીવોની સ્થિતિમાં ‘ અધર્મ ’ પદાર્થ નિમિત્ત છે.

હાલવું-ચાલવું અને સ્થિત થવું, એમાં સ્વતંત્ર કર્તા તો જીવ અને જડ પદાર્થો પોતે જ છે. પોતાના જ વ્યાપારથી તેઓ-હાલે-ચાલે છે અને સ્થિત થાય છે; પરંતુ એમાં મદદગાર તરીકે કોઈ અન્ય શક્તિની અપેક્ષા અવશ્ય હોવી જોઈએ, એમ માનવા સુધી તો વર્તમાન વૈજ્ઞાનિકો પણ આવ્યા છે, જ્યારે જૈનશાસ્ત્રકારો એ સંબંધમાં ધર્મ અને અધર્મ એવા બે પદાર્થો માને છે.

આકાશ.

આકાશ પદાર્થ પ્રસિદ્ધ છે. દિશાનો પણ આકાશમાં જ સમાવેશ છે. લોકસંબંધી આકાશને લોકાકાશ અને અલોકાકાશને અલોકાકાશ કહેવામાં આવે છે. આ લોક અને અલોકનો વિભાગ પાડવામાં ખાસ કારણ કોઈ હોય તો, ઉપર બતાવેલ ધર્મ અને અધર્મ પદાર્થો છે. જીએ, નીએ અને આબુબાબુએ જ્યાં સુધી ધર્મ અને અધર્મ પદાર્થો સ્થિત છે, ત્યાં સુધીની હદને 'લોક' સંજ્ઞા આપી છે, અને લોકની બહારનો પ્રદેશ અલોક કહેવાય છે. આ બે પદાર્થોને લઇને જ લોકમાં જડ અને જીવોની ક્રિયા થઈ રહી છે. અલોકમાં આ બે પદાર્થો નહિ હોવાથી ત્યાં એક પણ પરમાણુ અથવા એક પણ જીવ નથી. લોકમાંથી કોઇ પરમાણુ કે કોઇ જીવ અલોકમાં જઈ શકતો નથી એવું કારણ અલોકમાં ધર્મ અને અધર્મના અભાવ સિવાય બીજું કશું નથી. ત્યારે અલોકમાં શું છે? કંઈ નથી એ કેવલ આકાશરૂપ છે. જે આકાશમાંના કોઇ પણ પ્રદેશમાં પરમાણુ, જીવ કે કોઈ પણ ચીજ નથી, એવું શુદ્ધ માત્ર આકાશ, એ અલોક છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ધર્મ અને અધર્મ પદાર્થ દ્વારા લોક અને અલોકની સિદ્ધિ થવામાં એક પ્રમાણુ સમજી શકાય તેવું છે. તે એ છે કે-સર્વં કર્મોના ક્ષય થવાથી આત્મા જીએ ગતિ કરે છે, એમ જૈનશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. એ વિષે તુંબડીતું ઉદાહરણ અપાય છે. જેમ પાણીમાં રહેલી માટીના લેપવાળી તુંબડી, તેના ઉપરનો સધળો મેલ નિકળી જવાથી એકદમ પાણી ઉપર આવી જાય છે, તે પ્રમાણે આત્મા ઉપરનો કર્મરૂપ સધળો મેલ દૂર થવાથી સ્વતઃ-સ્વભાવતઃ આત્મા ઊર્ધ્વગતિ કરે છે-ઉપર જાય છે. પરંતુ તે ઊર્ધ્વગતિ ક્યાં સુધી થતી રહે-ક્યાં જઈ અટકે? એ ખાસ વિચારતું સ્થાન છે. આ વિચારનો નિવેડો ધર્મ અને અધર્મ પદાર્થ દ્વારા લોક અને અલોકનો વિભાગ માન્યા સિવાય કોઈ રીતે થઈ શકે તેમ નથી. ગતિ થવામાં સહાયક ધર્મ પદાર્થ, જીએ જ્યાં સુધી છે, ત્યાં સુધીના લોકોના અગ્ર ભાગે કર્મરહિત થયેલ આત્માની

ગતિ અટકી જાય છે અને ત્યાં જ તે અવસ્થિત થાય છે. ત્યાંથી અમ્મજી લોકમાં 'ધર્મ' પદાર્થના અભાવે તેની ગતિ થઇ શકતી નથી. જો ધર્મ અધર્મ પદાર્થો ન હોય, અને તેથી થતો લોક-અલોકનો વિભાગ ન હોય, તો કર્મરહિત અનેલ આત્મા ભીયે જતો ક્યાં અટકશે-ક્યાં અવસ્થિત થશે, એ ભાની થતી ગુચ્ચવણુ મટે તેવી નથી.

પુદ્ગલ.

પરમાણુથી લઈ ઘટ, પટ આદિ સ્થૂલ-અતિસ્થૂલ-મહાસ્થૂલ તમામ રૂપી પદાર્થોને 'પુદ્ગલ' સંજ્ઞા આપી છે. 'પૂર' અને 'ગલ્' એ બે ધાતુઓના સંયોગથી 'પુદ્ગલ' શબ્દ બન્યો છે. 'પૂર' નો અર્થ પૂરણ થવું અર્થાત્ મળવું, અને 'ગલ્' નો અર્થ ગળવું અર્થાત્ ખરી પડવું-ભૂદું પડવું એવો થાય છે. આ હકીકત આપણા શરીરમાં અને બીજા દરેક વસ્તુઓમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે; અર્થાત્ પરમાણુવાળા નાનામોટા દરેક પદાર્થમાં પરમાણુઓનો વધારો-ઘટાડો થયા કરે છે. એકલા પરમાણુને પણ સ્થૂલ પદાર્થ સાથે, કે બીજા અણુ સાથે મળવાનું કે તેનાથી અલગ પડવાનું હોવાથી 'પુદ્ગલ' સંજ્ઞા અર્થયુક્ત ધટી શકે છે.

કાલ.

કાલ દરેકના જાણવામાં છે. નવી વસ્તુ પુરાણી થાય છે, પુરાણી વસ્તુ જીર્ણ થાય છે. બાલ, તરુણ થાય છે, તરુણ, વૃદ્ધ થાય છે. ભવિષ્યમાં થનારી વસ્તુ વર્તમાન થાય છે અને વર્તમાન વસ્તુ ભૂતકાલના પ્રવાહમાં પ્રવાહિત થાય છે. આ બધી કાળની ગતિ છે. નવાં નવાં પરિવર્તન, નવા નવા પરિણામ કાળને આભારી છે.

પ્રદેશ.

ઉપર બતાવેલા ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને પુદ્ગલ એ ચાર જડ પદાર્થો અને આત્મા એ અનેક પ્રદેશવાળા છે. પ્રદેશ એટલે સક્ષમ

(સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ) અંશ. ધટ, પટ આદિ પદાર્થોના સૂક્ષ્મ અંશો પરમાણુ છે, એ તો સહુ કોઈ સમજે છે. અને એ પરમાણુઓ જ્યાંસુધી સાથે લાગેલા હોગ-અવયવી સાથે સંબંધ હોય, ત્યાંસુધી તેનો ‘ પ્રદેશ ’ નામથી વ્યવહાર થાય છે, અને અવયવીથી છૂટા પડ્યા પછી-જૂદા થઈ ગયા પછી તે ‘ પરમાણુ ’ નામથી વ્યવહાર થાય છે, પરંતુ ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને આત્મા એ ચાર અર્થો પદાર્થોના પ્રદેશો તો વિલક્ષણ પ્રકારના છે. એ પ્રદેશો-પરસ્પર અલંત ધનીભૂત-તદન એકીભૂત છે. ધડાના પ્રદેશો-સૂક્ષ્મ અંશો ધડાથી જૂદા પડે છે, તેમ ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને આત્માના પ્રદેશો એક બીજાથી જૂદા પડી શકે જ નહિ.

અસ્તિકાય.

આત્મા, ધર્મ અને અધર્મ એ ત્રણના ‘ અસંખ્યાત પ્રદેશો છે. આકાશ અનન્તપ્રદેશવાળું છે. લોકસંબંધી આકાશ અસંખ્યાતપ્રદેશવાળું અને અલોકસંબંધી આકાશ અનન્તપ્રદેશવાળું છે. પુદ્ગલના સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનન્ત પ્રદેશો હોય છે. આવી રીતે પ્રદેશયુક્ત હોવાથી એ પાંચ ‘ અસ્તિકાય ’ કહેવાય છે. ‘ અસ્તિકાય ’ શબ્દનો અર્થ-‘ અસ્તિ ’ એટલે પ્રદેશ અને ‘ કાય ’ એટલે સમૂહ, અર્થાત્ પ્રદેશસમૂહથી યુક્ત-એવો થાય છે. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ અને જીવની સાથે ‘ અસ્તિકાય ’ શબ્દ જોડીને બોલીએ તો ‘ ધર્માસ્તિકાય ’ ‘ અધર્માસ્તિકાય ’ ‘ આકાશાસ્તિકાય ’ ‘ પુદ્ગલાસ્તિકાય ’ ‘ જીવાસ્તિકાય ’ એ પ્રમાણે બોલાય છે.

કાલને પ્રદેશ નહિ હોવાથી તે ‘ અસ્તિકાય ’ કહેવાય નહિ. ગયો સમય નષ્ટ થયો, અને ભવિષ્ય સમય અત્યારે અસત્ છે, ત્યારે ચાલુ સમય એટલે વર્તમાન ક્ષણ, એ જ સદ્ભૂત કાલ છે. મુહૂર્ત, દિવસ,

૧. જેની સંખ્યા ન થઈ શકે, તે અસંખ્યાત. આલો સામાન્ય અર્થ સમજવલ ઉપરાંત જૈનશાસ્ત્રમાં બતાવેલ વિશેષ અર્થ સમજવાની જરૂર છે.

શત્રિ, મહિના, વર્ષ એ બધા જે કાલના વિભાગો પડ્યા છે, તે અસદ્શ્રુત સ્ત્રોતોને બુદ્ધિમાં એકત્રિત કરીને પાડવામાં આવ્યા છે; માટે એક ક્ષણ માત્ર કાળમાં પ્રદેશની કલ્પના હોઈ શકે નહિ.

ઉપર બતાવેલા પાંચ અસ્તિકાયો અને કાલ એ જૈનદર્શનનાં માનેલાં ૫૬ (૭) દ્રવ્યો છે.

પુણ્ય—પાપ

સારાં કર્મો ‘પુણ્ય’ અને ખરાબ કર્મો ‘પાપ’ કહેવાય છે. સમ્પત્તિ, આરોગ્ય, રૂપ, કીર્તિ, પુત્ર, સ્ત્રી, દીર્ઘ આયુષ્ય વગેરે સુખનાં સાધનો, જે કર્મોથી પ્રાપ્ત થાય છે, તે શુભ કર્મોને ‘પુણ્ય’ કહેવામાં આવે છે અને એથી વિપરીત—દુઃખની સામગ્રી ખડી કરી દેનાર—કર્મ ‘પાપ’ કહેવાય છે.

જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય, મોહનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર અને અન્તરાય એ આઠ પ્રકારનાં કર્મ આગળ કહેવાશે. તેમાં જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અન્તરાય એ ચાર કર્મ અશુભ હોવાથી પાપકર્મ છે; કારણ કે જ્ઞાનાવરણ જ્ઞાનશક્તિને દબાવનાર છે, દર્શનાવરણ દર્શનશક્તિને આચ્છાદન કરનાર છે, મોહનીય કર્મ મોહને ઉપજાવનાર છે, એટલે આ કર્મ સંયમમાં અટકાયત કરનાર છે તથા તત્ત્વશ્રદ્ધાનમાં બાધ નાંખનાર છે અને અન્તરાય કર્મ ઇષ્ટની પ્રાપ્તિમાં વિધ્ન નાંખનાર છે. આ ચાર કર્મો સિવાય શુભ અને અશુભ એ બે પ્રકારના નામ-કર્મની અંદરની અશુભ પ્રકૃતિઓ, આયુષ્ય કર્મમાં નારકઆયુષ્ય, ગોત્ર કર્મમાંની નીચગોત્ર પ્રકૃતિ અને વેદનીય કર્મમાંનો અસાતાવેદનીય પ્રકાર એટલા કર્મના ભેદો અશુભ હોવાથી પાપકર્મ છે. વેદનીયકર્મનો સાતાવેદનીય ભેદ, શુભ નામની પ્રકૃતિઓ, ઊંચું ગોત્ર અને દેવઆયુષ્ય, —મનુષ્યઆયુષ્ય તથા તિર્યચઆયુષ્ય એટલાં એટલાં કર્મો પુણ્યકર્મ છે.

આસ્રવ.

આત્માની સાથે કર્મનો સંબન્ધ થવાનાં કારણોને ‘આસ્રવ’ નામ

આપ્યું છે. જે વ્યાપારોથી—જે પ્રવૃત્તિઓથી આત્માની સાથે કર્મનો સંબંધ થાય તે વ્યાપારો—તે પ્રવૃત્તિઓ ‘આસ્રવ’ કહેવાય છે, જે કામોથી કર્મપ્રવાહ આત્મામાં દાખલ થાય તે ‘આસ્રવ’ મન, વચન અને શરીરના વ્યાપારો શુભ હોય તો શુભ કર્મ અને અશુભ હોય તો અશુભ કર્મ બંધાય છે. આ માટે મન, વચન અને શરીરના વ્યાપારો એ જ આસ્રવ છે. મનનો વ્યાપાર—દુષ્ટચિન્તન કે દુષ્ટ શ્રદ્ધા અથવા સારું ચિન્તન કે શ્રી શ્રદ્ધા છે. વચનનો વ્યાપાર—દુષ્ટ ભાષણ અથવા સારું ભાષણ છે. શરીરનો વ્યાપાર હિંસા, ચોરી, વ્યભિચાર વગેરે દુષ્ટ આચરણ અથવા જીવદયા, ઈશ્વરપૂજન, દાન વગેરે પવિત્ર આચરણ છે.

પુણ્ય કર્મ યા પાપ કર્મ બંધાવામાં મુખ્ય પ્રયોજક મનોવ્યાપાર છે, જ્યારે વચનવ્યાપારો તથા શારીરિક ક્રિયાઓ મનોયોગને પુષ્ટિ આપનાર તરીકે કર્મબંધનના હેતુ છે.

મનોયોગ, વચનયોગ અને શરીરયોગરૂપ આસ્રવથી બંધાતા કર્મોને અટકાવનાર આત્માના નિર્મલ પરિણામને—

સંવર.

કહેવામાં આવે છે. ‘સંવર’ શબ્દ સમ્ પૂર્વક વૃ ધાતુથી બનેલો છે. ‘સમ્’ પૂર્વક વૃ ધાતુનો અર્થ રોકવું—અટકાવવું થાય છે. કર્મ બંધાતું અટકે તે ‘સંવર’ સમજવો. જે ઉજ્જવળ આત્મપરિણામથી કર્મ બંધાતું અટકે, તે ઉજ્જવળ પરિણામ ‘સંવર’ છે. આમ ‘અટકવું’ અને જેનાથી અટકે તે બંને ‘સંવર’ કહેવાય. સર્વ કર્મો બંધાતાં અટકી જાય એવી સ્થિતિ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી આવે છે; પરંતુ આત્માની જેમ જેમ ઉન્નત અવસ્થા થતી જાય છે, તેમ તેમ કર્મબંધનમાં ઘટાડો થતો જાય છે.

બંધ.

કર્મનો આત્માની સાથે દૃઢ અને પાણીની પેઠે સંબંધ થવો, એવું

નામ બંધ છે. કર્મ ક્યાંય લેવા જવાં પડતાં નથી, કિન્તુ આખા લોકમાં તેવા પ્રકારનાં દ્રવ્યો ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલાં છે, જેને ‘ કર્મ-વર્ગણ ’ એવું નામ જૈન શાસ્ત્રકારો આપે છે. આ દ્રવ્યો, રાગ-દ્વેષના પરિણામરૂપ ચિકાશને લીધે આત્માને વળગે છે.

અહીં એ પ્રશ્ન ઊભો થઈ શકે છે કે—શુદ્ધ આત્માને રાગદ્વેષની ચિકાશ લાગવી કેમ જોઈએ ? આના સમાધાનમાં સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ વિચાર કરવાની જરૂર છે. આત્માને રાગદ્વેષની ચિકાશ અમુક વખતે લાગી, એમ તો કહી શકાય નહિ; કારણ કે તેમ કહેવામાં, જે વખતે આત્માને રાગદ્વેષની ચિકાશ લાગી, તે પહેલાં આત્મા, શુદ્ધસ્વરૂપવાળો ઠરે છે; અને શુદ્ધ સ્વરૂપવાળા આત્માને રાગદ્વેષનો પરિણામ થવાનું કાંઈ કારણ નથી. શુદ્ધસ્વરૂપી આત્માને રાગદ્વેષના પરિણામનો પ્રારંભ થવાનું માનવામાં આવે, તો સુક્તિદશાને પામેલા આત્માઓ—શુદ્ધ આત્માઓને પણ ફરી રાગદ્વેષનો પરિણામ ઉત્પન્ન થવાનું કાં નહિ અને ? ભૂતકાલમાં પહેલાં આત્મા શુદ્ધ હતો અને પછીથી એને રાગદ્વેષનો પ્રાદુર્ભાવ થયો, એમ માનવા જતાં, ભવિષ્ય કાલમાં મુક્ત અવસ્થાની શુદ્ધ સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી પણ ફરી રાગદ્વેષનો પ્રાદુર્ભાવ થવાની ઊભી થતી આપત્તિ શી રીતે ઢાંકાવી શકાશે ? આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે—આત્માને રાગદ્વેષનો પરિણામ અમુક વખતથી ઉત્પન્ન થયેલ નથી, કિન્તુ તે અનાદિ છે.

સુવર્ણ, માટીની સાથે જેમ અનાદિકાલથી મળેલું છે અને એથી એનો ઉજ્જવળ ચાકચિકચ—સ્વભાવ ઢંકાયેલો છે, એ પ્રમાણે આત્માનું પણ શુદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપ, અનાદિસંયુક્ત કર્મપ્રવાહના આવરણથી ઢંકાયેલું છે. મલિન દર્પણને ઉત્કવાચી—માંજવાથી તે ઉજ્જવળ થાય છે અને ઝામ-મગે છે, તેમ આત્મા પરનો કર્મ—મેલ ધોવાઈ જવાથી આત્મા ઉજ્જવળ અને છે અને પોતાના વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રકાશે છે.

એટલે ‘ આત્મા પહેલો અને પછી કર્મનો સંબંધ ’ એમ માનવું અતી શક્ય નથી. ‘ કર્મ પહેલું અને આત્મા પછી ’ એમ તો બોલાય જ

નહિ એ ખુલ્લું છે; કારણ કે એમ કહેવામાં આત્મા ઉત્પન્ન થનારો ઠરે છે અને અતએવ વિનાશી ઠરે છે. એ સિવાય, આત્માના અભાવે ‘કર્મ’ વસ્તુ જ ધટતી નથી. આ રીતે એ બંને પક્ષો જ્યારે ધટી શકતા નથી, સારે “આત્મા અને કર્મ એ બંને હમેશાંથી સાથે (અનાદિ-સહયુક્ત) છે” એ ત્રીજો પક્ષ સિદ્ધ થાય છે.

જ્ઞાનશાસ્ત્રમાં કર્મના મુખ્ય આઠ પ્રકારો બતાવ્યા છે—જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય, મોહનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર અને અન્તરાય એ નવું કહેવાનું રહેતું નથી કે—આત્મા અસલ સ્વરૂપે અનન્તજ્ઞાનરૂપ—સવિચ્છાદિત ન્દમય છે, પરંતુ પૂર્વોક્ત કર્મોના આવરણવશાત્ તેનું મૂલ સ્વરૂપ આચ્છાદિત છે. એથી એનું સંસારમાં પરિભ્રમણ છે અને ભવચક્રની અનેકાનેક વિડંબનાઓ એને વળગેલી છે.

જ્ઞાનાવરણકર્મ, આત્માની જ્ઞાનશક્તિને દબાવનાર છે. આ કર્મ જેમ જેમ વધારે જોરદાર થાય છે, તેમ તેમ તે, જ્ઞાનશક્તિને વધારે આચ્છાદિત કરે છે. બુદ્ધિનો અધિકાધિક વિકાસ થવાનું મૂળ કારણ, આ કર્મનું શિથિલ થતું જવું, એ છે. આ કર્મનો સંપૂર્ણ ક્ષય થયે ‘કેવળજ્ઞાન’ (સકલ લોકાલોકના સમગ્ર પદાર્થોનું સંપૂર્ણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન) પ્રકટ થાય છે,

દર્શનાવરણકર્મ, દર્શનશક્તિને દબાવનાર છે. જ્ઞાન અને દર્શનમાં વધુ અન્તર નથી. સામાન્ય પ્રકારના જ્ઞાનને ‘દર્શન’ નામ આપ્યું છે. જેવી રીતે, કાંઈ માણસને દૂરથી જોતાં સામાન્ય રીતે જે મનુષ્યત્વમાત્રનું જ્ઞાન થાય છે, તે દર્શન છે; અને પછી એનો વિશેષ પ્રકાર બોધ થવો એ જ્ઞાન છે. નિદ્રા આવવી, આંધળાપણું, બેહરાપણું વગેરે આ કર્મનાં ફળ છે.

વેદનીય કર્મનું કાર્ય સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરાવવાનું છે. સુખનો અનુભવ કરાવનારને સાતવેદનીય કર્મ અને દુઃખનો અનુભવ કરાવનારને અસાતવેદનીય કર્મ કહે છે.

મોહનીયકર્મ મોહ ઉપજાવનાર છે. સ્ત્રી ઉપર મોહ, પુત્ર ઉપર મોહ, મિત્ર ઉપર મોહ, સારી સારી ચીજો ઉપર મોહ; એ બધું મોહનીય કર્મનું પરિણામ છે. મોહમાં અંધ બનેલાઓને કર્તવ્ય કે અકર્તવ્યનું જ્ઞાન રહેતું નથી. દારૂ પીધેલ માણસ, જેમ વસ્તુને વસ્તુસ્થિતિએ સમજી શકતો નથી, તેમ મોહની ગાઢ અવસ્થામાં મૂકાયેલો પ્રાણી તત્ત્વને એના સાચા સ્વરૂપમાં સમજતો નથી અને વિપરીત બુદ્ધિમાં ગોથા માર્યા કરે છે. મોહની લીલાનાં ઉદાહરણોથી સંસાર ભર્યો પડ્યો છે. આદે કર્મોમાં આ કર્મ આત્મસ્વરૂપની ખરાબી કરવામાં આગેવાનીભર્યો ભાગ ભજવે છે. આ કર્મના બે બેદો છે—તત્ત્વદષ્ટિને અટકાવનારું ‘દર્શન-મોહનીય’ અને ચારિત્રને અટકાવનારું ‘ચારિત્રમોહનીય’.

આયુષ્યકર્મના ચાર બેદો છે—દેવતાનું આયુષ્ય, મનુષ્યનું આયુષ્ય, તિર્યંચનું આયુષ્ય અને નરકનું આયુષ્ય. જેમ પગમાં ખેડી હોય ત્યાં સુધી માથુસ છૂટી શકતો નથી, તેવી રીતે મનુષ્ય, તિર્યંચ, દેવતા અને નારક એ ચારે ગતિઓના જીવો, આયુષ્ય પૂરું ન થાય ત્યાં સુધી સાંધી છૂટી શકતા નથી.

નામકર્મના અનેક બેદ-પ્રબેદો છે; પરંતુ દ્વંકમાં સારું યા ખરાબ શરીર, સારું યા ખરાબ રૂપ, યશ યા અપયશ, સૌભાગ્ય યા દુર્ભાગ્ય, સુસ્વર યા દુઃસ્વર વગેરે અનેક બાબતો આ કર્મ ઉપર આધાર રાખે છે. જેમ ચિતારો સારાં યા ખરાબ ચિત્રો બનાવે છે, તેવી રીતે પ્રાણીઓના વિવિધ દેહાકારો, રૂપાકારો, રચનાકારોનું નિર્માણ કરનાર આ કર્મ છે.

ગોત્રકર્મના બે બેદો છે—હિન્ય ગોત્ર અને નીચ ગોત્ર. જિંયા ગોત્રમાં કે નીચા ગોત્રમાં જન્મ થવો એ આ કર્મનો પ્રભાવ છે. જ્ઞાતિબંધનને તરછોડનારા દેશોમાં પણ જિંયા-નીચનો વ્યવહાર છે.

અન્તરાયકર્મનું કામ વિધન નાંખવાનું છે. ધનાઢ્ય હોય, ધર્મનો જાણકાર હોય, છતાં દાન ન આપી શકે, એ આ કર્મનું ફલ છે. વૈરાગ્ય કે ત્યાગવૃત્તિ ન હોવા છતાં ધનનો ભોગ ન કરી શકાય, એ આ કર્મનો

પ્રભાવ છે. હજાર પ્રકારના યુદ્ધિપૂર્વક પ્રયાસો કરવા છતાં આપાત્મી ફતેહમંદ ન થવાય, અથવા નુકશાન વેઠાય એ આ કર્મનું કામ છે. શરીર પુષ્ટ હોવા છતાં ઉચ્ચ કરવા તત્પર ન થવાય, એ આ કર્મનું પરિણામ છે.

કર્મસંબંધી ટૂંક હકીકત કહેવાઈ ગઈ. જેવા પ્રકારના અધ્યવસાયો હોય, કર્મ, તેવા પ્રકારનું ચિકિત્સું બંધાય છે, અને ફળ પણ તેવું જ ચિકિત્સું ભોગવવું પડે છે. કર્મના બંધન સમયે તેની સ્થિતિ, અર્થાત્ કર્મવિપાક કેટલા વખત સુધી ભોગવવો જોઈએ, એ કાલનો નિયમ પણ બંધાઈ જાય છે. કર્મ, બંધાયા પછી તરત જ ઉદયમાં આવે, એમ સમજવાનું નથી. જેમ બીજ વાળ્યા પછી તરત પાક થતો નથી, તેમ, કર્મ બંધાયા પછી અમુક કાલ પસાર થયા બાદ, તે ઉદયમાં આવે છે. ઉદયમાં આવ્યા પછી કર્મ ક્યાં સુધી ભોગવવું જોઈએ, એનો નિયમ નથી. કારણ કે પૂર્વે બંધાયેલા સ્થિતિકાલમાં પણ આત્મપરિણામ પ્રમાણે ફેરફાર થઈ જાય.

કર્મનું બંધાવું એક રીતનું હોતું નથી. કોઈ કર્મ અતિગાઢ બંધાય છે, જ્યારે કોઈ કર્મ ગાઢ, કોઈ શિથિલ અને કોઈ અતિશિથિલ બંધાય છે. જે કર્મ અત્યંત ગાઢ બંધાય છે, તેને જૈનશાસ્ત્રો ‘નિકાચિત’ એવું નામ આપે છે. આ કર્મ પ્રાયઃ અવશ્ય ભોગવવું પડે છે. બાકીનાં કર્મો શુભ ભાવનાઓના પ્રબળ વેગથી (વિપાકરૂપે) ભોગવ્યા વગર પણ છૂટી શકે છે.

બંધાયેલાં કર્મો ભોગવ્યા બાદ જે ખરી પડે છે, એનું નામ છે—

નિર્જરા.

આ નિર્જરા બે રીતે થાય છે—એક નિર્જરા ઉચ્ચ આશયથી—કલ્યાણ ભાવનાથી કરાતા તપશ્ચરણ વગેરેના સાધનથી કર્મનો જે ક્ષય થાય છે તે છે. અને બીજી, કર્મ ભોગવાઈ જઈ ખરી પડે એ છે.

પહેલી નિર્જરા સકામનિર્જરા કહેવાય છે, જ્યારે બીજી અકામ-નિર્જરા છે. વૃક્ષનાં ફળો, જેમ સ્વતઃ સમય પ્રાપ્ત થયે વૃક્ષ પર પાકે છે, અને ઉપાયથી પણ શીઘ્ર તેને પકવવામાં આવે છે, એ પ્રમાણે કર્મ, સ્વતઃ અવધિ પૂર્ણ થયે પાકી જઈ, ભોગવાઈ જઈ ખરી પડે છે, અને તપશ્ચર્યા વગેરે તીવ્ર ઉપાયોથી પણ કર્મને પકવી ક્ષીણ કરવામાં આવે છે.

જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અન્તરાય એ ચાર ‘ઘાતિકર્મ’ કહેવાય છે; કારણ કે તે આત્માના કેવલજ્ઞાન આદિ મુખ્ય ગુણોને હણનાર (આવરનાર) છે. આ ચાર ઘાતિકર્મોના ક્ષય થવાથી કેવલજ્ઞાન પ્રકાશિત થાય છે. આ કેવલજ્ઞાન લોક-અલોકના ભૂત, ભવિષ્યદ્ અને વર્તમાન તમામ પદાર્થોના સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કારરૂપ છે. આ જ્ઞાનનો પ્રકાશ ચર્તા આત્મા સર્વજ્ઞ બને છે. એ સર્વજ્ઞો આયુષ્ય પૂર્ણ થવાના સમય ઉપર અવશિષ્ટ ચાર કર્મો, જે ૧ ‘અઘાતિ અથવા ૨ ‘ભવોપગ્રાહિ’ કહેવાય છે તેને-ક્ષીણ કરે છે અને તત્ક્ષણાત્ તેઓનો આત્મા સીધું ઊર્ધ્વગમન કરતો, એક સમયમાં લોકના અગ્રભાગ ઉપર અવરિયત થાય છે. આ અવસ્થાને કહે છે—

મોક્ષ.

નવમું તત્ત્વ મોક્ષ છે. અને તેનું લક્ષણ—“કૃત્સ્નકર્મક્ષયો મોક્ષઃ” અથવા “પરમાનન્દો મુક્તિઃ” એ સૂત્રોથી ‘સર્વ કર્મોના ક્ષય’ અથવા ‘સર્વ કર્મોના ક્ષયથી પ્રાદુર્ભૂત થતો પરમ આનન્દ’ એ પ્રકારે દર્શાવવામાં આવે છે. સર્વ કર્મોના ક્ષય થવાથી ઊર્ધ્વગમન થવું; એ આત્માનો સ્વભાવ છે, અને એ વિષે તુંબીનું ઉદાહરણ પહેલાં અપાઈ ગયું છે. ઊર્ધ્વગમન કરતો આત્મા, લોકના અગ્ર ભાગે પહોંચી અટકી જાય છે અને ત્યાં આગળ ગમન કરી શકતો નથી; કેમકે પહેલા કહેવાઈ ગયું.

૧. ઘાતિથી વિપરીત અઘાતિ. ૨. ભવ એટલે સંસાર અથવા શરીર, તેને ઝટકી રાખનાર એ ‘ભવોપગ્રાહિ’ શબ્દનો અર્થ છે.

છે તેમ લોકના અગ્રભાગથી આગળ ગતિ કરવામાં મદદમાર જોવો કર્મ-સ્તિકાય પદાર્થ નથી.

ઉપર્યુક્ત મુક્ત અવસ્થામાં સર્વ કર્મોની ઉપાધિઓ છૂટી જવાને લીધે શરીર, ઇન્દ્રિય અને મનનો સર્વથા અભાવ થવાથી જે અનિર્વાચ્ય સુખ મુક્ત આત્માઓ અનુભવે છે, તે સુખની આગળ સમગ્ર ત્રિલોકીનો આનંદ બિન્દુમાત્ર છે. ધણાઓ શંકા કરે છે કે—મોક્ષમાં શરીર નથી, વાડી, લાડી, ગાડી નથી, તો ત્યાં સુખ શું હોય શકે? પરંતુ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે શરીર, સુખની સાથે દુઃખનું પણ સાધન છે. માલ-મિજાન ઉડાવવામાં જે મળ પડે છે, તેનું કારણ માત્ર ભૂખની પીડા છે. પેટ ભરાઈ ગયેલું હોય તો અમૃતસમાન ભોજન પણ ગમતું નથી. ટાઢની પીડા દૂર કરવા જે વસ્ત્રો પહેરવામાં આવે છે, તે જ વસ્ત્રો, ગરમીના તાપ વખતે પહેરવાં ગમતાં નથી. બહુ બેસવાવાળાને ચાલવાનું મન થાય છે અને બહુ ચાલવાવાળાને બેસવાનું—આરામ લેવાનું મન થાય છે. કામભોગ, શરૂઆતમાં જેવો અનુકૂલ લાગે છે, અન્તમાં તેવો જ પ્રતિકૂલ લાગે છે. આ બધી અસ્થિરતા શું સુખમય છે? જે, સુખનાં સાધનો સમન્વય છે, તે, માત્ર દુઃખને શમાવવા સિવાય કંઈ નવું સુખ ઉત્પન્ન કરનાર નથી. પાકેલું ગુમકું જ્યારે ફૂટી જાય છે ત્યારે ‘હા...ય’ કરીને જે સુખ અનુભવાય છે, તે યથાર્થમાં સત્ય છે? નહિ. માત્ર તે વેદનાની શાન્તિ છે. જો તે સુખ સાચું હોય, તો જોને ગુમકું થયું નથી, તેને તે સુખાલ્લાહ કાં નથી થતો? વિષયસેવનથી દુઃખની શાન્તિ જે અનુભવાય છે, તે કલ્પિત, ક્ષણિક, સંતાપમિશ્રિત અને પરિણામે વિરસ છે.

જે સ્વાસ્થ્ય મેળવવા માટે ખાવું, પીવું, હરવું, ફરવું વગેરે સંસાર-વર્તી જીવો કરે છે, તે સ્વાસ્થ્ય કરતાં અનન્તગણું સ્વાસ્થ્ય સિદ્ધ આત્મા-ઓને કર્મ ક્ષયથી સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે. કર્મબન્ધો તમામ છૂટી જવાથી વિમલ ચેતન મુક્ત આત્મા પરમસ્વાતન્ત્ર્ય સંજ્ઞીત અનન્ત આનન્દી દશા અનુભવે છે.

જેને ખુબલી આવતી હોય તેને જ ખલુસમાં કાંઈક આનન્દ લાગે છે, બીજાને તે તરફ રચિ શાની હોય ? એ પ્રમાણે જેઓને મોહની વાસનાઓ લાગેલી હોય છે, તેઓને જ મોહની ચેષ્ટાઓ મળતી લાગે છે, કિન્તુ બીજાઓને (વીતરાગ આત્માઓને) તે મળતી લાગે જ શાની ? સંસારનો મોહમય વિલાસ ખરેખર ખુબલીના જેવો શરૂઆતમાં કાંઈક આનન્દ ઉપજાવનાર અને પાછળથી મહાન્ દુઃખનો અનુભવ કરાવનાર છે. મોહરૂપી ખુબલી જેમની સાવ મટી ગઈ છે, એવા મુક્ત પરમાત્માઓને, નિર્મલ આત્મજ્યોતિમાંથી પ્રકાશિતો જે સ્વાભાવિક આનન્દ છે, તે જ ખરેખર પરમાર્થ સુખ છે. આવા પરમ સુખી પરમાત્માઓને માટે શુદ્ધ, યુદ્ધ, સિદ્ધ, નિરંજન, પરમજ્યોતિ, પરબ્રહ્મ વગેરે નામો શાઓમાં આપ્યાં છે.

મોક્ષની પ્રાપ્તિ, મનુષ્ય-શરીરદ્વારા જ થાય છે. દેવતાઓ પણ દેવ-ગતિમાંથી મુક્તિ પામી શકતા નથી.

જીવોના ‘ ભવ્ય ’ અને ‘ અભવ્ય ’ એવા પ્રકારો જૈનશાસ્ત્રકાર બતાવે છે. મોક્ષને ગમે ત્યારે પણ મેળવી શકનારા જીવો ‘ ભવ્ય ’ કહેવાય છે, જ્યારે ‘ અભવ્ય ’ જીવોને મુક્તિની પ્રાપ્તિ કદાપિ હોઈ શકતી નથી. ભવ્ય કે અભવ્ય કોઈના બનાવ્યા બનતા નથી, કિન્તુ એ ભવ્યત્વ-અભવ્યત્વ જીવનો સ્વાભાવિક પરિણામ છે. જેમ, મગની અંદર કોરડું મગ હોય અને બીજા મગ પાકી જાય પણ તે કોરડું મગ પાકતા નથી, તેમ ‘ અભવ્ય ’ કોરડું મગના જેવો છે. એની સંસાર-સ્થિતિ પાકતી નથી. ઇશ્વર.

ઇશ્વરના સંબંધમાં જૈનશાસ્ત્રોના સિદ્ધાન્તો ધ્યાન આપવા જેવા છે. “ પરિક્ષીજસકલકર્મા ફેશ્ચરઃ ” અર્થાત્ જેના સકલ કર્મોનો નિર્મૂલ્ય લક્ષ થયો છે, એ ઇશ્વર છે. ઇશ્વર, પૂર્વે બતાવેલી મુક્તિ અવસ્થાને પહોંચેલા પરમાત્માઓથી જૂદા પ્રકારનો નથી, કિન્તુ ઇશ્વરત્વનું લક્ષણ અને મુક્તિનું લક્ષણ એક જ છે.

જૈનશાસ્ત્રો કહે છે કે મોક્ષપ્રાપ્તિનાં કારણો—સમ્યક્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રનો અભ્યાસ થતે થતે, તે અભ્યાસ પૂર્ણ સ્થિતિ ઉપર આવવાથી કર્મ—બંધનો સર્વથા છૂટી જાય છે અને આત્માનું અનંતજ્ઞાન આદિ સંકલ સ્વરૂપ સંપૂર્ણ પ્રકાશિત થાય છે. આ સ્થિતિએ પહોંચવું એ જ ઇશ્વરત્વ છે.^૧ જે જીવો, આત્મસ્વરૂપના વિકાસના અભ્યાસમાં આગળ વધે અને પરમાત્મસ્થિતિએ પહોંચવાનો યથાવત પ્રયત્ન કરે, તો તે બરાબર ઇશ્વર થઈ શકે છે; એમ જૈનશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. ઇશ્વર—વ્યક્તિ એક જ છે, એવો જૈન સિદ્ધાન્ત નથી. એમ છતાં પણ પરમાત્મસ્થિતિએ પહોંચેલા સર્વ સિદ્ધો એક સરખા નિરાકાર અને અત્યંત ગાઢ સંયુક્ત હોવાથી સમષ્ટિરૂપે, સમુચ્ચયરૂપે તેઓનો ‘એક’ શબ્દથી કથયિત્ત વ્યવહાર થઈ શકે છે. જૂદી જૂદી નદીઓનું કે જૂદા જૂદા કુવા થા તલાવોનું ભેગું કરેલું પાણી, જેમ પરસ્પર એકમેક થઈ જાય છે અને એમાં કશો ભિન્નભાવ જણાતો નથી, તેમજ એકરૂપે એનો વ્યવહાર થાય છે. એ પ્રમાણે પ્રકૃતમાં જૂદા જૂદા પણ જલની પેઠે મળેલા સિદ્ધોમાં ‘એક ઇશ્વર’ કે ‘એક પરમાત્મા’ એવો વ્યવહાર થવો અસંભવિત કે અસંગત નથી.

૧. સામાન્ય કેવલજ્ઞાનિઓના કરતાં તીર્થંકરો પ્રબલ પુરુષપ્રકૃતિઓના અતુલ સામાન્યને લીધે અને ધર્મના એક મહાન પ્રભાવશાલી પ્રકારક તરીકેની દૃષ્ટિએ બહુ ઉચ્ચ કોટી પર છે, પરંતુ શરીરધારી અવસ્થામાં એઓ (સામાન્યકેવલી અને તીર્થંકરો) બંને—ચાર અઘાતિ કર્મો ક્ષીણ કરવા બાકી હોવાથી—કર્મક્ષયમાં પૂર્ણતા પામેલા નથી, એમ વસ્તુતઃ કહી શકાય છે, ન્યારે સંપૂર્ણ કર્મક્ષયની અવસ્થામાં એઓ બંને, તીર્થંકરત્વને અંગેનો ભેદભાવ નહિ રહેવાથી બિલકુલ સરખા છે. આ ઉપરથી ભેદ શક્ય છે કે ઇશ્વરનું “ સકલ—કર્મ—રાહિત્ય ” એ સમુચિત લક્ષણ સર્વ મુક્ત આત્માઓમાં પ્રાપ્ત હોવાથી સર્વ મુક્ત પરમાત્માઓ બરાબર ઇશ્વર પદવાન્ય છે. નિરાવરણ—દશાસંભૂત જ્ઞાનપૂર્ણતા થા પરમાત્મન્યોતિ ભવસ્થ અને ભવાતીત બંને કેવલીઓમાં પૂર્ણ સમાન હોવાથી ભવસ્થ કેવલી પણ તદ્દરૂપે પરમાત્મા—પરમેશ્વર છે.

મોક્ષનું શાશ્વતત્વ.

અહીં એક આશંકાને અવકાશ મળે છે. તે એ છે કે-‘જે વસ્તુની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે વસ્તુનો નાશ થાય છે’ એ અકાલ્ય નિયમ પ્રમાણે મોક્ષ પણ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી તેનો પણ અંત આવવો જોઈએ, અને અતએવ મોક્ષ શાશ્વત ધટી શકે નહિ.

આના સમાધાનમાં ધ્યાન આપવા જેવું છે કે-મોક્ષ કોઈ ઉત્પન્ન થનારી વસ્તુ નથી. માત્ર કર્મથી અલગ થવું એ જ આત્માનો મોક્ષ છે. આથી આત્મામાં કોઈ નવીન વસ્તુનો ઉત્પાદ થતો નથી કે જેથી તેનો અંત આવવાની કલ્પના ઊભી થઈ શકે. જેમ વાદળાં ખસી જવાથી જળહળતો સૂર્ય પ્રકાશમાન થાય છે, તેમ કર્મનાં આવરણો ખસી જવાથી આત્માના સકળ ગુણો પ્રકાશમાન થાય છે, બીજા શબ્દોમાં, સકલગુણયુક્ત આત્મા પ્રકાશમાન થાય છે. આનું નામ જ મોક્ષ છે. કહો, આમાં શું ઉત્પન્ન થયું ?

સર્વથા નિર્મલ થયેલ આત્માને પુનઃ કર્મનો સંબંધ થતો નથી અને એથી એનું સંસારમાં પુનરવતરણ હોય જ નહિ. જેવી રીતે—

“દગ્ધે ળીજે યથાઽત્યન્તં પ્રાદુર્ભવતિ નાકુરઃ ।
કર્મળીજે તથા દગ્ધે ન રોહતિ મવાકુરઃ ॥”

—બીજ અત્યન્ત બળી જવા પછી અંકુરો ઉત્પન્ન થતો નથી, તેવી રીતે કર્મરૂપી બીજ સર્વથા બળી ગયા પછી સંસારરૂપી અંકુરો ઉત્પન્ન થતો નથી.

સંસારનો સંબંધ, કર્મસંબંધને આધીન છે અને કર્મનો સંબંધ રાગદ્વેષની ચિકાશને આધીન છે. જેઓ અત્યંત નિર્મલ થયા છે—સર્વથા નિર્લેપ થયા છે, તેઓને રાગદ્વેષાદિની ચિકાશ હોય જ શાની ? અને

૧. ન્યાં ન્યાં કર્મને અનાદિ કહેવામાં આવ્યું છે, ત્યાં ત્યાં જૂદા જૂદા કર્મના સ્થાવરો પ્રવાહ અનાદિ સમજવો.

અતઃએવ કર્મસંબંધ હોવાની કલ્પના પણ શી ? અને એથી જ સંસારમાં ફરી ધસડાવાની વાત જ શી ?

સર્વ કર્મોનો ક્ષય હોઈ શકે છે.

આ સ્થળે એક એવો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે—આત્માની સાથે કર્મોનો સંયોગ જ્યારે અનાદિ છે, તો અનાદિ કર્મોનો નાશ કેમ થવો જોઈએ ? કારણ કે અનાદિ વસ્તુનો નાશ થતો નથી, એમ તર્કવાદનો નિયમ છે, અને વિશ્વમાં પણ એમ અનુભવાય છે. આ પ્રશ્નના સમાધાનમાં એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે આત્માની સાથે નવાં નવાં કર્મો બંધાતાં જાય છે અને જૂનાં જૂનાં ખરી પડે છે. આવી સ્થિતિમાં કોઈ પણ અમુક કર્મ—વ્યક્તિ આત્માની સાથે અનાદિ સંયુક્ત નથી, કિન્તુ જૂદા જૂદા કર્મોના સંયોગનો પ્રવાહ અનાદિકાલથી વહેતો આવે છે, એમ સમજવાનું છે. આત્માની સાથે દરેક કર્મવ્યક્તિનો સંયોગ આદિમાન છે; અતઃએવ કોઈ કર્મવ્યક્તિ, આત્માની સાથે નિત્ય સંયુક્ત રહેતી નથી, તો પછી શુદ્ધધ્યાનના બળે સર્વ કર્મોનો સમૂલ ક્ષય થવો એમાં અશ્કટિત શું છે ?

એ સિવાય, સંસારના મનુષ્યો તરફ દૃષ્ટિ કરતાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે—કોઈ માણસને રાગ—દ્વેષ અધિક પ્રમાણમાં હોય છે, જ્યારે કેટલાકોના રાગ—દ્વેષ ઓછા પ્રમાણમાં દેખવામાં આવે છે. એટલું જ નહિ, એક જ માણસના રાગ દ્વેષમાં પણ ન્યૂનાધિકતા આવે છે. આવી રીતની રાગ—દ્વેષની વધઘટ, હેતુ વગર ઘટી શકે નહિ, એ સહજ સમજા શકાય છે, અને એથી માની શકાય છે કે વધઘટવાળી ઝીજ, જે હેતુથી ઘટતી હોય, તે હેતુની પૂરી સામગ્રી મળ્યેથી તેનો નાશ થાય છે. જેમકે, પોષ મહિનાની પ્રખલ ટાઢ બાલસૂર્યના મંદ મંદ તાપથી ઘટતી ઘટતી વધુ તાપ પડવાથી બિલકુલ ઊડી જાય છે. ત્યારે વધઘટવાળા રાગ—દ્વેષ દોષો જે કારણથી ઓછા થાય છે, તે કારણ સંપૂર્ણરૂપમાં યદિ સિદ્ધ થાય, તો તે દોષો સમૂલ નષ્ટ થાય, એમાં શું વાંધા જોવું છે ? રાગ—દ્વેષ શુભ ભાવનાઓથી ઘટે છે અને એ જ શુભ ભાવ-

નાઓ જ્યારે વધારે મજબૂત થાય છે, અને ધ્યાન-અવસ્થામાં આત્મા નિશ્ચલ બનીને પરમ સમાધિ પર જ્યારે પહોંચે છે ત્યારે રાગ-દ્રેષનો સંપૂર્ણ ક્ષય થાય છે. આમ, કર્મેનો ક્ષય થઈ નિરાવરણ દશા આત્માને પ્રાપ્ત થવી એમાં વાંધા જેવું કશું નથી. રાગ-દ્રેષ ઊડી જતાં જ કેવલ-જ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, કેમ કે રાગ દ્રેષનો ક્ષય થતાં જ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાય એ ત્રણે કર્મેનો ક્ષય થઈ જાય છે. આખો સંસારરૂપ મહેલ માત્ર એ માંભલા ઉપર ટકી રહ્યો છે, અને તે રાગ તથા દ્રેષ છે. મોહનીય કર્મનું સર્વસ્વ રાગ અને દ્રેષ છે. તાલ વૃક્ષના શિર ઉપર સોંચ ભોંકી દેવાથી જેમ આખું તાલ વૃક્ષ સુકાઈ જાય છે, તે પ્રમાણે સર્વ કર્મેનું મૂળ જે રાગ-દ્રેષ, તેના ઉપર પ્રહાર કરવાથી, તેના ઉચ્છેદ કરવાથી-આખું કર્મવૃક્ષ સુકાઈ જાય છે-નાશ પામી જાય છે.

કેવલજ્ઞાનની સિદ્ધિ.

રાગ-દ્રેષના ક્ષયથી પ્રાદુર્ભૂત થતા કેવલજ્ઞાનના સંબંધમાં શંકા થવી બનવાનું છે કે “એવું તે જ્ઞાન કોઈને હોતું હશે ખરું કે જે અખંડ બ્રહ્માંડના-સકલ લોકલોકના-ત્રણે કાળના તમામ પદાર્થો ઉપર પ્રકાશ પાડે?” પરંતુ એનો ખુલાસો આ પ્રકારે સમજી શકાય. જ્ઞાનની માત્રા મનુષ્યોમાં એકબીજા કરતાં અધિકાધિક દેખવામાં આવે છે. આ શું સૂચવે છે? એ જ કે જે આવરણ થોડું-ધણું ખસવાથી જ્ઞાન, અધિક અધિક પ્રકાશમાં આવે છે, તે આવરણ અગર બિલકુલ ખસી જાય, તો સંપૂર્ણ જ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય. આ હકીકતને એક દૃષ્ટાન્તથી જોઈએ. નાની-મોટી વસ્તુઓમાં જે પહોળાઈ, એક બીજાથી ઘણી-ઘણી જોવામાં આવે છે, તે પહોળાઈ, વધતી વધતી આકાશમાં વિશ્રાન્તિ લે છે, અર્થાત્ વધતી જતી પહોળાઈનો અન્ત આકાશમાં આવે છે. આકાશથી આગળ પહોળાઈનો પ્રકર્ષ નથી. સંપૂર્ણ પહોળાઈ, આકાશમાં આવી મર્જ છે. આ દૃષ્ટાન્ત પ્રમાણે જ્ઞાનની માત્રા પણ વધતી વધતી કેઈ પુરુષ-વિશેષમાં વિશ્રામ લીધેલી હોવી જોઈએ, એમ ન્યાયથી સિદ્ધ થાય છે. જ્ઞાનના વધતા જતા પ્રકર્ષનો જેની અંદર અંત આવે છે, જેનાથી

આગળ જ્ઞાનની માત્રાને વધવહું અટકી ગયું છે એવો સમજી જ્ઞાનની વિશ્રાન્તિને મેળવનાર જે પુરુષ છે, તે જ સર્વજ્ઞ છે, સર્વદર્શી છે અને એનું જે જ્ઞાન તે કેવળજ્ઞાન છે.

ઈશ્વર જગતનો કર્તા નથી.

જૈનધર્મનો સિદ્ધાન્ત વિચારશીલ વિદ્વાનોનું વધારે ધ્યાન ખેંચે એવો છે. તે એ છે કે-ઈશ્વર જગતનો ઉત્પાદક નથી. જૈનશાસ્ત્રો એમ જણાવે છે કે-કર્મસત્તાથી ફરતા સંસારચક્રમાં નિલેપ, પરમ વીતરાગ અને પરમ કૃતાર્થ એવા ઈશ્વરનું કર્તૃત્વ કેમ જની શકે? દરેક પ્રાણીનાં સુખ-દુઃખો તેની કર્મસત્તા ઉપર આધાર રાખે છે. વીતરાગ ઈશ્વર, ન કાંઈના ઉપર પ્રસન્ન થાય છે, કે ન કાંઈના ઉપર રુદ્ધ બને છે. પ્રસન્ન થવું કે રુદ્ધ થવું એ વીતરાગ-સ્થિતિએ પહોંચેલાને ન થતે.

ઈશ્વરપૂજનની જરૂર.

‘ઈશ્વર જગત્કર્તા નથી’ એ સિદ્ધાન્તને અંગે, ઈશ્વરને પૂજવાથી શા લાભ? અર્થાત્ ઈશ્વર જ્યારે વીતરાગ છે-તુદ્ધ કે રુદ્ધ થતો નથી, તો પછી તેનું પૂજન શું ઉપયોગી? એવો પ્રશ્ન ઊભો થતો જેવામાં આવે છે, પરંતુ જૈનશાસ્ત્રકારોનું કહેવું એવું છે કે-ઈશ્વરની ઉપાસના ઈશ્વરને પ્રસન્ન કરવા વારતે નથી, કિન્તુ પોતાના હૃદયની શુદ્ધિ કરવા વારતે છે. સર્વ દુઃખોના ઉત્પાદક રાગ-દ્વેષને દૂર કરવા રાગદ્વેષરહિત પરમાત્માનું અવલંબન લેવું પરમ આવશ્યક છે. મોહવાસનાઓથી ભરેલો આત્મા સ્ફટિકના જેવો છે. જેમ સ્ફટિકની પાસે જેવા રંગનું ફૂલ હોય, તેવો રંગ સ્ફટિક પોતામાં ખેંચી લે છે, એવી રીતે જેવા રાગ-દ્વેષના સંયોગો આત્માને મળે છે, તેવા પ્રકારની અસર આત્મામાં જલદી ઉત્પન્ન થાય છે. આ માટે સારા પવિત્ર સંયોગો મેળવવાની ખાસ આવશ્યકતા દરેક કલ્યાણાભિલાષી સમજી શકે છે. વીતરાગ દેવનું સ્વરૂપ પરમ શાંતિ-મય છે. રાગદ્વેષનો રંગ કે તેની અસર તેના સ્વરૂપમાં બિલકુલ હોતી નથી. અતઃ તેના અવલંબનથી, તેનું ધ્યાન કરવાથી આત્મામાં વીતરાગ-

ધર્મનો સંચાર થાય છે, અને એ રસ્તે ક્રમશઃ વીતરાગ થઈ શકાય છે. સહ કોઈ સમજી શકે છે કે એક રૂપવતી રમણીને વિચિત્ર દષ્ટિએ જોવાથી કામની ઉત્પત્તિ થાય છે, પુત્રને જોવાથી કે મિત્રને મળવાથી સ્નેહની જન્મી શકે છે અને એક પ્રસન્નાત્મા મુનિનું દર્શન કરવાથી હૃદયમાં શાન્તિનો આદહાદ અનુભવાય છે. સજ્જનની સંગતથી સારા અને દુર્જનની સંગતથી ખરાબ થવાય. ‘સોબત તેવી અસર.’ વીતરાગ દેવની સોબત-તેનું દર્શન, સ્તવન, પૂજન કે સ્મરણ કરવું એ છે. એથી આત્મામાં એવી અસર ઉત્પન્ન થાય છે કે રાગ-દ્વેષની વૃત્તિઓ સ્વતઃ ઓછી થવા પામે છે. આ ઈશ્વરપૂજનનું મુખ્ય ફળ છે.

પૂજ્ય પરમાત્મા પૂજકના તરફથી કંઈ આકાંક્ષા રાખતા નથી. પૂજ્ય પરમાત્માને પૂજકના તરફથી કોઈ ઉપકાર થતો નથી. પૂજ્ય પરમાત્માને પૂજકની પાસેથી કંઈ જોઈતું નથી. પરંતુ પૂજક પોતાના આત્માના ઉપકાર અર્થે પૂજ્યની પૂજા કરે છે અને પરમાત્માના આલંબનથી-તે તરફની એકાગ્ર ભાવનાના બલથી-પૂજક પોતાનું ફલ મેળવી શકે છે.

અગ્નિની પાસે જનાર મનુષ્ય, જેમ, ટાઢ ઉડવાનું ફળ સ્વતઃ મેળવે છે, પરંતુ અગ્નિ કોઈને તે ફળ લેવા બોલાવતી નથી, તેમજ તે પ્રસન્ન થઈને કોઈને તે ફળ દેતી નથી, એ પ્રમાણે વીતરાગ પરમેશ્વરની ઉપાસના કરવાથી રાગાદિ દોષરૂપ ટાઢ સ્વતઃ પલાયન કરી જાય છે અને ચૈતન્ય વિકાસનું મહત્ત્વ ફળ મેળવાય છે. આવી રીતની ફલપ્રાપ્તિમાં ઈશ્વરને પ્રસન્ન થયાનું માનવું એ જૈનશાસ્ત્રને સમ્મત નથી.

વેશ્યાનો સંગ કરનાર મનુષ્ય દુર્ગતિને પાત્ર થાય છે, એ ખરી વાત છે; પણ એ દુર્ગતિ આપનાર કોણ? એ વિચારવા જેવું છે. વેશ્યાને દુર્ગતિ આપનાર માનવી એ બ્રાહ્મિ છે, કારણ કે એક તો વેશ્યાને દુર્ગતિની ખબર નથી, અને એ સિવાય કોઈ, કોઈને, દુર્ગતિએ લાઇ જવા સમર્થ નથી. ભારે દુર્ગતિએ લાઇ જનાર માત્ર ચિત્તની પ્રલિનતા સિવાય બીજું કંઈ નથી, એ બેધડક મળે ઊતરે એવી હકીકત

: ૧૧૩ :

છે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધાન્ત થઇ શકે છે કે-સુખ-દુઃખનાં કારણભૂત જે કર્મ છે, તેનો આધાર ચિત્તની વૃત્તિઓ ઉપર છે, અને એ વૃત્તિઓને શુભ બનાવવાનું અને તે દ્વારા સુખ મેળવવાનું સર્વત્રેષ્ઠ સાધન ભગવદ્ ઉપાસના છે. એની ઉપાસનાથી વૃત્તિઓ શુભ થાય છે, અને છેવટે સર્વ વૃત્તિઓનો નિરોધ થવાથી અતીન્દ્રિય પરમાનન્દ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

મોક્ષ-માર્ગ

(૨)

નવ તત્ત્વોનું ટૂંક વર્ણન પૂરું થયું. આમાં મુખ્ય તત્ત્વો જીવ અને અજીવ બે જ છે. આસ્રવ અને બન્ધ એ જીવાજીવ સંયોગોનું (જડ-ચેતનના સંયોગનું) અવસ્થાન્તર છે. સંવર અને નિર્જરા એ આત્માની ઉજ્જવળ દશા છે. મોક્ષ આત્માનું પૂર્ણ શુદ્ધ સ્વરૂપ છે. આમ એ આસ્રવાદિ પાંચે તત્ત્વો યથાસંભવ જીવ-અજીવમાં સમાધિ જાય છે. પુણ્ય-પાપ આત્મસમ્બંધ કર્મ પુદ્ગલો છે. અતએવ પુણ્ય-પાપનો બન્ધમાં અંતર્ભાવ કરીએ તો સાત તત્ત્વો ગણાય. જેમ નવ તત્ત્વોની પરમ્પરા છે, તેમ સાત તત્ત્વોની ૧૫ણુ પરમ્પરા છે. આસ્રવ અને બન્ધ રસંસારનાં કારણ, અને સંવર તથા નિર્જરા મોક્ષનાં સાધન. મોક્ષાર્થીને આત્મવિકાસના માર્ગે આ નવ વસ્તુઓનું જ્ઞાન અત્યન્ત ઉપયોગી છે, એટલા માટે તેમને ‘ તત્ત્વ ’ નામ આપ્યું છે.

નવ તત્ત્વોના પ્રકરણ ઉપરથી આત્મા, પુણ્ય-પાપ, પરલોક, મોક્ષ અને ધર્મ સમ્બંધી જૈન વિચારોનું દિગ્દર્શન થઇ જાય છે. આસ્તિકપણું, આત્મા, પરમાત્મા, કર્મ અને પુનર્જન્મની સ્વીકૃતિ ઉપર આધાર રાખે છે.

૧. શ્રી ઉમાસ્વાતિવાચકચિત તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં સાત તત્ત્વોનો નિર્દેશ છે. ૨. શુભ પુણ્ય મોક્ષ સાધનમાં ઉપયોગી છે.

કેવળ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ્ય માનવાથી તત્ત્વજ્ઞાનનો માર્ગ મેળવી શકાતો નથી અને આત્મજીવન બહુ ખરાબીમાં મૂકાય છે. કેવળ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ્ય-વાદીને પણ ધર્મના દર્શનથી અગ્નિ હોવાનું અનુમાન સ્વીકારવું પડે છે. નહિ દેખવા માત્રથી વસ્તુનો અભાવ માનવો એ ન્યાયસંગત કહી શકાય નહિ. ધણી વસ્તુઓ હૈયાત છતાં દષ્ટિગોચરમાં આવતી નથી, એથી એનો અભાવ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. આકાશમાં ભીડેલું પક્ષી એટલું જોયે ગયું કે તે નજરથી દેખી શકાતું નથી, એથી કરી તે પક્ષીનો અભાવ સિદ્ધ થાય નહિ. આપણા પૂર્વજો આપણાથી દેખાતા નથી, એથી, એઓ નહોતા, એમ કહેવાની કોઈ હિમ્મત કરી શકે નહિ. દૂધમાં ભળી ગયેલું પાણી જોઈ શકાતું નથી, એથી એનો અભાવ માની શકાય નહિ. સૂર્યના અજવાળામાં તારા દેખાતા નથી, એથી એઓનું નાસ્તિત્વ કહી શકાય નહિ. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે, સંસારમાં જેમ ઇન્દ્રિય-ગોચર પદાર્થો છે, તેમ ઇન્દ્રિયાતીત (અતીન્દ્રિય) પદાર્થો પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. પોતાનું જ અનુભવેલું માનવું અને બીજાના અનુભવેલ વિષયો માનવા જ નહિ, એ વાત બ્યાજખી નથી. લંડન, પેરિસ અને ન્યુયોર્ક જેવાં શહેરો જેણે દેખ્યાં નથી, એવો મનુષ્ય, તે શહેરોના વૈભવનો અનુભવ કરી આવેલા અન્ય કોઈ પ્રમાણિક મનુષ્યથી વર્ણવાતા તે વૈભવને સ્વીકારવા યદિ તત્પર ન થાય અને તેને-પોતાથી અપ્રત્યક્ષ હોવાના કારણે-અસ્ત્ય ઠરાવવા તૈયાર થાય, તો એ જેમ અણુઘટતું છે, તેવી રીતે, આપણા-સાધારણ મનુષ્યો-કરતાં અનુભવ-જ્ઞાનમાં આગળ વધેલા મહા-પુરુષોના સિદ્ધાન્તોને ' નથી દેખાતા ' એટલા જ માત્ર હેતુથી અવગણવા એ પણ અયુક્ત છે. આ બધા ઉપરથી કહેવાની મતલબ એ છે કે પુણ્ય-પાપની પ્રત્યક્ષ કળાતી લીલાઓને ધ્યાનમાં લઈ, સંસારની નિઃસારતા અને વિષમતા સમજી આત્મા ઉપર લાગેલ મળને દૂર કરવા, આત્મશક્તિનો પૂર્ણ પ્રકાશ સિદ્ધ કરવા કલ્યાણસંપન્ન માર્ગે આત્માને જોડવો જોઈએ. ધીરે ધીરે પણ માર્ગ ઉપર-ખરા માર્ગ ઉપર-ગતિ કરતો પ્રાણી સીદ્ધતો નથી અને ક્રમશઃ આગળ વધતો જાય છે; છેવટે સાધ્યને પહોંચી વળે છે.

સાધ્યને લક્ષમાં નહિ લીધેલા ધનુર્ધરની બાણ ફેંકવાની યેષા જેમ નિષ્ફલ જાય છે, તેવી રીતે સાધ્યને સ્થિર કર્યા વગર કરાતી કોઈ પણ ક્રિયા સફલ થતી નથી, એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. મોક્ષ એ ખરું સાધ્ય સાધુ કે ગૃહસ્થ દરેકે પોતાની દૃષ્ટિબિન્દુ ઉપર સ્થાપિત કરવું જોઈએ. એ સાધ્યને સિદ્ધ કરી આપનાર માર્ગની શોધ કરવી જોઈએ. દુરાગ્રહનો લાગ કરી, ગુણાનુરાગી બની શાસ્ત્રોનો ગર્ભ તપાસવો જોઈએ. શુદ્ધ જિજ્ઞાસુ બુદ્ધિએ અને આત્મકલ્યાણની તીવ્ર ઉત્કંઠાથી અવલોકાતાં શાસ્ત્રોમાંથી મોક્ષ મેળવવાનો નિષ્કલંક માર્ગ જાણી શકાય છે. જાણ્યા પછી ક્રિયામાં મૂકવાની જરૂર છે, ક્રિયા વગરનું જ્ઞાન ફલસાધક થઈ શકતું નથી. એ વાત દરેક સમજી શકે છે. પાણીમાં તરવાની ક્રિયા જાણ્યું હતાં પણ તે ક્રિયા કરવામાં ન આવે, તો પાણીમાં તરી શકતું નથી. ઔષધના સેવન વગર તેના જ્ઞાન માત્રથી કે વર્ણન માત્રથી દર્દ મટી શકતું નથી; માટે જ શાસ્ત્રકારો “ સમ્યગ્જ્ઞાનક્રિયાભ્યાં મોક્ષ: ” એ સૂત્રથી સમ્યક્ (યથાર્થ) જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયા એ બંનેના સહયોગથી મોક્ષ મેળવી શકવાનું પ્રરૂપે છે.

સમ્યગ્ જ્ઞાન

આત્મતત્ત્વની ઓળખાણ કરવી એ સમ્યગ્ જ્ઞાન (Right knowledge) છે. આત્માની સાથે સંબંધ ધરાવતાં જડ (કર્મ) દ્રવ્યોનું સ્વરૂપ જાણ્યા વગર આત્મતત્ત્વનો યથાર્થ બોધ થઈ શકતો નથી. આત્મતત્ત્વના જ્ઞાન વગર જગતની તમામ વિદ્યતા નિરર્થક છે. સંસારની કલેશજનિત માત્ર આત્મ વિષયક અજ્ઞાનતા ઉપર આધાર રાખે છે. તે અજ્ઞાનતા આત્મસ્વરૂપના ચિન્તન-મનન-નિદિધ્યાસનથી દૂર થાય. યથાબુદ્ધિ, યથાશક્તિ આત્મસ્વરૂપનો પરિચય કરવો એ આત્મકલ્યાણનું પ્રથમ પગથિયું છે.

સમ્યક્ ચારિત્ર

તત્ત્વસ્વરૂપ જાણ્યાનું ફળ પાપકર્મથી હઠવું એ છે. એ જ સમ્યક્

ચારિત્ર (Right conduct) છે. પોતાના જીવનને પાપના સંયોગથી દૂર રાખી નિર્મળ બનાવવું એ ‘સમ્યક્ ચારિત્ર’ શબ્દનો ખરો અર્થ છે. એ સંબંધમાં શાસ્ત્રવર્ણિત વિશેષ નિયમો, ધારા-ધારણા અમલમાં મૂકવા આવશ્યક છે. સામાન્યતઃ ચારિત્ર એ વિભાગોમાં બહેંચાય છે—સાધુઓનું ચારિત્ર અને ગૃહસ્થોનું ચારિત્ર. સાધુઓના ‘સાધુ-ધર્મ’ અને ગૃહસ્થોના ચારિત્રને ‘ગૃહસ્થ-ધર્મ’ કહેવામાં આવે છે.

સાધુ-ધર્મ

“ સાન્નોતિ સ્વપરહિતકાર્યાણિ, इति साधुः ”

અર્થાત્ સ્વહિત અને પરહિતનાં કાર્યો જે સાધે, તે સાધુ છે. સંસારના કંચન-કામિન્યાદિ ભોગો છોડી, સકળ ધર-કુટુંબપરિવાર સાથેના સંબંધ ઉપર જલાંજલિ આપી આત્મકલ્યાણની ઉચ્ચ કાટી ઉપર આશ્રય થવાની પરમ પવિત્ર આકાંક્ષાએ જે અસંગત ગ્રહણ કરાય છે, તે સાધુધર્મ છે. રાગદ્વેષની વૃત્તિઓને દબાવવી, એ જ સાધુના વ્યાપારનો મુખ્ય વિષય હોય છે. પ્રાણાતિપાતવિરમણ, મૃષાવાદવિરમણ, ૧અદત્તાદાનવિરમણ, મૈથુનવિરમણ અને પરિગ્રહવિરમણ, એ સાધુઓનાં પાંચ મહાવ્રતો છે. રમનોગુપ્ત, વેવચનગુપ્ત અને ૪કાયગુપ્ત થવું, એ વિશ્વબંધુત્વનું વ્રત છે. જેનું કળ-જન્મ, જરા, મૃત્યુ, આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ વગેરે સર્વ દુઃખોથી રહિત અને પરમ આનન્દસ્વરૂપ એવો મોક્ષ છે એ સાધુધર્મ કહેવો ઉજ્જવલ અને ક્રેવો વિકટ હોવો જોઈએ, એ સહજ સમજી શકાય છે. આવો મુનિધર્મ, સંસારની સ્થિતિનું યથાર્થ જ્ઞાન થયું હોય, તેના ઉપરથી તાત્ત્વિક વૈરાગ્યનો પ્રાદુર્ભાવ થયો હોય, અને મોક્ષઅવસ્થામાં પોતાને મૂકવાની મહત્તી ઉત્કંઠા જાગી હોય ત્યારે જ સિદ્ધ કરી શકાય છે.

૧. નહિ આપેલી વસ્તુ ન લેવી. ૨, ૩, ૪. મન, વચન અને શરીરની અંચલતા ઉપર અંકુશ રાખનાર.

સાધુધર્મના જેઓ અધિકારી નથી, તેઓ ગૃહસ્થ ધર્મનું પાલન કરવાથી મોતાના જીવનને કૃતાર્થ કરી શકે છે. ‘ગૃહસ્થધર્મ’ પર આરંભ થવા પહેલાં અમુક ગુણોનો અભ્યાસ પાડવાનું શાસ્ત્રકારો બતાવે છે. પૈસો કમાવવામાં હંમેશાં નીતિનું પાલન કરવું અને કોઈ પણ સ્થળે કોઈ પણ કાર્યમાં અન્યાય ન કરવો, એ ગુણ સહુથી પહેલાં-ગૃહસ્થ-ધર્મને લાયક થવામાં-જરૂરનો છે. એ સિવાય, સંતપુરુષોનો સંગ, તત્ત્વશ્રવણની ઉત્કંઠા અને ઇન્દ્રિયોની ઉચ્છૃંખલતા ઉપર અંકુશબળ એ વગેરે ગુણો સાંપડતાં ગૃહસ્થધર્મ ઉપર આરોહણ કરાય છે.

ગૃહસ્થધર્મનું બીજું નામ-જૈનશાસ્ત્રોમાં-શ્રાવકધર્મ બતાવ્યું છે. ગૃહસ્થધર્મને પાળનાર પુરુષો, ‘શ્રાવક’ અને સ્ત્રીઓ, ‘શ્રાવિકા’ કહેવાય છે. ગૃહસ્થધર્મમાં આર વ્રતો પાળવાની વ્યાખ્યા આવે છે. સ્થૂળ પ્રાણુતિપાતવિરમણ, સ્થૂળ મૃષાવાદવિરમણ, સ્થૂળ અદત્તાદાનવિરમણ, સ્થૂળ મૈથુનવિરમણ, પરિગ્રહપરિમાણ, દિગ્વ્રત, ભોગોપભોગપરિમાણ, અનર્થદંડવિરતિ, સામાયિક, દેશાવકાશિક, પોષધ અને અતિથિસંવિભાગ એ આર વ્રત છે.

સ્થૂળ પ્રાણુતિપાતવિરમણ. કોઈ સૂક્ષ્મ જીવ પણ મારાથી મરે નહિ, એવું વિકટ વ્રત ગૃહસ્થોથી ન પાળી શકાય, એ દેખીતું છે; માટે એઓના અધિકાર પ્રમાણે સ્થૂળ એટલે મોટી હિંસા નહિ કરવાનું વ્રત બતાવવામાં આવ્યું છે. ત્રસ અને સ્થાવર એ બે પ્રકારના જીવો અગાઉ બતાવવામાં આવ્યા છે. તેમાં સ્થાવર (પૃથિવ્યાદિ) જીવોની હિંસાથી સર્વથા બચવાનો અસંભવ હોવાથી ત્રસ (હાલે-ચાલે એવા બેઘન્દ્રિય આદિ) જીવોની હિંસા ન કરવાનું વ્રત ગૃહસ્થોએ સ્વીકારવાનું છે. આની અંદર બે અપવાદ છે. એક તો અપરાધી-ગુનેગારને માફી બક્ષવાનું ન બની શકતું હોય, ત્યારે આ વ્રતનું બંધન નથી, એ અને બીજો, ધર-દુકાન, ખેતર, વગેરેના આરંભ-સમારંભમાં ત્રસ જીવોની હિંસાનો સુતરાં સંભવ રહે છે, તે.

આ ઉપરથી “નિરપરાધી ત્રસ જીવોને સંકલ્પથી (શુદ્ધિપૂર્વક જાણી જોઇને) ન હણવા” એ પ્રથમ વ્રતનો નિષ્કર્ષ છે.^૧

આ વ્રતમાં સ્થાવર જીવોની હિંસાનો અટકાવ નહિ હોવા છતાં પણ જનતાં સુધી તેની વ્યથા હિંસા ન થાય, એ તરફ બહુ ખ્યાલ રાખવાનો છે. એ સિવાય અપરાધીના સંબંધમાં પણ વિચારદષ્ટિ રાખવાની છે. વળી સાપ-વિંછીના કરડવાથી તેને અપરાધી સમજવો અને તેને મારવાની યેષા કરવી એ ધણું ગેરબાજબી છે. હૃદયમાં દયાની લાગણી પૂરી રહેવી જોઇએ અને સર્વત્ર વિવેકદષ્ટિથી લાલ-અલાભના વિચારપૂર્વક ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરવી જોઇએ, એ જ ગૃહસ્થજીવનનો શૃંગાર છે.

સ્થૂલ મૃષાવાદવિરમણ. સૂક્ષ્મ પણ અસત્ય નહિ બોલવાની ટેક નહિ રાખનાર ગૃહસ્થો માટે સ્થૂલ (મોટાં) અસત્યોનો ત્યાગ કરવો એ ખીજું વ્રત છે. વર-કન્યાદિના સંબંધમાં, જનનવરના સંબંધમાં, ધર-મકાન-સંબંધમાં અને એવાં જ મોટાં અસત્યો નહિ બોલવાનું તેમજ પારકી થાપણુ નહિ ઝાળવવાનું, ખોટી સાક્ષી નહિ પૂરવાનું અને ખોટા લેખ નહિ કરવાનું આ વ્રત છે.^૨

સ્થૂલ અદત્તાદાનવિરમણ. સર્વથા સૂક્ષ્મ પણ ચોરી નહિ કરવાનો નિયમ નહિ પાળી શકનાર ગૃહસ્થો માટે સ્થૂલ ચોરીનો ત્યાગ આ વ્રતમાં આવે છે. ચોરી લેવાની ખુદ્દિએ ખીજની ચીજ ઉઠાવાય તે ચોરી છે. તેનો આ વ્રતમાં ત્યાગ છે. ખાતર પાડવું, તાળું તોડી લઈ જવું, ગાંઠ કાપવી, ફાણુચોરી કરવી, ઓછું દેવું-વધારે લેવું, તેમજ

૧ “પદ્મગુક્રુષ્ટિકુણિત્વાદિ દૃષ્ટ્વા હિંસાફલં સુધીઃ ।
નિરાગત્ત્વસજન્તૃનાં હિંસાં સદ્વક્ત્વતસ્ત્યજેત્ ” ॥

—આચાર્ય હેમચંદ્ર, યોગશાસ્ત્ર.

૨ “કન્યાગોભૂમ્યલીકાનિ ન્યાસાપહરણં તથા ।
કૂટસાક્ષ્યં ચ પદ્મેતિ સ્થૂલાસત્યાખ્યકીર્તયન્ ” ॥

—હેમચંદ્ર, યોગશાસ્ત્ર.

રાજા દેડે અને પ્રજાની દૃષ્ટિએ અપમાનપાત્ર થવાય એવી કોઈ ચોરી નહિ કરવાનું આ વ્રત છે. કોઈનું રસ્તામાં પડી ગયેલું દ્રવ્ય ઉઠાવી લેવું, કોઈના દોટેલા ધનને ઉપાડી લેવું, કોઈની ચાપણુને ગટ કરી જવી, કોઈના ઘરમાંથી ઉઠાવી જવું એ બધાનો આ વ્રતમાં સારી પેઠે ત્યાગ કરાય છે.^૧ દેખાવમાં સાધારણ ચોરી હોય, પણ એથી માણસ અપ્રમાણિક બની જનનિન્દા બને છે. એથી પોતાના વ્રતની હાંસી કરાવે છે અને બીજાઓની ધર્મશ્રદ્ધા મોળી પાડવામાં પોતે કારણભૂત બને છે. એ વાત આ વ્રતના ધારકે ખાસ લક્ષ પર રાખવાની છે.

સ્થૂલ મૈથુનવિરમણ. પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો એ આ વ્રતનો અર્થ છે. વેસ્ત્રા, વિધવા અને કુમારીની સંગતનો ત્યાગ આ વ્રતમાં આવી જાય છે.^૨

પરિગ્રહ પરિમાણ. ઇચ્છા અપરિમિત છે. તેને નિયમમાં રાખવી એ આ વ્રતનો અર્થ છે. ધન, ધાન્ય, સોનું, રૂપું, ઘર, ખેતર, પશુ વગેરે તમામ મિલકતનો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે નિયમ કરવો. નિયમથી વધારે કમાણી થાય તો તે ધર્મના ક્ષેત્રમાં ખર્ચવી. ઇચ્છાનું પરિમાણ નહિ કરવાથી લોભનું દ્યાણુ વધુ થાય છે અને એથી વિશેષ આરંભ-સમારંભ અને કષાયોમાં તણાવાથી આત્માની અધોગતિ થાય છે. એ માટે આ વ્રતની આવશ્યકતા છે.^૩

૧ “ પતિતં વિસ્મૃતં નષ્ટં સ્થિતં સ્થાપિતમાહિતમ્ ।
અદત્તં નાદદીત સ્વં પરકીયં ક્વચિત્ સુધીઃ ” ॥
—હેમચંદ્ર, યોગશાસ્ત્ર.

૨ “ લઘત્વમિન્દ્રિયચ્છેદં લીક્ષ્યાઽબ્રહ્મફલં સુધીઃ ।
ભવેત્ સ્વદારસન્તુષ્ટોઽન્યદારામ્ વા વિવર્જયેત્ ” ॥
—હેમચંદ્ર, યોગશાસ્ત્ર.

૩ “ અસન્તોષમવિશ્વાસમારમ્ભં દુઃસ્રકારણમ્ ।
મત્વા મૂર્છાકલં કુર્યાત્ પરિગ્રહનિમન્ત્રણમ્ ॥ ”
—હેમચંદ્ર, યોગશાસ્ત્ર.

દિગ્વ્રત. ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ, પશ્ચિમ વગેરે દિશાઓ તરફ જવા-આવવાનો નિયમ કરવો એ આ વ્રતનો અર્થ છે. લોભવૃત્તિઓ પર અંકુશ રાખવા અને તેટલે અંશે હિંસાદિ પાપમાંથી બચી જવા સારુ આ વ્રત યોજવામાં આવ્યું છે.

ભોગોપભોગપરિભાણુ. એક વાર ભોગમાં આવતા પદાર્થો ભોગ કહેવાય છે. જેવા કે-અનાજ, પાણી વગેરે. વારંવાર ઉપભોગમાં આવનાર વસ્ત્ર વગેરે પદાર્થો ઉપભોગ કહેવાય છે. આનું પરિણામ કરવું-મુશ્કાતુસાર નિરન્તર નિયમ કરવો એ આ વ્રતનો અર્થ છે. આ વ્રતથી તૃષ્ણા-લોભપતા ઉપર કેવું દબાણ થાય છે, એ આ વ્રતનો અનુભવ કરવાથી માલુમ પડી શકે છે. એ સિવાય મઘ, માંસ વગેરે અલક્ષ્ય ચીજોનું વળન આ વ્રતમાં આવી જાય છે. શાંતિના માર્ગમાં આગળ વધવાની લાલસાના પરિણામે આવેા ત્યાગમાર્ગ ગ્રહણ કરાય છે, એ માટે વિશેષ પાપમય વેપારો પણ આ વ્રતમાં વળ દેવાય છે.

અનર્થદંડવિરમણુ. વગર પ્રયોજને દંડાવું-પાપથી બંધાવું એ અનર્થદંડ છે. તેથી હઠવું એ આ વ્રતનો અર્થ છે.

ફેગટ અશુભ ધ્યાન ન કરવું, બ્યર્થ પાપનો ઉપદેશ ન આપવો અને નિરર્થક બીજને હિંસક ઉપકરણો ન દેવાં એ આ વ્રતનું પાલન છે. એ સિવાય ખેલ-તમાશા જેવા, ગપ્પાં-સપ્પાં મારવાં, ઠઠ્ઠા-મશ્કરીની મોજ ઉડાવવી એ વગેરે પ્રમાદાયરણુ પણ આ વ્રતમાં યથાશક્તિ છોડવું જોઈએ.

સામાયિક વ્રત. રાગદ્વેષરહિત-શાન્ત સ્થિતિમાં બે ઘડી અર્થાત્ ૪૮ મિનિટ સુધી એક આસને રહેવું એનું નામ 'સામાયિક' છે. તેટલા વખતમાં આત્મતત્ત્વની વિચારણા, પોતાની જીવનદશાનું પર્યાલોચન,

૧. ન્યાં દક્ષિણનો વિષય હોય, ત્યાં ગૃહસ્થને ખેતર વગેરેને લગતાં કાર્યોમાં પાપનો ઉપદેશ અને હિંસક ઉપકરણો આપવાનો આ વ્રતમાં પ્રતિબંધ નથી.

વૈરાગ્યશાસ્ત્રોતું પરિશીલન અધ્યાત્મ શાસ્ત્રોતું અધ્યયન અથવા પરમાત્મા-
પરમેશ્વરું ધ્યાન કરવાનું છે.

દેશાવકાશિક વ્રત. છઠ્ઠા વ્રતમાં ગ્રહણ કરેલા દિશાના લાંબા
નિયમનો એક દિવસ અથવા અમુક ટાઇમ સુધી સંક્ષેપ કરવો, એવી જ
રીતે બીજાં વ્રતોમાં રહેલી જૂટનો સંક્ષેપ કરવો એ આ વ્રતનો અર્થ છે.

પોષધ વ્રત. ધર્મને પોષણ કરનાર હોવાથી ‘ પોષધ ’ કહેવાય છે.
ઉપવાસ આદિ તપ કરી ચાર કે આઠ પહોર પર્વત (અથવા શક્ય
હોય તેટલા દિવસ સુધી) સાધુની પેઠે ધર્મ-ક્રિયામાં આરંભ રહેવું એ
પોષધ વ્રત છે. સર્વ સંસારી લાંબગડથી છેટા ખસી સાધુધર્મની વાનગીનો
સ્વાસ્વાદ ચાખવા માટે આ પોષધવ્રત છે, આમાં સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્યપૂર્વક
યથા-વિધિ ધર્મક્રિયા કરાય છે, અને બચત વખતમાં શુભચિન્તન અથવા
શાસ્ત્રવાંચન કરવામાં આવે છે.

અતિથિસંવિભાગ. આત્માની મહાન્ ઉન્નતિ મેળવવા જેઓએ
ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કર્યો છે, એવા મુમુક્ષુ-અતિથિ-મુનિ-મહાત્માઓને
અન્ન, પાણી, વસ્ત્ર વગેરે જે તેઓના સંયમ-માર્ગમાં બાધા ન નાંખે,
કિન્તુ એઓના ચારિત્રને ઉપકાર કરનાર થાય, એવી ચીજોનું દાન કરવું
અને રહેવાને સ્થાન આપવું એ આ વ્રતનો અર્થ છે. સાધુ-સંત સિવાય
બીજા ગુણી જનોની યોગ્ય પ્રતિપત્તિ અને દીન-દુખિયાઓની સેવા પણ
અવશ્ય કર્તવ્ય છે.

આ બાર વ્રતોમાં શરૂઆતનાં પાંચ વ્રતો ‘ અણુવ્રત ’ કહેવાય છે,
ક્રમકે સાધુનાં મહાવ્રતોની આગળ તે વ્રતો ‘ અણુ ’ એટલે નાનાં છે.
ત્યારપછીનાં ત્રણ ‘ ગુણુવ્રત ’ કહેવાય છે, કારણકે એ ત્રણ વ્રતો અણુવ્રતોને
ગુણુ એટલે ઉપકાર કરનારાં છે, અર્થાત્ પુષ્ટિ આપનારાં છે. ત્યારપછીનાં
ચાર, ‘ શિક્ષાવ્રત ’ કહેવાય છે. શિક્ષાવ્રત શબ્દનો અર્થ અભ્યાસ
કરવાનાં વ્રત.

બાર વ્રતો ગ્રહણ કરવાનું સામર્થ્ય ન હોય તો શક્તિ અનુસાર લેવાં

હોય તેટલાં પ્રતિ લખ શકાય છે. દષ્ટિની શુદ્ધિ એ આ વ્રતોની પૂર્વ ભૂમિકારૂપ ગણાય છે, જેને જૈનશાસ્ત્રમાં ‘સમ્યક્ત્વ’ એવું નામ અપાયલું છે. સમ્યક્ત્વ.

સમ્યક્ત્વ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ સમ્યક્પણું-સારાપણું અર્થાત્ નિર્મલપણું થાય છે; પરંતુ એનો શાસ્ત્રોક્ત વિશેષ અર્થ સમજવાની જરૂર છે.

“તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્”^૧ અર્થાત્ યથાર્થ સ્વરૂપે જાણવાવાદિ તત્ત્વો પર પ્રતીતિ થવી એવું નામ સમ્યગ્દર્શન છે. સમ્યગ્દર્શન એ સમ્યક્ત્વનું નામાન્તર છે. ગૃહસ્થોને માટે સમ્યક્ત્વનું વિશેષ લક્ષણ પશુ ખતાવવામાં આવ્યું છે કે—

“યા દેવે દેવતાબુદ્ધિર્ગુરૌ ચ ગુરુતામતિઃ ।

ધર્મે ચ ધર્મધીઃ શુદ્ધા સમ્યક્ત્વમિદમુચ્યેતે ॥”

અર્થાત્—દેવની અંદર દેવબુદ્ધિ, ગુરુમાં ગુરુબુદ્ધિ અને ધર્મ ઉપર ધર્મબુદ્ધિ—શુદ્ધ પ્રકારની હોવી એ સમ્યક્ત્વ છે. અહીં દેવ—ગુરુ—ધર્મ તત્ત્વો લગાર યાદ કરી જમએ.

દેવતત્ત્વ.

દેવ કહો કે ધર્મશ્વર કહો, એક જ વાત છે. ‘ધર્મશ્વર’નું લક્ષણ પહેલાં ખતાવી દીધું છે. છતાં વિશેષ પ્રકારે,

“સર્વજ્ઞો જિતરાગાદિદોષસૈલોક્યપૂજિતઃ ।

યથાસ્થિતાર્થવાદી ચ દેવોઽર્હન્ પરમેશ્વરૈઃ ॥”

આ શ્લોકમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે કે—

સર્વજ્ઞ, રાગ-દ્વેષ આદિ સમગ્ર દોષોથી નિમુક્ત, ત્રણ લોકથી

૧ ‘તત્ત્વાર્થાધિગમ’ સૂત્રનું પ્રારંભનું બીજું સૂત્ર.

૨-૩ યોગશાસ્ત્ર, હેમચન્દ્રાચાર્ય.

પૂજિત અને યથાસ્થિત ઉપદેશ એને ‘ પરમેશ્વર ’ અથવા ‘ દેવ ’ કહેવામાં આવે છે.

અનુસૂતવ.

“ મહાવ્રતધરા ધીરા મૈશ્વમાત્રોપજીવિનઃ ।

સામાયિકસ્થા ધર્મોપદેશકા ગુરવો મતાઃ ॥ ”

અર્થાત્—અહિંસા આદિ પાંચ^૨ મહાવ્રતોને ધારણ કરનારા, ધૈર્ય ગુણથી વિભૂષિત, ભિક્ષા— માધુકરી વૃત્તિ કરનારા, સમભાવમાં રહેનારા અને ધર્મનો યથાર્થ ઉપદેશ કરનારા ‘ ગુરુઓ ’ કહેવાય છે. ધર્મની વ્યાખ્યા.

“ પશ્ચૈતાનિ પવિત્રાણિ સર્વેષાં ધર્મચારિણામ્ ।

અહિંસા સત્યમસ્તેયં વ્રહ્મચર્યમલોભતા ॥ ”

અર્થાત્—સર્વ ધર્મવાળાઓને અહિંસા, સત્ય, ચોરીનો ત્યાગ, નિર્લોભવૃત્તિ અને બ્રહ્મચર્ય એ પાંચ બાબતો પવિત્ર છે—સર્વમાન્ય છે. ધર્મ શબ્દનો અર્થ—

“ દુર્ગતિપ્રપત્તપ્રાણિધારણાદ્ ધર્મ ઉચ્યતે ”

એ વાક્યથી જાણીતો છે કે—પ્રાણીઓને દુર્ગતિમાં પડતાં અટકાવે તે ધર્મ.

ખરી રીતે ધર્મ એ આત્માનો સ્વાનુભવગમ્ય ઉજ્જવળ ગુણ છે. ક્ષિણ કર્મના સંસ્કારો દૂર થવાથી રાગ-દ્વેષની વૃત્તિઓ નરમ પડતાં જે અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે તે જ અસલ ‘ ધર્મ ’ છે. અને તે ધર્મને સંપાદન કરવા જે દાનપુણ્યાદિ ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે, તે પણ ધર્મનાં સાધન હોવાથી ‘ ધર્મ ’ કહેવાય છે.

૧. યોગશાસ્ત્ર, હેમચન્દ્રાચાર્ય. ૨. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ.

દર્શનમોહનું આવરણ શિથિલ યા ક્ષીણ થતાં ‘સમ્યગ્દર્શન’ પ્રગટે છે. એના પ્રાદુર્ભાવની સાથે જ જ્ઞાનમાં સમ્યક્ત્વ આવી જાય છે. સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનનું સંપૂર્ણ સાહચર્ય છે. મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યાય અને કેવલજ્ઞાન એ જ્ઞાનના પાંચ બેદો છે. મનચુકત ઇન્દ્રિયોદ્ધારા જે જ્ઞાન થાય છે તે મતિજ્ઞાન છે. આંખથી જોવાય છે, જીભથી ચખાય છે, નાકથી સુંઘાય છે, કાનથી સંભળાય છે અને ચામડીથી અડાય છે તે બધા મતિજ્ઞાન છે. મનથી ચિન્તન પણ મતિજ્ઞાન છે. શબ્દોદ્ધારા કે સંકેતોદ્ધારા જે જ્ઞાન થાય છે તે શ્રુતજ્ઞાન છે. આ બંને ઇન્દ્રિયાધીન હોઈ વાસ્તવમાં પરોક્ષ છે, છતાં ઇન્દ્રિયોદ્ધારા થનારાં રૂપાદિ વિષયજ્ઞાનો વ્યવહારદષ્ટિએ પ્રત્યક્ષ ગણાય છે.

અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યાયજ્ઞાન સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષ છે, કેમકે તેઓ ઇન્દ્રિય-નિરપેક્ષ હોય, કેવલ આત્મશક્તિસંભૂત છે. અવધિજ્ઞાનની અવધિ એક જાતની નથી, અસંખ્ય પ્રકારની છે. અવધિજ્ઞાન, પોતાની અવધિમાંના રૂપી પદાર્થો આવરણથી આવૃત્ત હોય, દૂર હોય છતાં સ્પષ્ટપણે તેનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. ‘લોકાવધિજ્ઞાન’ લોકના તમામ રૂપી પદાર્થોનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. મનઃપર્યાયજ્ઞાન બીજાઓનાં મનને સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષ કરે છે. બીજો માણસ થું ચિન્તવી રહ્યો છે તે મનઃપર્યાયજ્ઞાન આગળ પ્રકાશિત થઈ જાય છે. કેવળજ્ઞાન તે સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે. સકલ લોકાલોકના ત્રણે કાળના તમામ દ્રવ્ય-પર્યાયોને એકી સાથે સંપૂર્ણપણે ક્ષણે ક્ષણે પ્રત્યક્ષ કરનારું છે.

“સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષ-માર્ગઃ” એ ઉમાસ્વાતિ મહારાજનો ૧ પ્રથમ સૂત્રપાત દર્શાવે છે કે, સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ મોક્ષનો માર્ગ છે. એ માર્ગનો અભ્યાસ વધતાં વધતાં જ્યારે પરાકાષ્ઠા પર પહોંચે છે ત્યારે આત્મા ઉપરનાં તમામ આવરણો બેદાઈ જાય છે અને તે જ ક્ષણે આત્માને કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે. કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ એટલે જીવનમુક્તિ. એની સાધનપ્રણાલી સમજવા સારુ

આત્માનો કૃત્તિક વિકાસ સમજવો જોઈએ. એ ગુણસ્થાનનો વિષય હોઈ હવે તે તરફ જરા દૃષ્ટિ કરીએ.

ગુણશ્રેણી અથવા ગુણસ્થાન.

જૈનશાસ્ત્રમાં ચૌદ શ્રેણીઓ બતાવી છે. આ શ્રેણીઓ ગુણસ્થાનની છે. ગુણસ્થાન એટલે ગુણની અવસ્થા, ગુણનો વિકાસ. આત્માના ગુણોનો વિકાસ યથાયોગ ક્રમશઃ ચૌદ શ્રેણીઓમાં થાય છે.

પહેલી શ્રેણી(પંક્તિ)ના જીવો કરતાં બીજી-ત્રીજી શ્રેણીના જીવો આત્મગુણના સંપાદનમાં આગળ વધેલા હોય છે અને તે કરતાં ચોથી શ્રેણીના જીવો વધુ ઉન્નતિ પર હોય છે. આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર શ્રેણીના જીવો-યથાસંલવ-પૂર્વ પૂર્વ શ્રેણીના જીવોથી અધિક ઉન્નતિ પર પહોંચેલા હોય છે. યાવત ચૌદમી શ્રેણીમાં આવેલાઓ પરમ નિર્મલ-પરમ કૃતાર્થ હોય છે અને તત્કાલ મુક્તિમાં આરૂઢ થઈ જાય છે. અષ્ટા પ્રાણિયો પહેલાં તો પ્રથમ શ્રેણીમાં વર્તનારા હોય છે, પણ એમાંથી જોએ, આત્મબલ દ્વારા આગળ વધવાનો પ્રયાસ કરે છે, તેઓ ઉત્તરોત્તર શ્રેણીઓમાં યોગ્ય ક્રમથી પસાર થતા અન્તતઃ ચૌદમી શ્રેણીમાં આવી પહોંચે છે. મન્દ પ્રયત્નવાળાઓને વચલી કેટલીક શ્રેણીઓમાં વધારે રોકાવું પડે છે, જેથી તેરમી-ચૌદમી શ્રેણીએ પહોંચતાં તેઓને ઘણો વિલંબ લાગે છે. કેટલાક પ્રબલ પુરુષાર્થ દ્વારા વધારા તીવ્ર વેગથી કામ લેતા, વચલી શ્રેણીઓની મુલાકાત લેવામાં વધુ વખત ન લગાડતાં જલ્દી તેરમી-ચૌદમી શ્રેણી ઉપર આવી પહોંચે છે.

આ વિષય, સૂક્ષ્મ હોવા છતાં, સમજવામાં ધ્યાન અપાય તો મળતો લાગે એવો છે. આ આત્માની ઉત્ક્રાન્તિની વિવેચના છે. મોક્ષમહેલ ઉપર પહોંચવાને ચૌદ પગથિયાની આ નીસરણી છે. પહેલા પગથિયાથી સર્વ જીવો ચઢવા માંડે છે અને કોઈ હળવે, તો કોઈ ઉતાવળથી ચઢતાં ચૌદમે પગથિએ પહોંચી તત્કાળ મોક્ષ-મહેલમાં પ્રવેશ કરે છે. કેટલાક

ચઢતાં ચઢતાં જ્ઞાન નહિ રાખવાથી નીચે જખડી પડે છે અને પહેલે પગથિએ જખ પડે છે. અઝારમા પગથિયા સુધી પહોંચેલાઓને પણ મોહનો ફટકો લાગવાથી એકદમ નીચે પડવાનું થાય છે. એટલા જ માટે શાસ્ત્રોમાં એ વાતની વારંવાર ઉદ્ઘોષણ કરવામાં આવી છે કે ચઢતાં ચઢતાં લગારે પ્રમાદ કે ગફલત ન થવી ? જોઈએ. બારમે પગથિએ પહોંચ્યા પછી પડવાનો કોઈ જાતનો ભય રહેતો નથી. આઠમે—નવમે પગથિએ મોહનો ક્ષય શરૂ થયા પછી પડવાનો ભય તદ્દન ટળી જાય છે.

આ વિષયને લગાર ટૂંકમાં કહી જઈએ. પ્રથમ ચૌદ ગુણત્રેણિ-ઓનાં નામ—

મિથ્યાદષ્ટિ, સાસાદન, મિશ્ર, અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિ, દેશવિરતિ, પ્રમત્ત, અપ્રમત્ત, અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિ, સૂક્ષ્મસંપરાય, ઉપશાન્તમોહ, ક્ષીણમોહ, સયોગકેવલી, અયોગીકેવલી.

મિથ્યાદષ્ટિ ગુણસ્થાન—સર્વ જીવો પહેલા તો એકદમ અધોગતિના નીચે પાટલે હોય છે, એ સહુ સમજી શકે છે. અતઃપેવ પહેલી શ્રેણીમાં વસતા જીવો મિથ્યાદષ્ટિવાળા હોય છે. મિથ્યાદષ્ટિ એટલે અજ્ઞાનદષ્ટિ. આ પહેલા પગથિયા ઉપરથી આગળ વધાય છે. આ સર્વાધમ પ્રથમ શ્રેણી અથવા પ્રથમ પગથિયું શે એવો ગુણ ધરાવે છે કે જેથી તેને પણ ‘ગુણત્રેણી’ અથવા ‘ગુણસ્થાન’ શબ્દ ઘટી શકે. ? એવો સહજ પ્રશ્ન આવી જીભો થઈ શકે ? આના સમાધાનમાં એમ સમજવું કે, દરેક જીવો—સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અને એકદમ નીચેની હદના જીવોમાં પણ કિંચિત્ ચૈતન્યમાત્રા તો અવશ્ય પ્રકટ હોય છે. એ અપેક્ષાએ મિથ્યાદષ્ટિને ‘ગુણસ્થાન’ કહ્યું છે.

૧. જૈન ‘ઉત્તરાધ્યયન’ સૂત્રમાં દર્શામા અધ્યયનમાં ભગવાન મહાવીરે ગૌતમને સંબોધીને ‘ગાયમ ! મ કર પ્રમાદ’ એવા અર્થના શબ્દોથી ભૂરિ ભૂરિ ઉપદેશ કર્યો છે.

૧ સાસાદન ગુણુસ્થાન—સમ્યગ્દર્શનથી પડતી અવસ્થાનું નામ છે. સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયા પછી પણ ક્રોધાદિ પરમતીવ્ર કષાયોનો ઉદય થતાં સમ્યક્ત્વથી પાડવાનો વખત આવે છે. આ ગુણુસ્થાન, પડતી અવસ્થારૂપ હોવા છતાં પણ તેની પૂર્વે સમ્યગ્દર્શનરૂપ અમૃતનું પાન થઇ ગયેલું હોવાથી આ ગુણુસ્થાનવાળાને સંસારબ્રમણની હદ બંધાઇ ગઇ હોય છે.

મિશ્રગુણુસ્થાન—આત્માના એવા વિચિત્ર અધ્યવસાયનું નામ છે કે એ ગુણુસ્થાનવાળો સત્ય માર્ગ અને અસત્ય માર્ગ એ બંને ઉપર શ્રદ્ધાનો ભાવ ધરાવે છે. અથવા જે દેશમાં ફક્ત નાળિયેરનો જ ખોરાક હોય, અને એથી તે દેશના લોકોને જેમ, અન્ન ઉપર રાગ કે દ્વેષ ન થાય, તેમ આ ગુણુસ્થાનવાળાને પણ સત્ય માર્ગ ઉપર રુચિ કે વૈમન-સ્થનો પરિણામ હોતો નથી. ખોળ અને ગોળ સરખો માનવામાં મોહ-મિશ્રવૃત્તિ રહેલી છે, તેવા પ્રકારની મોહમિશ્રવૃત્તિ આ ગુણુસ્થાનમાં સંભવે છે. પરંતુ દ્વિતીય ગુણુસ્થાનની પેઠે આ ગુણુસ્થાનની પૂર્વે પણ સમ્યક્ત્વરૂપ અમૃતનું પાન થઇ ગયેલું હોવાથી, આ ગુણુસ્થાનવાળાને પણ ભવબ્રમણના કાળનો છોડો બંધાઇ ગયેલો હોય છે.

અવિરતિસમ્યગ્દષ્ટિ—વિરતિ એટલે વ્રત, તે વિનાનું સમ્યક્ત્વ એ ‘અવિરતિસમ્યગ્દષ્ટિ’ શબ્દનો અર્થ છે. માત્ર સમ્યક્ત્વનો લગાર સ્પર્શ થઇ જાય, તો ભવબ્રમણના કાળનો છોડો નિયમિત થઇ જાય છે. આના જ પ્રભાવથી પૂર્વે એ ગુણુસ્થાનવાળાઓના ભવબ્રમણનો કાળ નિયમિત થઇ ગયેલો હોય છે. આત્માના એક પ્રકારના શુદ્ધ ભાવ-વિકાસને સમ્યક્ત્વ, સમ્યગ્દર્શન અથવા સમ્યગ્દષ્ટિ કહેવામાં આવે છે. આ સ્થિતિ-માં તત્ત્વવિષયક સંશય કે ભ્રમને અવકાશ મળતો નથી. મોક્ષ મેળવવાની લાચકાત આ સમ્યક્ત્વથી જ મેળવાય છે. આના વગર ગમે તેટલું

૧. ‘સાસાદન’ એટલે પરમતીવ્ર ક્રોધાદિ કષાયો, તે કષાયોથી યુક્ત, ‘સાસાદન’ કહેવાય

: ૧૨૯ :

કષ્ટાનુકાન પણ મુક્તિના માર્ગને મેળવી આપી નથી. અનુસ્મૃતિએ પણ કહ્યું છે કે—

“સમ્યગ્દર્શનસમ્પન્નઃ કર્મણા નહિ જીવે
દર્શનેન વિહીનસ્તુ સંસારે પ્રતિપદ્યતે ॥૭૫૫॥”

(અધ્યાય ૭૫૫)

—સમ્યગ્દર્શનસમ્પન્ન પ્રાણી કર્મથી બંધાતો નથી, જ્યારે સમ્યગ્દર્શન રહિત પ્રાણી સંસારમાં રજબ્યા કરે છે.

દેશવિરતિ—સમ્યક્ત્વ સહિત, ગૃહસ્થનાં પ્રતો પાલન કરવાં એ ‘દેશવિરતિ’ છે. સર્વથા નહિ, કિન્તુ અમુક અમુક અંશે પાપકર્મથી હઠવું એ ‘દેશ-વિરતિ’ શબ્દનો અર્થ છે.

પ્રમત્તગુણસ્થાન—સાધુનાં મહાવ્રતોને ધારણ કરનાર, પણ પ્રમાદના બંધનથી પૂર્ણ મુક્ત નહિ થયેલ, એવા મુનિ મહાત્માઓનું જીવન ગુણસ્થાન છે.

અપ્રમત્તગુણસ્થાન—પ્રમાદના બંધનથી મુક્ત થયેલ મહામુનિ-વરોનું આ સાતમું ગુણસ્થાન છે.

અપૂર્વકરણ^૧—મોહનીય કર્મને ઉપશમ યા ક્ષય કરવાનું

અનિવૃત્તિગુણસ્થાન—અહીં પૂર્વ ગુણસ્થાનના કરતાં એવો અધિક ઉજ્જવલ આત્મપરિણામ હોય છે, કે જે વડે મોહનો ઉપશમ યા ક્ષય થવા માંડે છે.

સૂક્ષ્મસંપરાય^૨—ઉક્ત ગુણસ્થાનમાં મોહનીય કર્મનો ઉપશમ યા ક્ષય થતે થતે, જ્યારે બધું મોહનીય કર્મ ઉપશાન્ત યા ક્ષીણ થઈ જાય

૧. ‘કરણ’ એટલે અધ્યવસાય-આત્મપરિણામ.

૨. ‘સંપરાય’ એટલે કષાય. પણ પ્રાકૃતમાં લોલ લેવા.

છે; માત્ર એક બોલનો સૂક્ષ્મ અંશ અવશિષ્ટ રહે છે ત્યારે આ ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત થયું કહેવાય છે.

ઉપશાન્તમોહ—પૂર્વ ગુણસ્થાનોમાં મોહનો ઉપશમ જ કરવો જોઈએ પ્રારંભ્યો છે, તેને સંપૂર્ણ મોહ ઉપશાન્ત થયે આ ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત થયું કહેવાય છે.

ક્ષીણમોહ—પૂર્વ ગુણસ્થાનોમાં મોહનીય કર્મનો ક્ષય જ જોઈએ પ્રારંભ્યો છે, તેને સંપૂર્ણ મોહ ક્ષીણ થયે આ ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત થયું કહેવાય છે.

અહીં ઉપશમ અને ક્ષયમાં ફરક સમજવાનો છે. સામાન્ય રીતે એમ સમજીતી અપાય કે, આગ પર પાણી નાંખી તેને હોલવી નાંખવી એ ‘ક્ષય’ અને રાખ નાંખી તેને ઢાંકી દેવી એ ‘ઉપશમ’. મોહનો સર્વથા ઉપશમ થયો હોય, છતાં પુનઃ મોહનો પ્રાદુર્ભાવ થયા વગર રહેતો નથી. જેમ, પાણીના વાસણમાં પાણીની રજ બધી તળીયે બેસી જાય છે ત્યારે તે પાણી સ્વચ્છ દેખાય છે, તેમ મોહનાં રજકણો—મોહનો તમામ પુંજ આત્માના પ્રદેશોમાં જ્યારે સ્થિર થઈ જાય છે, ત્યારે આત્માના પ્રદેશો સ્વચ્છ જેવા બને છે. પરંતુ આ સ્વચ્છતા કેટલા વખતની? પેલા પાણીની નીચે બેસી ગયેલાં રજકણો, થોડીવારમાં પાણીને કિચિત્માત્ર કિયાની અસર લાગવાથી જેમ તમામ પાણીમાં પ્રસરી જાય છે, તેમ ઉપશાન્ત થયેલ મોહપુંજ થોડીવારમાં પુનઃ ઉદયમાં પ્રાપ્ત છે; અને તેથી કરી, જેવી રીતે ગુણગ્રેણીઓમાં ચઢવાનું થયું હતું, તેવી રીતે પડવાનું થાય છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે—મોહનો સર્વથા ક્ષય થવાથી જ કેવલજ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, કારણ કે મોહનો (કોઈ પણ કર્મનો) સમૂલ ક્ષય થવા પછી પુનઃ ઉદ્ભવ થતો નથી.

કેવલજ્ઞાનના પ્રાદુર્ભાવના ક્ષણથી જ—

સયોગકેવલી ગુણસ્થાનની શરૂઆત થાય છે. આ ગુણસ્થાનના નામમાં જે ‘સયોગ’ શબ્દ ચૂક્યો છે, તેનો અર્થ ‘યોગવાળો’ થાય

છે. મોઝ એટલે શરીર વગેરેના વ્યાપારો. કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી પણ શરીરધારીને ગમનાગમનનો વ્યાપાર, બોલનો વ્યાપાર વગેરે વ્યાપારો રહ્યા હોવાથી તે શરીરધારી કેવલી સંયોગ કહેવાય છે.

તે કેવલી પરમાત્માઓના આયુષ્યના અન્ત વખતે પરમ શુકલધ્યાનના પ્રભાવે તમામ વ્યાપારોનો નિરોધ થઈ જાય છે, ભારે તે અવસ્થાનું ગુણસ્થાન—

અયોગી કેવલી છે. અયોગી કેવલી એટલે સર્વ વ્યાપાર રહિત—સર્વક્રિયા રહિત.

ઉપર જોઈ મયા તેમ, ગુણગ્રંથિઓમાં આગળ વધતો આત્મ કેવલજ્ઞાન મેળવી અને આયુષ્યના અન્તે અયોગી થઈ તત્કાલ મુક્તિ પામે છે. આ વિષય આધ્યાત્મિક છે એ પ્રસંગે અધ્યાત્મની ભૂમિકાનું કંઈક દિગ્દર્શન કરવું ઠીક ગણાશે.

અધ્યાત્મ.

સંસારની ગહન ગતિ છે. જન્મતર્મા સુખી જીવોના કરતાં દુઃખી જીવોનું ક્ષેત્ર મ્હોટું છે. આધિ-વ્યાધિ-શોક-સંતાપથી લોક પરિતપ્ત છે. સુખનાં સાધનો હંજર પ્રકારનાં મોજૂદ રહેતે પણ મોહતાપનાં હોં મટી શકતાં નથી. આરોગ્ય, લક્ષ્મી, સુવનિતા અને સત્પુત્ર વગેરે મળવાં છતાં પણ દુઃખનો સંયોગ ખસી શકતો નથી. નિઃસન્દેહ, લવચકનો પ્રવાસ મહાન વિષમ અને ગહન છે.

સુખ-દુઃખનો તમામ આધાર મનોવૃત્તિઓ ઉપર છે. મહાન્ ધનાઢ્ય મનુષ્ય પણ લોભના ચક્કરમાં ફસાવાથી ભારે દુઃખી રહ્યા કરે છે, જ્યારે નિર્ધન મનુષ્ય પણ, સન્તોષવૃત્તિના પ્રભાવે મન ઉપર ઉદ્વેગ નહિ રાખતો હોવાથી સુખી રહે છે. મહાત્મા ભર્તૃહરિનું સ્પષ્ટ કથન છે કે—

“મનસિ ચ પરિતુષ્ટે કોઽર્થવાન્ કો દરિદ્રઃ ?”

આ ઉપરથી જોઇ શકીએ છીએ કે મનોવૃત્તિઓનો વિલક્ષણ પ્રવાહ જ સુખ-દુઃખના પ્રવાહનું મૂળ છે.

એક જ વસ્તુ એકને સુખકારી હોય છે, જ્યારે બીજાને તે દુઃખ ઉપજવનાર થાય છે, જે પદાર્થ એક વખત જેને રોચક લાગ્યો હોય છે, તે જ પદાર્થ બીજી વખતે તેને જ અરોચક થઇ પડે છે. આથી સમજી શકાય છે કે બાહ્ય પદાર્થો સુખ-દુઃખના સાધક નથી, કિન્તુ એ બધું મનોવૃત્તિઓના વિચિત્ર પ્રવાહ ઉપર આધાર રાખે છે.

રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ મનની વૃત્તિઓના પરિણામો છે. એ ત્રણે ઉપર આપું સંસાર-ચક્ર ફરે છે. એ ત્રિદોષને દૂર કરવા અધ્યાત્મશાસ્ત્ર સિવાય અન્ય કોઇ વૈદ્યક ગ્રંથ નથી, પરંતુ એ વાતનો પોતાની જાતને અનુભવ થવો કે “ હું એક પ્રકારે રોગી છું ” એ બહુ કઠિન છે. જ્યાં સંસારના ભોગતરંગો મન ઉપર અકળાતા હોય, વિષયરૂપ વિજ-ળીના ચમકારા હૃદયને આંજી નાખતા હોય અને તૃષ્ણા-જળના ધોધમાં આત્મા બેલાન બની રહ્યો હોય, ત્યાં પોતાનો ગુપ્ત રોગ સમજવો એ ભારે કઠિન છે. આવી સ્થિતિના અનભિષ્ટ જીવો એકદમ અધઃસ્થિત છે. તે સ્થિતિથી આગળ વધેલા જીવો, જેઓ પોતાને ત્રિદોષાક્રાન્ત સમજે છે, જેઓ પોતાને ત્રિદોષજન્ય ઉગ્ર તાપમાં સપડાયેલા માને છે અને તે રોગના પ્રતીકારની શોધમાં ઉત્સુક છે, તેવાઓને માટે આધ્યાત્મિક ઉપદેશ ઉપયોગી છે.

‘ અધ્યાત્મ ’ શબ્દ ‘ અધિ ’ અને ‘ આત્મા ’ એ બે શબ્દોના સમાસ(Compound)થી બનેલો છે. આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને લક્ષ કરી તદ્દનુસાર વર્તન કરવું એ ‘ અધ્યાત્મ ’ શબ્દનો અર્થ છે. સંસારના મુખ્ય બે તત્ત્વો જડ અને ચેતન જે, એકબીજાના સ્વરૂપને જાણ્યા સિવાય જાણી શકાતાં નથી. આ અધ્યાત્મના વિષયમાં પૂર્ણ રીતે ભાગ લેજવે છે.

૧ રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ ત્રણ દોષોને ‘ ત્રિદોષ ’ સંજ્ઞા આપી છે.

‘આત્મા શી વસ્તુ છે?’ ‘આત્માને સુખ-દુઃખનો અનુભવ કેમ થાય છે?’ ‘આત્મા પોતે જ સુખ-દુઃખના અનુભવનું કારણ છે, કે કોઈ અન્યના સંસર્ગથી આત્માને સુખ-દુઃખ અનુભવાય છે?’ ‘કર્મનો સંસર્ગ આત્માને કેમ થઈ શકે?’ ‘તે સંસર્ગ આદિમાન છે કે અનાદિ?’ ‘અનાદિ હોય તો તે સંસર્ગનો ઉચ્છેદ કેવી રીતે થઈ શકે?’ ‘કર્મનું સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું છે?’ ‘કર્મના ભેદાનુભેદો કેવી રીતે છે?’ ‘કર્મનો બધ, ઉદય અને સત્તા કેવી રીતે નિયમબદ્ધ છે?’ આ બધી બાબતો અધ્યાત્મના વિષયમાં સારી પેઠે પથરાયેલી હોય છે.

એ સિવાય, અધ્યાત્મના વિષયમાં મુખ્યત્વે સંસારની નિસ્સારતા અને નિર્ગુણતાનો આખેદૂબ ચિતાર આપવામાં આવે છે. જૂદી જૂદી રીતે ભાવનાઓ સમજાવી મોહ-મમતા ઉપર દબાણ કરવા તરફ અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો પ્રધાન ઉપદેશ હોય છે.

દુરાગ્રહનો ભાગ, તત્ત્વશ્રવણની ઇચ્છા, સંતનો સમાગમ, સાધુપુરુષોની પ્રતિપત્તિ, તત્ત્વશ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન, મિથ્યાદષ્ટિનો વિનાશ, સમ્યગ્દષ્ટિનો પ્રકાશ, ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાયોનો સંહાર, ઇન્દ્રિયોનો સંયમ, મમતાનો પરિહાર, સમતાનો પ્રાદુર્ભાવ, મનોવૃત્તિઓનો નિગ્રહ, ચિત્તની નિશ્ચલતા, આત્મસ્વરૂપરમણ્યતા, ધ્યાનનો પ્રવાહ, સમાધિનો આવિર્ભાવ, મોહાદિ કર્મોનો ક્ષય અને છેવટે કેવલજ્ઞાન તથા મોક્ષની પ્રાપ્તિ, એ રીતે મૂલથી લઈને ક્રમશઃ થતી આત્મોન્નતિ અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં વર્ણવવામાં આવે છે.

‘અધ્યાત્મ’ કહો કે ‘યોગ’ કહો, એક જ વાત છે. ‘યોગ’ શબ્દ, ‘જોડવું’ એ અર્થવાળો ‘યુજ્ઞ’ ધાતુથી બનેલો છે. મુક્તિની સાથે જોડી આપનાર સાધનને ‘યોગ’ કહેવામાં આવે છે.

અનન્ત જ્ઞાનસ્વરૂપ સર્વવિદ્યાનન્દમય આત્મા, કર્મના સંસર્ગથી શરીરરૂપ અધારી કોટડીમાં સપાડ્યો છે. કર્મના સંસર્ગનું મૂળ અજ્ઞાનતા છે. આત્મસ્વરૂપનો અભ્યાસી એ અજ્ઞાનતાના પંખમાંથી છૂટી શકે છે.

સકલ જ્ઞાણી અને સકલ વિદ્યાઓ જાણવા છતાં પણ આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન ન થયું હોય તો અજ્ઞાનદશા છે. આત્મજ્ઞાન વગરના મનુષ્યનું દરિયા જેટલું જ્ઞાન પણ પરમાર્થદૃષ્ટિએ નિરર્થક છે.

આત્માની અજ્ઞાનતાથી થતું દુઃખ આત્મજ્ઞાનથી જ ક્ષય કરી શકાય છે. કેમકે પ્રકાશ અને અંધકારની જેમ જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનો વિરોધ છે. અને એથી અંધકારને હણવા જેમ પ્રકાશ જરૂરનો છે, તેમ અજ્ઞાનને હણવા જ્ઞાન જરૂરનું છે. જ્યાં સુધી આત્મા કષાયો, ઇન્દ્રિયો અને મનને વશીભૂત છે ત્યાં સુધી તે આત્મા જ પોતે સંસાર છે. અને જ્યારે ક્રોધાદિ કષાયોના ક્ષયદ્વારા ઇન્દ્રિયો અને મનને જીતી નિર્મોહ દશામાં પ્રાપ્ત થઈ પૂરું વિકાસમાં આવે છે, ત્યારે તે જ આત્મા મોક્ષ કહેવાય છે.

ક્રોધનો નિમ્મલ ક્ષમાથી થાય છે, માનનો પરાજય મૃદુતાથી થાય છે, માયાનો સંહાર સરલતાથી થાય છે અને લોભનું નિકન્દન સંતોષથી થાય છે. આ કષાયોનો વિજય કરવા ઇન્દ્રિયોને સ્વાધીન કરવી જોઈએ. ઇન્દ્રિયો ઉપર સત્તા જમાવવા મનની શુદ્ધિની આવશ્યકતા છે. સત્ ક્રિયાના અભ્યાસથી અને વૈરાગ્યથી મનનો નિરોધ થઈ શકે છે.^૧ મનનો નિરોધ કરવામાં રાગ-દ્વેષ ઉપર અંકુશ મૂકવો ખાસ અગત્યનો છે. રાગ-દ્વેષરૂપ મેલને દૂર કરવાનું કામ સમતારૂપ જળનું છે. સમતાશુષ્કનો પ્રાદુર્ભાવ મમતાને અટકાવ્યા વગર કદી થતો નથી. મમતાને દૂર કરવા—

‘ અનિત્યં સંસારે મવતિ સકલં યજ્ઞયનંગમ્ ’

—‘ સંસારમાં જે કંઈ આંખથી દેખાય છે, તે બધું અનિત્ય છે ’ એવી અનિત્ય જાવના અને તે સિવાય બીજી ‘ અશરણુ ’ વગેરે જાવનાઓ જાવવી જોઈએ. આ જાવનાઓનો વેગ જેમ જેમ પ્રબલ થતો જાય છે, તેમ તેમ મમતારૂપ અંધકાર તે પ્રમાણમાં ક્ષીણ થતો જાય

૧ “ અસંશયં મહાબાહો ! મનો વુર્નિમ્નહં ચલમ્ ।

અભ્યાસેન ચ કૌન્તેય ! ધૈરાગ્યેણ ચ ગુણતે ॥ ”

— ભગવદ્ગીતા.

છે, તે પ્રમાણમાં સમતાની જળજળતી જ્યોતિ બહાર આવે છે. ધ્યાનનો મુખ્ય પાયો આ સમતા છે. આ સમતાની પરાકાષ્ઠાના પરિણામે કોઈ એક વસ્તુ ઉપર ચિત્તની એકાગ્રતા સિદ્ધ થઈ શકે છે. ધ્યાનની શ્રેણીમાં આવ્યા પછી પશુ સિદ્ધિલબ્ધિઓ પ્રાપ્ત થતાં જો ફરી મોહમાં ફસાવાનું થાય, તો અધઃપાત થવામાં વાર લાગે નહિ. એ માટે ધ્યાની પુરુષને પશુ સંપૂર્ણ મોહનો ક્ષય જ્યાં સુધી ન થાય, ત્યાં સુધી પ્રતિક્ષણ સાવચેત રહેવાનું હોય છે.

ધ્યાનની ઉચ્ચ અવસ્થાને ‘સમાધિ’ નામ આપ્યું છે. એ રસ્તે કમંસમૂહનો ક્ષય થવાથી કેવલજ્ઞાન પ્રકટ થાય છે. કેવલજ્ઞાનવાળો આત્મા શરીરધારી છે ત્યાં સુધી જીવનમુક્ત કહેવાય છે. તે સાકાર પરમાત્મા છે અને શરીરનો સંબંધ છૂટયેથી પરબ્રહ્મસ્વરૂપી થાય છે. તે નિરાકાર પરમાત્મા છે.

આત્મા, મૂઢદષ્ટિવાળો હોય ત્યારે ‘બહિરાત્મા’ તત્ત્વદષ્ટિવાળો માથ ત્યારે ‘અંતરાત્મા’ અને પૂર્ણોજ્જ્વળ-પૂર્ણ પ્રકાશ અને ત્યારે પરમાત્મા કહેવાય છે. બીજી રીતે, શરીર એ ‘બહિરાત્મા’, શરીરમાં રહેલો ચૈતન્યસ્વરૂપ જીવ એ ‘અંતરાત્મા’ અને એ જ જીવ, અવિદ્યારૂપી મુક્ત પરમ શુદ્ધ સમ્યક્જ્ઞાનન્દરૂપ બનેલો ‘પરમાત્મા’ કહેવાય છે.

બહિરાત્મા, બદ્રઆત્મા, અંતરાત્મા, સદાત્મા, મહાત્મા, યોગાત્મા અને પરમાત્મા એ પ્રમાણે પશુ આત્માની અવસ્થાનો ક્રમ બતાવી શકાય છે.

જૈનશાસ્ત્રકારો યોગની આઠ દષ્ટિઓનું વર્ણન આપે છે—મિત્રા, તારા, બલા, દીપ્તિ, સ્થિરા, કાન્તા, પ્રભા અને પરા. આ દષ્ટિઓમાં આત્માની ઉન્નતિનો ક્રમ રહેલો છે. પ્રથમ દષ્ટિમાં એવો બોધ હોય છે કે જે બોધના પ્રકાશને તૃણના અગ્નિના ઉદ્ગોતની ઉપમા આપવામાં આવે છે, અને તે બોધને અનુસાર, તે દષ્ટિમાં સામાન્ય રીતે સદ્વર્તન હોય છે. આ સ્થિતિમાંથી જ્ઞાન અને વર્તનમાં જેમ જેમ ઉન્નત થવા

તેમ તેમ તે તે હદ પ્રમાણે આગળની દૃષ્ટિઓમાં પસાર થયાનું કહેવાય છે.

જ્ઞાન અને ક્રિયાની આ આઠ ભૂમિકાઓ છે. પૂર્વ પૂર્વ ભૂમિકા કરતાં ઉત્તર ઉત્તર ભૂમિકામાં જ્ઞાન અને ક્રિયાનો પ્રકર્ષ હોય છે. આઠ દૃષ્ટિઓમાં, યોગનાં યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ આઠ અંગે ક્રમશઃ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે, એ રીતે આત્મોન્નતિનો વ્યાપાર કરતાં છેવટની દૃષ્ટિએ મહાન્ વિકાસ પ્રાપ્ત થતાં તમામ આવરણોનો ક્ષય થવાની સાથે કેવલજ્ઞાન મેળવાય છે.^૧

“ યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ ” એ, મહાત્મા પત્તંજલિનો યોગના સંબંધમાં પ્રથમ સૂત્રપાત છે. ચિત્તવૃત્તિઓ ઉપર દબાણ રાખવું—અન્યત્ર આં ત્યાં ભટકતી ચિત્તની વૃત્તિઓને આત્માના સ્વરૂપમાં જોડી રાખવી એને યોગ કહેવામાં આવે છે. એ સિવાય આ હદ ઉપર આવવાના સાધનભૂત જે જે શુભ વ્યાપારો છે, તે પણ યોગનાં કારણ હોવાથી યોગ કહી શકાય છે.

મુક્તિના વિષયની સાથે સીધી રીતે સંબંધ ધરાવનાર દુનિયામાં એક માત્ર અધ્યાત્મશાસ્ત્ર છે. મુક્તિનાં સાધનો સંપાદન કરવાનો રસ્તો જાતાવવો અને વચમાં આવતી નડતરો તરફ સાવચેતી આપવી એ જ અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો પ્રતિપાદ્ય વિષય છે. પૂર્વનાં બંધાયલાં કર્મે ક્ષીણ કરવાં અને નવાં આવતાં કર્મેનિ અટકાવવાં એ બે જ માત્ર મોક્ષના ઉપાયો છે. એમાં પહેલાં ઉપાયને ‘ નિર્જરા ’ અને બીજા ઉપાયને ‘ સંવર ’ નામ આપેલું પાછળ જોઈ ગયા છીએ. આ બંને ઉપાયોને સિદ્ધ કરવા

૧. આઠ દૃષ્ટિઓનો વિષય, હરિભદ્રસૂરિકૃત ‘ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ’ અને યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયકૃત ‘ દ્વાત્રિંશદ્વાત્રિશિકા ’ વગેરે ગ્રંથોમાં છે. યોગનું વર્ણન ‘ હેમચન્દ્રાચાર્ય ’ કૃત ‘ યોગશાસ્ત્ર ’ ‘ શુભચન્દ્રાચાર્ય ’ કૃત ‘ જ્ઞાનાર્ણવ ’ વગેરે ગ્રંથોમાં છે. પાતંજલ યોગની સાથે જૈનયોગની વિવેચના યશોવિજય ઉપાધ્યાય કૃત ‘ દ્વાત્રિંશદ્વાત્રિશિકા ’માં છે. આ બધા ગ્રંથો છપાઈ બહાર પડેલા છે.

સદ્વિચારણા, સદાચરણા, તપ, સંયમ, જાવનબળ તથા આધ્યાત્મિક તત્ત્વોનું પુનઃ પુનઃ પરિશીલન અને ખરાબ સંયોગોથી દૂર રહેવું—એ જ આધ્યાત્મશાસ્ત્રવર્ણિત સાધન—પ્રણાલી છે.

આત્મામાં અનન્ત શક્તિઓ છે. અધ્યાત્મના માર્ગે તે શક્તિઓને ખીલવી શકાય છે. આવરણો દૂર થવાથી આત્માની જે શક્તિઓ પ્રકાશમાં આવે છે, તે વર્ણનમાં મૂકી શકાય તેમ નથી. આત્માની શક્તિ (Power) સામે વિજ્ઞાન (Science) ના ચમત્કારો કાંઈ હિસાબમાં નથી. જડવાદ વિનાશી છે, જ્યારે આત્મવાદ તેથી ઊલટો છે. જડવાદથી પ્રાપ્ત થતી ઉન્નતિ અને જડ પદાર્થોના આવિષ્કારો એ બધું નશ્વર છે; પરંતુ આત્મસ્વરૂપનો પ્રકાશ અને તેથી થતો મહાન અપૂર્વ આનંદ એ અખંડ અને અક્ષય છે, નિસ્સંદેહ, આધ્યાત્મિક જીવન એ જ ઉચ્ચ કાટીનું જીવન છે.

જૈન-જૈનેતર દષ્ટિએ આત્મા.

અધ્યાત્મના વિષયમાં આત્માનું સ્વરૂપ જાણવું અગત્યનું છે. જૂદી જૂદી દષ્ટિએ આત્મસ્વરૂપનો વિચાર કરવાથી તે સંબંધી શંકાઓ ટળી જાય છે અને આત્માની સાચી ઓળખાણ થવાથી તેના ઉપર અધ્યાત્મનો ખાચો માંડી શકાય છે. પરંતુ આ વિષય અતિ વિસ્તૃત છે, છતાં તે સંબંધી એકાદ બે બાબતો ઉપર ટૂંક અવલોકન કરી લઈએ—

પ્રથમતઃ કેટલાક દર્શનકારો^૧ આત્માને શરીર માત્રમાં સ્થિત નહિ માનતાં વ્યાપક માને છે, અર્થાત્ પ્રત્યેક આત્મા આખા જગતને વ્યાપ કરી રહેલો છે, એમ એઓનો અભિપ્રાય છે. એ સિવાય એમ પણ એઓનું માનવું છે કે જ્ઞાન એ આત્માનું અસલ સ્વરૂપ નથી, કિન્તુ શરીર, ઇન્દ્રિય અને મનના સંબંધથી આગન્ટુક—ઉત્પન્ન થનારો તે આત્માનો અવાસ્તવિક ધર્મ છે.

૧. નૈયાયિક, વૈશેષિક અને સાંખ્યદર્શનવાળા.

આ બંને સિદ્ધાન્તોમાં જૈનદર્શનકારો જૂદા પડે છે. પહેલી બાબતના સંબંધમાં એઓ પ્રત્યેક શરીરના જૂદા જૂદા આત્માઓને માત્ર તે તે શરીરમાં જ વ્યાપી રહેલા માને છે. તેઓનો અભિપ્રાય એવો છે કે—જ્ઞાન, ઇચ્છા વગેરે ગુણો શરીરમાં જ અનુભવાતા હોવાથી તે ગુણોનો માલિક આત્મા માત્ર શરીરમાં જ હોવો ઘટે છે.^૧

બીજી બાબતના સંબંધમાં—“જ્ઞાન એ આત્માનો વાસ્તવિક ધર્મ છે—આત્માનું અસલ સ્વરૂપ છે—આત્મા જ્ઞાનમય છે” એમ જૈનદર્શનની માન્યતા છે અતઃ એવ એ માન્યતા મુજબ શરીર, ઇન્દ્રિય અને મનનો સંબંધ છૂટ્યા પછીની મુક્ત અવસ્થામાં પણ આત્માનું સાહજિક જ્ઞાન-સ્વરૂપ અવસ્થિત હોય છે. આત્મા જ્ઞાનમય હોવાથી મુક્ત અવસ્થામાં તેનું નિવારણ જ્ઞાન પૂર્ણરૂપે પ્રકાશે છે.^૨ જ્યારે કેટલાક અન્ય દર્શનકારો

૧. જે વસ્તુના ગુણો જ્યાં દેખાતા હોય, તે વસ્તુ ત્યાં જ હોવી જોઈએ. ઘટનું રૂપ જ્યાં દેખાતું હોય ત્યાં જ ઘટ હોવાનું ધટી શકે છે. જે ભૂમિભાગ ઉપર ઘટનું રૂપ દેખાતું હોય, તે ભૂમિભાગ સિવાય બીજી જગ્યાએ તે રૂપવાળો ઘટ હોવો કેમ બની શકે ?

આ જ વાતને હેમચન્દ્રાચાર્ય—

“યત્રૈવ યો દૃષ્ટગુણઃ સ તત્ર, કુમ્ભાદિવન્નિષ્પતિપક્ષમેતત્”

એ શબ્દોથી કહે છે. આ ન્યાય પ્રમાણે આત્માની લાગણી, ઇચ્છા વગેરે ગુણો શરીરમાં જ અનુભવાતા હોવાથી તે ગુણોનો સ્વામી આત્મા પણ શરીરમાં જ—શરીરથી બહાર નહિ—રહેલો સિદ્ધ થાય છે.

૨. જ્ઞાનની જેમ સુખ પણ આત્માનો અસલ ધર્મ છે. જેમ વાદળામાં સપડાયેલા સૂર્યનો જળહળતો પ્રકાશ પણ વાદળામાંથી ઝાંખો નીકળે છે, અને તે જ ઝાંખો પ્રકાશ, અનેક છિદ્રવાળો પડદો લગાવેલા ઘરમાં અધિક ઝાંખો પ્રકાશ પડે છે, એમ છતાં સૂર્ય જળહળતા પ્રકાશવાળો નથી એમ કહી શકાય નહિ; એવી રીતે આત્માનો જ્ઞાન-પ્રકાશ કે વાસ્તવિક આનંદ પણ શરીર-ઈન્દ્રિય મનના બંધનથી કે કર્મસમૂહના આવરણથી પૂર્ણરૂપે ન અનુભવાય—ઝાંખો અનુભવાય—વિકાસ્યુક્ત અનુભવાય, તો તે બરાબર બનવાજોગ છે. પરંતુ એથી એમ ન કહી શકાય કે ‘જ્ઞાન અને આનંદ આત્માનું અસલ સ્વરૂપ નથી.’

જ્ઞાનને આત્માનો અસલ ધર્મ નહિ માનતા હોવાથી શુક્ત અવસ્થામાં પણ તેઓને આત્મા જ્ઞાનશૂન્ય માનવો પડે છે.

આત્માના સંબંધમાં અન્ય દર્શનકારોથી જૂદી રીતના જૈન સિદ્ધાંતો:—

“ ચૈતન્યસ્વરૂપઃ, પરિણામી, કર્તા, સાક્ષાદ્ ભોક્તા, દેહ-પરિમાણઃ, પ્રતિક્ષેત્રં ભિન્નઃ પૌદ્ગલિકાદૃષ્ટવાંશ્ચાયમ્^૧ ” ।

આ સૂત્રથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. આ સૂત્રમાં આત્માને પહેલું વિશેષણ ‘ચૈતન્યસ્વરૂપવાળો’ આપવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ જ્ઞાન એ આત્માનું અસલ સ્વરૂપ છે. એથી-પૂર્વ કલા પ્રમાણે-નૈયાયિક વગેરે જૂદા પડે છે. ‘પરિણામી’ (નવી નવી યોનિઓ-જૂદી જૂદી ગતિઓમાં જન્મણ કરવાને લીધે પરિણામસ્વભાવવાળો), ‘કર્તા’ અને ‘સાક્ષાદ્ ભોક્તા’ એ ત્રણ વિશેષણોથી, આત્માને કમલપત્રની જેમ નિર્લેપ સર્વથા પરિણામરહિત-ક્રિયારહિત માનનાર સાંખ્યો જૂદા પડે છે. નૈયાયિક વગેરે પણ આત્માને પરિણામી માનતા નથી. માત્ર ‘શરીરમાં જ વ્યાપ્ત’ એ અર્થવાળા ‘દેહપરિણામ’ વિશેષણથી આત્માને બધે વ્યાપક માનનારા વૈશેષિક-નૈયાયિક-સાંખ્યો જૂદા પડે છે. ‘શરીર શરીરે આત્મા જૂદો’ એ અર્થવાળા ‘પ્રતિક્ષેત્રં ભિન્ન’ એ વિશેષણથી, એક જ આત્મા માનનારા અદ્વૈતવાદીઓ-બ્રહ્મવાદીઓ જૂદા પડે છે, અને છેલ્લા વિશેષણથી પૌદ્ગલિક દ્રવ્યરૂપ અદૃષ્ટવાળો આત્મા બતાવતાં કર્મને અર્થાત્ ધર્મ-અધર્મને આત્માનો વિશેષ ગુણ માનનારા નૈયાયિક-વૈશેષિક અને કર્મને તેવા પ્રકારના પરમાણુઓના સમૂહરૂપ નહિ માનનારા વેદાન્તી વગેરે વાદીઓ જૂદા પડે છે.

“ સત્યં બ્રહ્મ મિથ્યા જગત્ ” એ સૂત્રની ઉદ્દેશોપણ કરનારાઓમાંના કેટલાકો તેનો ગમે તે અર્થ કરતા હોય, પરંતુ ખરો અર્થ તો

૧. વાદિદેવસુદિકૃત ‘પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકાર’ નામક ન્યાયસૂત્રના સાતમા અધ્યયોગનું ૫૬ મું સૂત્ર.

૨. ક્ષેત્ર એટલે શરીર.

એ સમજાય છે કે—“જગતના દેખાતા તમામ પદાર્થો વિનાશી છે, અતઃ એવ તેને મિથ્યારૂપ ઓટલે-અસાર સમજવા જોઈએ. માત્ર શુદ્ધ સત્ય, ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા જ આરાધવા યોગ્ય છે.” આ ઉપદેશમાં ધણું મહત્ત્વ સમાયેલું છે. અનાદિ મોહવાસનાનો બીષણ સંતાપ શમાવવાને આવા ઉપદેશો આપવા પ્રાચીન મહાત્માઓ અગત્યના સમજતા હતા. ‘જગતના પદાર્થો સસલાના શીંગડાની જેમ સર્વથા અસત્ છે’ એવો અર્થ ઉક્ત સૂત્રથી કાઢવામાં ધણી નડતરો ઊભી થાય છે. એ કરતાં ઉપર બતાવેલ બાવાર્થ જ યથાર્થ અને સહુની અનુભવદૃષ્ટિમાં આવી શકે તેમ છે. દેખાતા બાહ્ય પદાર્થોની અસારતાનું વર્ણન કરતાં જૈન મહાત્માઓ પણ તેને ‘મિથ્યા’ કહી દે છે. એથી, ‘કુનિયામાં વસ્તુતઃ કાંઈ વસ્તુ જ નથી’ એમ એની મતલબ નથી. સંસારનો સઘળો પ્રપંચ અસાર-વિનાશી-અનિત્ય છે, એ બરાબર છે. એમાં કાંઈના બે મત નથી. અને એજ મતલબને બતાવવા જગતને ‘મિથ્યા’ વિશેષણ આપેલું છે; પરંતુ એથી સર્વાનુભવસિદ્ધ જગતનો અત્યંત અભાવ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ.

કર્મની વિશેષતા.

અધ્યાત્મનો વિષય આત્મા અને કર્મને લગતાં વિસ્તૃત વિવેચનથી ભરપૂર છે. આત્મસ્વરૂપના સંબંધમાં ક્રિયિત્ત્વ અવલોકન કર્યું; હવે કર્મની વિશેષતાના સંબંધમાં થોડુંક જોઈ જઈએ—

સંસારમાં બીજા જીવો કરતાં મનુષ્યો તરફ આપણી નજર જલ્દી પડે છે. મનુષ્યજાતિની સ્થિતિનો આપણને હમેશાં પરિચય હોવાથી તેની તરફ મનન કરતાં કેટલીક આધ્યાત્મિક બાબતોમાં વિશેષ સ્પષ્ટ ખુલાસો થઈ શકે છે.

જગતમાં મનુષ્યો બે પ્રકારના માલૂમ પડે છે—એક પવિત્ર જીવન ગાળનારા, બીજા મલિન જિંદગીમાં પસાર થનારા. આ બંને પ્રકારના મનુષ્યોને પણ બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય છે—સુખસમ્પન્ન અને દરિદ્ર,

એકન્દર મનુષ્યોના ચાર વિભાગો થાય-૧ *પવિત્ર જીવન ગાળનાર સુખી, ૨ પવિત્ર જીવન ગાળનારા દુઃખી, ૩ મલિન જિન્દગી ગાળનારા સુખી, ૪ મલિન જિન્દગી ગાળનારા દુઃખી. આ ચાર પ્રકારના મનુષ્યો દુનિયાની સપાટી ઉપર આપણી નજરે બરાબર દેખાઈ રહ્યા છે. આવી વિચિત્ર સ્થિતિ હોવામાં પુણ્ય-પાપની વિચિત્રતા કારણ છે, એ તો આખો સંસાર જાણે છે; પરંતુ તે વિચિત્રતા સમજવાનું ક્ષેત્ર બહુ ઊંડું છે, છતાં એટલું તો અવશ્ય સમજી શકાય છે કે ચાર પ્રકારના મનુષ્યોને લઈને પુણ્ય-પાપના પણ ચાર પ્રકારો હોવા જોઈએ.

આ સંબંધમાં જૈનશાસ્ત્રકારો પુણ્ય-પાપના ચાર પ્રકારો આવી રીતે બતાવે છે—

૧ પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય. ૨ પુણ્યાનુબંધી પાપ. ૩ પાપાનુબંધી પુણ્ય. ૪ પાપાનુબંધી પાપ.

પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય.

જન્માંતરના જે પુણ્યથી સુખ ભોગવતાં છતાં ધર્મ તરફ અભિરુચિ રહ્યા કરે, પુણ્યનાં કાર્યો થયાં કરે અને જીવનની પવિત્રતા બની રહે એવા પુણ્યને ‘પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય’ કહેવામાં આવે છે. કેમકે આ પુણ્ય આ જિન્દગીમાં સુખ આપવાની સાથે જીવનને પવિત્ર બનાવવામાં સાધનભૂત થઈ પડે છે કે આગળ જન્માંતરને માટે પણ પુણ્યને ઉત્પન્ન કરાવી આપે છે, પુણ્યનું અનુબંધી એટલે પુણ્યસંતતિનું સાધન જે પુણ્ય, તે ‘પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય’ નો અર્થ છે. અર્થાત્ જન્માંતરને માટે પુણ્ય સંપાદન કરી આપનાર જે પુણ્ય, તે પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય છે.

પુણ્યાનુબંધી પાપ.

જન્માંતરના જે પાપથી દુઃખ ભોગવતાં છતાં જીવન મલિન ન થતાં ધર્મસાધનનો વ્યવસાય બરાબર રહ્યા કરે એવા પાપને ‘પુણ્યાનુબંધી

પાપ ' કહેવામાં આવે છે કેમકે આ પાપ, આ જિંદગીમાં ગરીબાઈ વગેરે દુઃખો આપવા છતાં જીવનને પાપી બનાવવામાં સાધનભૂત ન થતાં જન્માંતરને માટે પુણ્ય ઉત્પન્ન કરવામાં કારણ બને છે, પુણ્યનું અનુબંધી એટલે પુણ્યની સાથે સંબંધ જોડનાર જે પાપ તે પુણ્યાનુબંધી પાપનો અર્થ છે. અર્થાત્ જન્માંતરને માટે પુણ્ય સાધવામાં હરકત નહિ કરનાર જે પાપ, તે પુણ્યાનુબંધી પાપ છે, પાપાનુબંધી પુણ્ય.

જન્માંતરમાં જે પુણ્યથી સુખ ભોગવતાં પાપની વાસનાઓ વધતી રહે અને અધર્મનાં કાર્યો થતાં રહે એવા પુણ્યને ' પાપાનુબંધી પુણ્ય ' કહેવામાં આવે છે. કેમકે આ પુણ્ય, આ જિંદગીમાં સુખ આપવાની સાથે જીવનને મલિન બનાવનાર હોવાથી જન્માંતરને માટે પાપને ઉત્પન્ન કરનાર થાય છે. પાપનું અનુબંધી એટલે પાપસંતતિનું સાધન જે પુણ્ય, તે ' પાપાનુબંધી પુણ્ય ' નો અર્થ છે. અર્થાત્ જન્માંતરને માટે પાપ સંપાદન કરી આપનાર પુણ્ય ' પાપાનુબંધી પુણ્ય ' છે.

પાપાનુબંધી પાપ.

જન્માંતરસંચિત જે પાપથી ગરીબાઈ વગેરે દુઃખો ભોગવવા છતાં પણ પાપ કરવાની યુક્તિ છૂટે નહિ, અધર્મનાં કામ કરાય એવા પાપને ' પાપાનુબંધી પાપ ' કહેવામાં આવે છે; કેમકે આ પાપ, આ જિંદગીમાં દુઃખ આપવાની સાથે જીવનને પણ એવું મલિન બનાવે છે કે આગળ જન્માંતરને માટે પણ પાપ નિપજાવનાર બને છે. પાપનું અનુબંધી એટલે પાપસંતતિનું સાધન જે પાપ, ' પાપાનુબંધી પાપ ' નો અર્થ છે. અર્થાત્ જન્માંતરને માટે પાપના પોટલા ઉપડાવનાર જે પાપ તે ' પાપાનુબંધી પાપ ' છે.

સંસારમાં જે રાજાઓ, જે ગૃહસ્થો, જે નર-નારીઓ સુખી છે અને ધર્મયુક્ત જીવન ગાળે છે, તેઓ પુણ્યાનુબંધી પુણ્યવાળા સમજવા. જેઓ દારિદ્ર્યાદિના દુઃખથી સંતાપ છે, છતાં ધર્મયુક્ત જિંદગી ગાળે

છે, તેઓ પુણ્યાનુબંધી પાપવાળા નાહ્યુવા. જેઓ સંસારનો આનંદ લૂંટી રહ્યા છે અને પાપમય જીવન ગાળે છે, તેઓ પાપાનુબંધી પુણ્યવાળા છે અને જેઓ દરિદ્ર-દુઃખી હોવા છતાં પાપના ધંધામાં મગ્નમૂલ રહે છે, તેઓને પાપાનુબંધી પાપવાળા માનવા.

લૂંટફાટ, પ્રાણિવધ વગેરે પ્રત્યંક પાપના ધંધાઓથી ધનવાન થઈ બંગલા બંધાવી એશ્વર્યઆરામ ભોગવતા કેટલાક મનુષ્યોને જોઈ કેટલાક ટૂંકી નજરના માણસો કહે છે કે-“ જુઓ બાઈ ? ધર્મનિ ઘેર ધાડ છે ! પાપ કરનારાઓ કેવી મોજ મારે છે ! હવે ક્યાં રહું ધર્મ-કર્મ ! ” પરંતુ આ કથન કેવું અસાનપૂર્ણ છે, તે ઉપરની કર્મ સંબંધી હકીકત સમજનારાઓ સારી પેઠે નાણી શક્યા હશે. આ જિંદગીમાં આવે તેટલું પાપ કરાય અને તેની સાથે પૂર્વના પુણ્યથી ભરે ગમે તેટલું સુખ ભોગવાય, પરંતુ પરલોકમાં પોપાબાઈનું રાજ્ય નથી કે તે બધું પાપ નિષ્ફળ જ હવામાં ઊડી જાય. પ્રકૃતિનું સામ્રાજ્ય અજબ છે. તેનાં બારીક તરવો અગ્રમ્ય છે. મોહના અંધારામાં ગમે તેટલાં જોયાં મારવામાં આવે, ગમે તેવી કદખનાઓ બાંધી નિર્ભય રહેવામાં આવે, પણ ખૂબ યાદ રાખવું જોઈએ કે પ્રકૃતિના શાસનમાંથી કોઈ શુનેહગાર છૂટ્યો નથી, છૂટતો નથી અને છૂટશે નહિ.

આધ્યાત્મિક જીવન પ્રાપ્ત કરવું એ સુગમ વાત નથી. એને મારે આચાર-વ્યવહાર શુદ્ધ રાખવાની જરૂર છે. કેવા આચારોથી જીવન સ્વચ્છ બનવાની સાથે ઉન્નતિમાં મુકાય છે એ વાત ખાસ વિચારવા જોઈ છે. એ વિષે જૈનશાસ્ત્રોમાં ઘણા વિસ્તારથી ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. ‘ વસિષ્ઠ સ્મૃતિ ’ ના છઠ્ઠા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં પણ “ આચારદ્વીપં ન પુનન્તિ વેદા : ” એ શબ્દોથી કહેવામાં આવ્યું છે કે-‘ આચારરહિતને વેદો પણ પવિત્ર કરી શકતા નથી, અર્થાત્ વેદોનો નાશનુભવ પણ આચારહીન હોય તો અપવિત્ર છે. ’ આ સુગમ વિષયને પણ અહીં દિશા માત્રથી જોઈ જઈએ.

જૈન આચાર.

(૩)

સાધુધર્મ અને ગૃહસ્થધર્મનું સામાન્ય પ્રકારે દિગ્દર્શન પહેલાં થઇ ગયું છે, તથાપિ અહીં આચારના સંબંધમાં કેટલીક વિશેષ બાબતો નોંધાશે. પ્રથમ સાધુધર્મને લગતા આચારો ટૂંકમાં જોઇ જઇએ—

સાધુઓનો આચાર.

જૈન આચારશાસ્ત્રોમાં સાધુઓને રેલ, મોટર, સાયકલ, ટ્રામ, એક્કા, ગાડી, ઘોડા વગેરે કોઈ પણ વાહન ઉપર સવારી કરવાનો નિષેધ છે, ૧ સાધુઓને પાદવિહાર કરવાનું ફરમાન છે. ૨

૧. રસ્તામાં નદી આવે અને એટલામાં બીજે રથૂળ-માર્ગ ન હોય તો નાવમાં બેસવાની ફરજ છે.

૨. ‘ મહાભારત ’ માં કહ્યું છે કે—

“ યાનારુદં યતિ દૃષ્ટ્વા સચેલં સ્નાનમાચરેત્ । ”

અર્થાત્—વાહન ઉપર આરૂઢ થયેલો સંન્યાસી બેવામાં આવે તો વસ્ત્રસહિત ન્હાઈ નાખવું.

એ સિવાય મનુસ્મૃતિ, અત્રિસ્મૃતિ, વિષ્ણુસ્મૃતિ, વગેરે સ્મૃતિઓમાં અને ઉપનિષદોમાં સંન્યાસીઓને માટે ‘ વિચરેત્ ’ ‘ પર્યટેત્ ’ ‘ ચરેત્ ’ વગેરે શબ્દોથી, કોઈ પણ જાતને પીડા નહિ પહોંચાડતો વિચરણુ-બ્રમણુ કરે એવે ઉપદેશ અપાયેલો છે.

જૈનસાધુઓને ગરમ કરેલું^૭ પાણી પીવાનું ફરમાન છે.

૩. પશ્ચિમની વિદ્યાવાળા ડોક્ટરો હતા પાણીમાં તંદુરસ્તીને લગતો બહુ ગુણ બતાવે છે. ખેંચ, કાઢેરા વગેરે રોગોમાં તેઓ ખૂબ ઉકલી ગયેલું પાણી પીવાનું કહે છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની શોધ પ્રમાણે પાણીમાં એવા અનેક સૂક્ષ્મ જીવો હોય છે કે જેઓ આપણી નજરે દેખી શકાય નહિ. કિંતુ સૂક્ષ્મદર્શક (Microscope) ચંત્રથી ભેઈ શકાય છે. પાણીમાં થતા પેરા વગેરે જીવો પાણી પીવાની સાથે શરીરમાં દાખલ થઈ સખ્ત વ્યાધિને જન્મ આપે છે. અમે તે દેશનું અમે તેનું ખરાબ પાણી ખરાબર ઉકાળીને પીવામાં આવે, તો તે શરીરને તુલસાન કરતું નથી.

ગૃહસ્થોએ—ઉકાળેલું પાણી પીવાનું ન બની શકે તો—કપડાથી ગળીને પાણી પીવાનું લક્ષ્યમાં રાખવું ઘટે છે. આ વિષયમાં સર્વ વિદ્વાનોનો એક જ મત હોય “**વસ્ત્રપૂતં જલં પિબેત્—**” ‘વસ્ત્રથી ગળેલું શુદ્ધ જળ પીવું’ એ મનુષ્ય વાક્ય પ્રસિદ્ધ છે. ‘ઉત્તર-મીમાંસા’ માં કહ્યું છે કે—

*“**ષડ્વિંશદંગુલયામં વિંશત્યંગુલવિસ્તૃતમ્ ।**

દૃઢં ગલનકં કુર્યાદ્ ભૂયો જીવાન્ વિશોઘયેત્”

—“છત્રીસ આંગળ લાંબુ અને વીસ આંગળ વિસ્તારવાળું ગળણું (પાણી ગળવાનું કપડું) રાખવું અને એથી ગળેલું પાણી વાપરવું.”

* આ શ્લોકમાં ‘ભૂયો જીવાન્ વિશોઘયેત્’ એ વાક્ય, “ પછી જીવોનું પરિશોધન કરવું ” એ અર્થ તરફ ધ્યાન ખેંચે છે. જે કપડાથી પાણી ગળ્યું, તે કપડામાં આવેલા જંતુઓ પાછા એમના એમ તે કપડામાં જ રહે તો તે મરી જાય એ દેખીતું છે. અને એ હિંસાને ધર્માર્થી આંખથી જતી કરે નહિ માટે તે કપડાનો સંખારો (પાણીમાં આવેલા જંતુઓ) પાછા પાણીમાં જ પહોંચાડી દેવા ભેદ્ય છે. અર્થાત્ તે સંખારો થોડા પાણીમાં નાંખી તે પાણી ન્યાંખી (જે કુવા-તલાવમાંથી) લાવ્યા હોય, તેમાં મેળવી દેવું. આ વાત જૈનોના ધરની નથી, કિંતુ ‘ઉત્તર-મીમાંસા’ ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે—

“**ઞ્ચિયન્તે મિષ્ટતોયેન પૂતરાઃ ક્ષારસમ્ભવાઃ ।**

ક્ષારતોયેન તુ પરે ન કુર્યાત્તિ સંકરં તતઃ”

—“ખારા પાણીના પેરા મીઠા પાણીમાં અને મીઠા પાણીના પેરા ખારા પાણીમાં આવવાથી મરી જાય છે; માટે એક-બીજા જલાશયનું વિચિત્ર સ્વભાવનું પાણી ગળ્યા વગરનું સેળસેળ ન કરવું.”

જૈનસાધુઓને અગ્નિને સ્પર્શ કરવાનો કે અગ્નિથી સંપર્ક કરવાનો અધિકાર નથી. ૧ ભિક્ષા-માધુકરી વૃત્તિએ જીવન ચલાવવાનું સાધુઓને ફરમાવવામાં આવ્યું છે. એક ધરથી સંપૂર્ણ આહાર નહિ લેતાં જૂઠા જૂઠા ધરોથી-ધરવાળાઓને સંક્રાંત ન થાય, તે પ્રમાણે ભિક્ષા લેવી જોઈએ. ખાસ સાધુઓને માટે સંક્રાંત નિર્માણ કરવામાં, જેમજ તેવી સંક્રાંત સાધુઓને લેવામાં શાસ્ત્રની આજ્ઞા નથી.

સાધુઓનો ધર્મ બિશ્વકુલ અકિંચન રહેવાનો છે. અર્થાત્ સાધુઓ જીવના સંબંધથી સર્વથા મુક્ત હોય છે. ત્યાં સુધી કે તેઓનાં ભોજનનાં

આ સિવાય મહાભારતમાં કહ્યું છે કે—

“ વિશત્યંગુલમાનં તુ ત્રિશદંગુલમાયતમ્ ।

તદ્વસ્ત્રં દ્વિગુણીકૃત્ય ગાલયિત્વા પિબેજ્જલમ્ ॥ ”

“ તસ્મિન્ વસ્ત્રે સ્થિતાન્ જીવાન્ સ્થાપયેજ્જલમધ્યતઃ ।

एवं कृत्वा पिबेत् तोयं स याति परमां गतिम् ” ॥

—“ વીશ આંગળ પહોળું અને ત્રીસ આંગળ લાંબું વસ્ત્ર લઈ તેને ખેવડું કરી, તેનાથી પાણી ગળીને પીવું; અને તે વસ્ત્રમાં આવેલા જીવોને જલની અંદર (કુવા વગેરેમાં) નાખવા. એવી રીતે પાણી પીનાર સારી ગતિને પામે છે.

આ સિવાય ‘વિષ્ણુપુરાણ’ વગેરે ખીલ પણ અનેક અંશોમાં પાણી ગળીને પીવાનું કહેવામાં આવ્યું છે.

૧ “ અનગ્નિરનિકેતઃ સ્યાદ્

મનુસ્મૃતિ. ૬ હો અધ્યાય, ૪૩ મો શ્લોક.

—સાધુ અગ્નિના સ્પર્શથી રહિત અને ગૃહવાસથી મુક્ત હોય છે.

૨. “ ચરેદ્ માધુકરીં વૃત્તિમપિ મ્લેચ્છકુલાદપિ ।

एकान्नं नैव भुञ्जीत बृहस्पतिसमादपि ॥ ”

—અગ્નિસ્મૃતિ.

અર્થાત્—જેમ જમરો અનેક રૂંદો ઉપર બેસી તેમાંથી થોડોથોડો રસ પીવે છે, પરંતુ તે રૂંદોને બગાડ્યા વગર પોતાની તૃપ્તિ કરી લે છે, એ પ્રમાણે, અર્થાત્ મધુકરની (જમરાની) વૃત્તિએ સાધુઓએ જૂઠા જૂઠા ધરોથી, ધરવાળાને અપ્રીતિ આ કાંઈ પણ સંક્રાંત ન થાય તેમ ભિક્ષા લેવી. આ વિષે અગ્નિસ્મૃતિકર્તા આર દઈને કહે છે કે, મ્લેચ્છોના કુલમાંથી પણ કદાચ તેવી શુદ્ધ ભિક્ષા લેવી પડે

પાત્રો પશુ^૧ ધાતુનાં ન હોવા જોઈએ. કાષ્ઠ, માટી કે તુંગડીનાં પાત્રો સાધુઓના ઉપયોગમાં આવે છે.

૨વર્ષા-ઋતુમાં સાધુ એક જગ્યાએ રહી જાય. સાધુ સ્ત્રીનો સ્પર્શ કદાપિ ન કરે.

તો એમાં, વાંધો નથી; પરંતુ એકના ઘરથી, બલે તે બ્રહ્મસ્પતિ સમાન હાતા હોય તોયે સંપૂર્ણ બિક્ષા ન લેવી.

૧. “મતૈજસાનિ પાત્રાણિ તસ્ય સ્યુર્નિર્વણાનિ ચ ।

x

x

x

“અલાલુ દારુપાત્રં ચ મૃન્મયં વૈદલં તથા ।

પતાનિ યતિપાત્રાણિ મનુઃ સ્વાયમ્યુવોઽબ્રવીત્ ॥ ”

—મનુસ્મૃતિ, ૬ ક્રો અધ્યાય, ૫૩, ૫૪ શ્લોક.

—ધાતુ વગરનાં તથા છિદ્રરહિત પાત્રો સાધુને જોઈએ. તુંગડી, કાષ્ઠ, માટી અને વાંસનાં પાત્રો સંન્યાસીઓને માટે મનુએ કહ્યાં છે.

“યતિને કાશ્ચનં દત્વા તાંબૂલં બ્રહ્મચારિણે ।

ચૌરેભ્યોઽપ્યમયં દત્વા દાતાપિ નરકં વ્રજેત્ ॥

(પારાશરસ્મૃતિ, ૧ અધ્યાય, ૬૦ મો શ્લોક).

—“યતિને (સાધુ-સંન્યાસીને) દ્રવ્ય, બ્રહ્મચારીને તાંબૂલ અને સખત અપરાધી ચોરને અભય આપનાર હાતા નરકમાં ચાલ્યો જાય છે.

૨. પર્યટેત્ કીટવદ્ ભૂમિં વર્ષાસ્વેકત્ર સંવિશેત્ ”

—વિષ્ણુસ્મૃતિ, ૪ થો અધ્યાય, ૬ ક્રો શ્લોક.

અર્થાત્—જેમ કીટો ફરતો રહે છે, તેમ સાધુએ ભ્રમણશીલ રહેવું. એક જગ્યાએ સ્થિરેવાસ ન કરવો. બીજી રીતે કીટાતું હલવું જેમ ધીમું હોય છે, ત્યાં સુધી કે તેનું ચાલવું જોયા વગર કોઈનાથી કળી શકાય નહિ. તેમ સાધુ પશુ થોડાની જેમ ધબધબ ન ચાલનાં જમીન પર જવદયા તરફ દૃષ્ટિ રાખતો ચાલે. એ સિવાય સાધુ વર્ષાઋતુમાં (ચતુર્માસ) એક જગ્યાએ રહી જાય.

૩. “સમ્ભાષણં સહ સ્ત્રીમિરાલમ્મપ્રેક્ષણે તથા ”

—વિષ્ણુસ્મૃતિ, ૪ થો અધ્યાય, ૮ મો શ્લોક.

અર્થાત્—સ્ત્રીની સાથે સાધુએ સંભાષણ કરવું નહિ; તેમજ સ્ત્રીનું નિરીક્ષણ તથા તેનો સ્પર્શ કરવો નહિ.

ટૂંકમાં સાંસારિક સર્વ પ્રપચોથી નિર્મુક્ત અને સદા અધ્યાત્મરતિ-પરાયણ રહેવાનો સાધુઓનો ધર્મ છે. નિઃસ્વાર્થભાવે જગતનું કલ્યાણ કરવું એ એઓના જીવનનો મૂલ્ય મંત્ર છે.

ગૃહસ્થોનો આચાર.

હવે ગૃહસ્થોના આચાર ઉપર ટૂંકે નજર કરી જઈએ. ગૃહસ્થોના માટે જૈનશાસ્ત્રો ૫ટ્ટકર્મ બતાવે છે—

“ દેવપૂજાગુરુપાસ્તિઃ સ્વાધ્યાયઃ સંયમસ્તપઃ ।

દાન ચેતિ ગૃહસ્થાનાં ૫ટ્ટ કર્માણિ દિને દિને ”

અર્થાત—પરમાત્માનું પૂજન, ગુરુ મહાત્માની સેવા, શાસ્ત્રવાંચન, સંયમ, તપ અને દાન એ છ ગૃહસ્થોનાં કર્મો છે.

૧. સાધુઓની વિરક્ત દશાના સંબંધમાં મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે:—

“ અતિવાદાંસ્તિતિક્ષેત નાવમન્યેત કંચન । ”

× × ×
“ ક્રુષ્યન્તં ન પ્રતિક્રુપ્યેદાક્રુષ્ટઃ કુશલં વદેત્ । ”

× × ×
“ મૈક્ષે પ્રસક્તો હિ યતિર્વિષયેષ્વપિ સજ્જતિ । ”

“ અલામે ન વિષાદી સ્યાદ્ લામે ચૈવ ન દર્શયેત્ ।

પ્રાણયાત્રિકમાત્રઃ સ્યાદ્ માત્રાસંગાદ્ વિનિર્ગતઃ ॥ ”

“ ઇન્દ્રિયાનાં નિરોધેન રાગદ્વેષક્ષયેણ ચ ।

અહિંસયા ચ મૃતાનામમૃતત્વાય કલ્પતે ॥ ”

“અપમાનને સહન કરે, પણ કોઈનું અપમાન કરે નહિ. ક્રોધ કરનારની સામે ક્રોધ કરે નહિ, આક્રોશ કરનારની સામે મધુર વાણીથી બ્યવહાર કરે, ભિક્ષાના લોભમાં ફસાયેલો યતિ વિષયમાં ટૂંપી જાય છે. લાભ થતાં ખુશી ન થાય અને નુકસાન થતાં દુઃખી ન થાય. કેવળ પ્રાણરક્ષા નામિત ભોજન કરે, આસક્તિથી વેગળો રહે. ઈન્દ્રિયોનો નિરોધ, રાગ-દ્વેષનો પરાજય અને પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયાની લાજણી રાખવાથી મોક્ષને યોગ્ય થવાય છે.

આ પ્રસંગે ભક્ષ્યાભક્ષ્યની એક વાત નોંધવી અસ્થાને ગણાશે નહિ.

જૈન આચારગ્રંથોમાં ભક્ષ્ય-અભક્ષ્યનો વિચાર બહુ કરવામાં આવ્યો છે. કંદમૂલ ખાવા તરફ જૈનશાસ્ત્રોની મનાઇ છે. તે સિવાય રાત્રિભોજન વગેરેને પણ સંદોષ ખતાવવામાં આવ્યા છે. અન્યાન્ય શાસ્ત્રોના અભિપ્રાયો તરફ નજર કરીશું, તો આ હકીકતમાં હિન્દુ ધર્મીયાર્થો પણ જૂદા પડતા નથી.

મનુસ્મૃતિના પાંચમા અધ્યાયના પાંચમા, ઓગણીશમા વગેરે શ્લોકોમાં — “લગ્નનં ગૃજ્ઞનં ચૈવ પલાણકું” + + + વગેરે શબ્દોથી લસણ, ગાજર, કુંગળી વગેરે અભક્ષ્ય ત્રીજો ખાવાની મનાઇ કરવામાં આવી છે.

રાત્રિભોજનનો નિષેધ

રાત્રિભોજન કરવું એ પણ ગેરવ્યાજબી છે. આ સંબંધમાં પ્રથમ અનુભવથી વિચાર કરવો જોઇએ કે-સંધ્યા પડતાંની સાથે અનેક જથ્થા-બંધ સૂક્ષ્મ જીવો ઊડવા માંડે છે. રાત્રે દીવાની સામે બેશુમાર જીવો ફરતા જોવાય છે. ઉધાડા રાખેલા દીવાના પાત્રમાં પુષ્કળ જીવડાં પડેલા દેખાય છે. અને એ સિવાય આપણા શરીર ઉપર પણ રાત્રિ પડતાંની સાથે અનેક જીવો બેસવા માંડે છે. આવી સ્થિતિમાં ભોજન ઉપર પણ જીવો અવશ્ય બેસવા જોઇએ. એ ખુદ્દી વાત છે. આથી ભોજનની સાથે જીવતાં જીવડાંને પણ ભક્ષણ કરી જવાનું પાપ રાત્રિભોજન કરનારને ચોખ્ખી રીતે લાગતું જણાય છે. કેટલાંક ઝેરી જીવડાં ભોજનની સાથે પેટમાં આવતાં રોગને ઉત્પન્ન રકનાર થાય છે. કેટલાંક ઝેરીલા જીવોની અસર તુરત નહિ થતાં લાંબે કાળે પણ થાય છે. ભોજનમાં જૂ આવી હોય તો જલોદ્ધર પેદા થાય છે. કરોળીયો આવવાથી કાઠ ઉત્પન્ન થાય છે. કીડી આવવાથી ખુદ્દિ હણાય છે. લાકડાનો કંકડો આવી ગયો હોય, તો ગળામાં પીડા ભોગવવી પડે છે. માખી આવવાથી વમન થાય છે અને કાઠ ઝેરી પ્રાણી ખાવામાં આવી ગયું હોય તો અકાળ મૃત્યુના પંજમાં સપડાવું પડે છે.

સાચંકાભે (સૂર્યના અસ્ત થવા પહેલા) કરેલું ભોજન, રાત્રે સૂઈ જવાના વખત સુધીમાં બહુંમત જઠરાગ્નિની જ્વાલા ઉપર ચઢી જવાથી નિદ્રામાં તેની માઠી અસર થતી નથી. તેથી ઉલટી રીતે વર્તવામાં—રાત્રે ખાઈને થોડીવારમાં સૂઈ જવાથી હરફર કરવાનું ન બનવાને લીધે પેટમાં તરતનું ભરેલું અન્ન નિદ્રામાં વખતે ખીમારી ઉત્પન્ન કરે છે. ભોજન કર્યા પછી થોડું-થોડું પાણી પીવાનો ડોકટરી નિયમ છે. આ નિયમ, રાત્રિએ જમવાથી જોઈતા પ્રમાણમાં પાણી પીવાનો વખત નહિ મળવાને લીધે સચવાઈ શકે નહિ. અને એથી અજીર્ણ પેદા થાય છે. ‘અજીર્ણ’ સર્વ રોગોનું મૂળ છે. ’ એ વાત જગજહેર છે.

આ બધી અનુભવસિદ્ધ બાબતો ઉપરથી આરોગ્યની દૃષ્ટિએ પણ રાત્રિએ ભોજન અકર્તવ્ય ઠરે છે.

હવે ધર્મશાસ્ત્રો તરફ જરા નજર કરીએ.

હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં “ માર્કણ્ડ ” મુનિનું નામ જાણીતું છે. તેઓ રાત્રિભોજનને વખોડતાં એકદમ બહુ-બહુ, બહુ જ વધારે પડતું ઊંઘ કહી નાંખે છે કે રાત્રિએ ખાવું તે માંસભક્ષણની બરાબર અને રાત્રિએ પાન કરવું તે રૂઢિ પીવા બરાબર છે. તે શ્લોક આ છે—

“ અસ્તં ગતે દિવાનાથે આપો રુધિરમુચ્યતે ।

અન્નં માંસસમં પ્રોક્તં માર્કણ્ડેન મહર્ષિણા ॥ ”

કૃમ્પુરાણમાં પણ કહ્યું છે કે—

“ ન દ્રુણેત્ સર્વભૂતાનિ નિર્દ્વંદ્વો નિર્ભયો ભવેત્ ।

ન નક્તં ચૈવમશ્રીયાદ્ રાત્રૌ ધ્યાનપરો ભવેત્ ॥ ”

—“ સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર દ્રોહરહિત અને નિર્દન્દ્વ તથા નિર્ભય રહે. અને રાત્રિએ ભોજન નહિ કરતાં ધ્યાનમાં તત્પર રહે. ”

“ આદિત્યે દર્શયિત્વાહન્નં મુજીત પ્રાહ્મુસ્વો નરઃ ”

—એ પણ તે જ પુરાણના ૬૫૩ માં પૃથ્વું વાક્ય છે. એને અર્થ એ છે કે—“ સૂર્યની હૈયાતીમાં ગુરુ કે વડીલને અન્ન બતાવી પૂરું દ્વિશા તરફ ભોજન કરે. ”

અન્ય પુરાણો અને અન્ય ગ્રંથોમાં પણ રાત્રિભોજનને નિષેધ કરનારાં ઘણાં વાક્યો મળી આવે છે. યુધિષ્ઠિરને સંબોધન કરી ત્યાંસુધી કહેવામાં આવ્યું છે કે—ગૃહસ્થ કે સાધુ, કાંઈએ રાત્રે પાણી પણ પીવું ન જોઈએ, તે શ્લોક આ છે—

“ નોદકમપિ પાતવ્યં રાત્રાવત્ર યુધિષ્ઠિર ! ।

તપસ્વિનાં વિશેષેણ ગૃહિણાં ચ વિવેકિનામ્ ॥ ”

આ શ્લોકમાં તપસ્વીઓ(સાધુ-સંન્યાસીઓ)ને માટે રાત્રિએ પાણી પણ પીવાનો ભાર દબને નિષેધ કર્યો છે. એ ઉપરાંત ગૃહસ્થોને પણ એ બંધનથી જતા કર્યા નથી. આ વ્રતને નહિ પાલનારા ગૃહસ્થોને પણ અવિવેકી બતાવ્યા છે.

પુરાણોમાં ‘ પ્રદોષવ્રત, ’ ‘ નકતવ્રત ’ બતાવ્યા ઉપરથી કેટલાકે રાત્રિભોજન તરફ લલચાય છે, પરંતુ આથી રાત્રિભોજનના નિષેધના શ્લોકો અપ્રમાણ ઠરે, એ વાત યાદ રાખવી જોઈએ. પૂર્વાપરનો વિરોધ ન આવે, તેમ શાસ્ત્રનાં વાક્યો વિચારવાં જોઈએ. ‘ પ્રવોષો રજનીમુક્ષમ્ ’ એ વાક્યથી સૂર્યનાં અસ્ત થયા પહેલાંની બે ઘડી જેટલા વખતે રાત્રિનું મુખ અને તે જ વખતને ‘ પ્રદોષ ’ કાળ સમજવામાં રાત્રિભોજનના નિષેધક શ્લોકોની સાથે વિરોધ રહેશે નહિ. ‘ નકત ’ શબ્દનો મુખ્ય અર્થ તો જો કે રાત્રિ છે, તથાપિ શાસ્ત્રકારો અને વ્યાખ્યાનાકારે રાત્રિભોજનના નિષેધનાં અનેક પ્રમાણભૂત વાક્યોને બાધ ન આવે એ માટે ‘ નકત ’ શબ્દથી સૂર્યની અસ્તદશા પહેલાંની બે ઘડીનો વખત લેવાનું બતાવે છે.^૧

૧. શબ્દનો મુખ્ય અર્થ લેવામાં વિરોધ જણાતો હોય, તો બૌદ્ધશક્તિથી (લક્ષણથી) ઘટતો અર્થ લેવાય છે. ખાસ ‘ અમદાવાદ ’ માં રહેનારો, જે

જીવી રીતે કે—

“ દિવસસ્યાષ્ટમે ભાગે મન્દીભૂતે દિવાકરે ।

एतद् नक्तं विज्ञानीयाद् न नक्तं निशि भोजनम् ॥ ”

“ મુહૂર્તોને દિન નક્તં પ્રવદન્તિ મનીષિણઃ ।

नक्षत्रदर्शनाभक्तं नाहं मन्ये गणाधिप ! ॥ ”

અર્થાત—દિવસના આઠમા ભાગને અથવા સૂર્યની અસ્તદશા પહેલાં મેં ધડીના વખતને ‘ નક્ત ’ કહેવામાં આવે છે. અતઃ એવ રાત્રિએ ખાવું એ ‘ નક્તવ્રત ’ નો અર્થ નથી. બીજાં શ્લોકમાં ગણેશજીને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે કે—જ્યારે નક્ષત્રો દેખાય તે વખતને હું ‘ નક્ત ’ માનતો નથી.

વળી—

“ અમ્મોદપટલચ્છન્ને નાશ્નતિ રવિમण्डले ।

अस्तंगते ते भुञ्जाना अहो ! भानो सुसेवकाः ? ॥ ”

બોલે છે કે—“ હું અમદાવાદ રહું છું. ” તેમ. અમદાવાદની પાસેના નાના ગામ-કામાં રહેનારો પણ બોલે છે કે—“ હું અમદાવાદ રહું છું. ” એક જ જાતનાં આ બે વાક્યોનો એક જ અર્થ થાય નહિ, એમ સહુ કોઈ સમજી શકે છે. એક જ અર્થ લેવામાં આવે તો ખરી વાત બીડી જાય, માટે કોઈ સ્થળે ‘ અમદાવાદ ’ શબ્દથી ખાસ ‘ અમદાવાદ શહેર ’ સમજવાનું હોય છે અને કોઈ સ્થળે, અમદાવાદ ’ શબ્દથી ‘ અમદાવાદ શહેર ’ સમજવામાં વાંધો આવતો હોય, તો અમદાવાદની પાસેનું ગામડું સમજવું પડે છે. આવી રીતે મુખ્ય અને ઔપચારિક અર્થનો અવહાર લોકમાં પણ અનુભવાય છે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે—મુખ્ય અર્થને કહેનાર શબ્દથી મુખ્ય અર્થના સમીપની વસ્તુ પણ ‘ પ્રકરણાનુસાર ’ સમજવામાં વાંધો રહેતો નથી. આ નીતિ પ્રમાણે પ્રાકૃતમાં નક્ત શબ્દથી મુખ્ય અર્થ રાત્રિ જ્યાં ન ઘટતી હોય ત્યાં રાત્રિનો સમીપ ભાગ અર્થાત સૂર્યની અસ્ત દશા પહેલાંની બે ઘડી જેટલો વખત લેવામાં કોઈ જાતનો વાંધો નથી. ‘ નક્ત ’ શબ્દથી મુખ્ય અર્થ રાત્રિ લેવામાં રાત્રિભોજન નિષેધના અનેક પ્રમાણોનો વાંધો આવે છે. માટે જ પૂર્વોક્ત ગૌણ (ઔપચારિક) અર્થ લેવાની જરૂર પડી છે. જ્યાં જ્યાં આમ અર્થસંકોચ કરાય છે ત્યાં બધે મુખ્ય અર્થ લેવામાં બાધા હોવાનું કારણ સમજવું.

“ ये रात्रौ सर्वदाऽऽहारं वर्जयन्ति सुमेधसः ।

तेषां पक्षोपवासस्य फलं मासेन जायते ॥ ”

“ मृते स्वजनमात्रेऽपि सूतकं जायते किल ।

अस्तંગते दिवानाथे भोजनं क्रियते कथम् ? ”

—જે સૂર્યના ભકતો જ્યારે સૂર્યમંડલ મેઘપટલથી આગ્રહાદિત થાય છે ત્યારે ભોજન કરતા નથી, તે જ સૂર્યના ભકતો સૂર્યની અસ્ત-દશામાં પણ ભોજન કરે, એ કેવું આશ્ચર્ય ! જેઓ, હંમેશાં રાત્રિભોજનથી વિરક્ત છે, તેઓ પ્રતિદિન રાત્રિના અડધા દિવસના ઉપવાસી બનવાથી એક મહિનામાં પંદર ઉપવાસનું ફળ મેળવે છે. સ્વજન માત્રના (સ્વકુટુંબમાંથી કોઇના) મરવાથી પણ સૂતક આવે છે, એટલે તે દશામાં કોઇ ભોજન કરતું નથી, તો દિવસનો નાથ સૂર્ય અસ્ત થયા પછી તો ભોજન કરાય જ કેમ ?

વળી—

“ देवैस्तु भुक्तं पूर्वाह्णे मध्याह्णे ऋषिभिस्तथा ।

अपराह्णे च पितृभिः सायाह्णे दैत्यदानवैः ॥ ”

“ सन्ध्यायां यक्षरक्षोभिः सदा भुक्तं कुलोद्बह ! ।

सर्ववेलामतिक्रम्य रात्रौ भुक्तमभोजनम् ॥ ”

—આ મે શ્લોકોથી યુધિષ્ઠિરને કહેવામાં આવ્યું છે કે—“ હે યુધિષ્ઠિર ! દેવતાઓ દિવસના પૂર્વ ભાગમાં, ઋષિઓ મધ્યાહ્ન કાલમાં, પિતૃ લોકો અપેર પછી ત્રીજા પહોરની આખરમાં, દૈત્ય-દાનવો સાયં-કાલે અને યક્ષ-રાક્ષસો સન્ધ્યાવખતે ભોજન કરે છે; પરંતુ બધો વખત છોડી રાત્રે ભોજન કરવું એ અયુક્ત છે.

આ જ વાતની પુષ્ટિમાં—રાત્રિએ જે છ કામ કરવા વર્જિત છે, તેમાં રાત્રિભોજન પણ ખાસ ભાર દઇને ગણવામાં આવ્યું છે. અને તે આ શ્લોક છે—

“ નૈવાઽઽહુતિર્ન ચ સ્નાનં ન શ્રાદ્ધં દેવતાચંનમ્ ।

દાનં વા વાહિતં રાત્રૌ મોજનં તુ વિશેષતઃ ॥ ”

અર્થાત્—આહુતિ, સ્નાન, શ્રાદ્ધ, દેવપૂજન, દાન અને વિશેષ કરીને ભોજન રાત્રે ન કરવું જોઈએ.

આ ત્રિપથમાં ‘આયુર્વેદ’ નો પણ એ જ મુદ્દાલેખ છે કે:—

“ હૃન્નામિપચસંકોચશ્ચન્દરોચિરપાયતઃ ।

અતો નક્તં ન મોક્તવ્યં સૂક્ષ્મજીવાદનાદપિ ॥ ”

—સૂર્યના અસ્ત થયા પછી હૃદયકમલ અને નાભિકમલ એ બંને સંકોચાદિ નય છે. એથી, અને સૂક્ષ્મ જીવાતું પણ ભોજનની સાથે ભક્ષણ થઈ જતું હોવાથી રાત્રિએ ભોજન કરવું નહિ.

ઉચ્છિષ્ટ (એકું) ખાવું—પીવું પણ જૈન ધર્મમાં નિષિદ્ધ છે. સ્વચ્છતા, સુધ્ધતા, શુદ્ધતા અને સમુચિત શૌચ તરફ ધ્યાન આપવાનું જૈન આચારગ્રંથો સારી પેઠે ફરમાવે છે. લાંબો વખત મળ-મૂત રહેવાથી તેમાંથી ઊડતા વિલક્ષણ જંતુઓના સંક્રમણને લીધે અનેક રોગો પેદા થાય છે, એમ રસાયનશાસ્ત્ર બતાવે છે, ભારે જૈનશાસ્ત્ર પણ છૂટી જગ્યામાં મળ-મૂત કરવાનું ફરમાવે છે.

ટૂંકમાં એટલું કહી દેવું જોઈએ કે શાસ્ત્રોક્ત આચાર-વ્યવહારો જીવનની ઉન્નતિનાં પગથિયાં છે. શાસ્ત્રનિયમાનુસાર વર્તન રાખવામાં આરોગ્યનો લાભ છે, અર્થસિદ્ધિ છે અને લોકપ્રિયતા મેળવાય છે. સાથે જ સાથે આત્મોન્નતિનો ઉદ્દેશ પણ બરાબર સિદ્ધ કરી શકાય છે.

જ્યાં સુધી વસ્તુજ્ઞાનમાં સંદેહ યા બ્રાન્તિ હોય ત્યાં સુધી યથાર્થ પ્રવૃત્તિ બનતી નથી, એ સુવિદિત છે. વસ્તુતત્ત્વની પરીક્ષા પ્રમાણુદ્વારા થાય છે, એમાં બે મત નથી. આ માટે જૈનન્યાયની પરિભાષાનું અવલોકન પણ ટૂંકમાં કરી જઈએ.

ન્યાય—પરિભાષા.

“ પ્રમીયતેડનેનેતિ પ્રમાણમ્ ”—જે વડે વસ્તુતત્ત્વનો યથાર્થ નિશ્ચય થાય, તે પ્રમાણ છે. યથાર્થ જ્ઞાનવડે સદેહ, ભ્રમ કે મૂઢતા દૂર થવાથી અને વસ્તુસ્વરૂપનો ખરો પ્રકાશ થવાથી, તે યથાર્થ જ્ઞાન ‘પ્રમાણ’ છે.

પ્રમાણના બે ભેદો છે—પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. મનસહિત ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોથી રૂપ, રસ આદિનું જે ગ્રહણ થાય છે અર્થાત્ ચક્ષુથી રૂપ જોવાય છે, જીભથી રસ ગ્રહણ કરાય છે, નાકથી ગંધ લેવાય છે, ત્વચાથી સ્પર્શ કરાય છે અને કાનથી શબ્દ શ્રવણ કરાય છે, તે પ્રત્યક્ષ છે.

વ્યવહારમાં અનુભવાતાં ઉપયુક્ત પ્રત્યક્ષોથી જૂદા પ્રકારનું પ્રત્યક્ષ યોગીશ્વરોને હોય છે, જે ઇન્દ્રિય અને મનની અપેક્ષા બિલકુલ રાખતું નથી, માત્ર આત્મશક્તિની અપેક્ષા રાખે છે.

ઇન્દ્રિયોથી પ્રત્યક્ષ થવામાં વસ્તુની સાથે ઇન્દ્રિયનો સંયોગ થવો જરૂરનો છે કે કેમ ? એ અત્રે વિચારનું સ્થલ છે.

જીભથી રસ લેવાય છે, ત્યાં જીભ અને રસનો સંયોગ બરાબર હોય છે. ત્વચાથી સ્પર્શ કરાય છે, ત્યાં ત્વચા અને સ્પર્શવાળી વસ્તુનો સંયોગ ચોખ્ખો કળાય છે નાકથી ગંધ લેવાય છે, ત્યાં ગંધવાળા દ્રવ્યો નાકની સાથે અવશ્ય સંયોગ ધરાવતાં હોય છે. દૂરથી ગંધ આવવામાં પણ દૂરથી આવતાં ગંધવાળા સૂક્ષ્મ દ્રવ્યો નાકની સાથે અવશ્ય સંયુક્ત હોય છે. કાનથી સાંભળવાનું પણ, દૂરથી આવતા શબ્દો કાનની સાથે અથડાય છે, ત્યારે જ થાય છે.

એ રીતે જીભ, ત્વચા, નાક અને કાન એ ચાર ઇન્દ્રિયો વસ્તુની સાથે સંયુક્ત થઈ પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરે છે; પરંતુ ચક્ષુ એ બાબતમાં બિલકુલ છે. ચક્ષુથી દેખાતા નજીક કે દૂરના વૃક્ષ વગેરે પદાર્થો ચક્ષુની પાસે આવતા નથી, એ ખુલ્લું છે, તેમ ચક્ષુ પણ શરીરથી બહાર નિકળી તે પદાર્થો પાસે જતી નથી. આ ઉપરથી સાબિત થાય

છે કે-ચક્ષુથી જોવામાં વસ્તુની સાથે ચક્ષુનો સંયોગ થતો નથી. અતએવ ચક્ષુ ‘અપ્રાપ્યકારિ’ કહેવાય છે. અર્થાત્ ‘અપ્રાપ્ય’ એટલે પ્રાપ્તિ કર્યા વગર-સંયોગ કર્યા વગર ‘કારિ’ એટલે વિષયને ગ્રહણ કરનાર. આનાથી ઊલટી ચાર ઇન્દ્રિયો ‘પ્રાપ્યકારિ’ કહેવાય છે. મન પણ ચક્ષુની જેમ અપ્રાપ્યકારિ છે.

પ્રત્યક્ષથી ઊત્પન્ન પરોક્ષ પ્રમાણ છે. પરોક્ષ વિષયનો અવબોધ પરોક્ષ પ્રમાણથી થાય છે. પરોક્ષ પ્રમાણમાં પાંચ ભેદો પાડવામાં આવ્યા છે. સ્મરણ, પ્રત્યક્ષજ્ઞાન, તર્ક, અનુમાન અને આગમ. પૂર્વે અનુભવ કરેલી વસ્તુની યાદી થવી એ સ્મરણ છે. સ્મરણ અનુભૂત વસ્તુ ઉપર બરાબર પ્રકાશ નાંખે છે, અતએવ તે ‘પ્રમાણ’ કહેવાય છે.

ખોવાઈ ગયેલી વસ્તુ જ્યારે હાથ આવે છે, ત્યારે “તે જ આ” એવું જે જ્ઞાન સ્ફુરે છે, તે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે. પૂર્વે જોયેલો માણસ જ્યારે ફરીથી મળે છે. ત્યારે “સોડયં દેવદત્તઃ” અર્થાત્ “તે આ દેવદત્ત” એવું જે પ્રતિભાન થાય છે, તે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે.

સ્મરણ થવામાં પૂર્વે થયેલ અનુભવ જ કારણ છે, જ્યારે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થવામાં અનુભવ અને સ્મરણ એ બંને ભાગ લે છે. સ્મરણમાં ‘તે ઘડો’ એવું સ્ફુરણ થાય છે, જ્યારે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન “તે આ ઘડો” એવો પ્રતિભાસ હોય છે. આથી એ બંનેની ભિન્નતા સમજી શકાય છે. ખોવાયેલી વસ્તુને દેખવાથી અથવા પૂર્વે દેખેલ મનુષ્યને જોવાથી ઉત્પન્ન થતા ‘તે જ આ’ એવા જ્ઞાનમાં ‘તે જ’ એ ભાગ સ્મરણરૂપ છે અને ‘આ’ એ ભાગ ઉપસ્થિત વસ્તુ કે મનુષ્યને દેખવારૂપ અનુભવ છે. આ અનુભવ અને સ્મરણ એ બંનેના સંમિશ્રણરૂપ ‘તે જ આ’ એ અખંડ જ્ઞાન ‘પ્રત્યક્ષજ્ઞાન’ છે.

કોઇ એક ગૃહસ્થે કદાપિ રોઝ જોયું નહોતું. એક વખતે કોઇ ગોવાળના કહેવાથી એને જ્ઞાન થયું કે-ગાયના જેવું રોઝ હોય છે. કોઇ વખતે જંગલમાં સફર મારવા ગયેલા તેણે રોઝ જોયું. રોઝને દેખવાથી તેને ઝટ ‘ગાયના જેવું જે હોય છે તે’ એવી સ્મૃતિ (યાદી) આવી;

એ સ્મરણુ અને ‘આ’ એવું રાઝતું પ્રત્યક્ષ દર્શન, એ એના મિત્રણુરૂપ ‘તે જ આ રાઝ’ એ વિશિષ્ટ જ્ઞાન જે થાય છે, તે ‘પ્રત્યભિજ્ઞાન’ છે. પ્રત્યભિજ્ઞાનનાં બીજા પ્રકારનાં પણ ઉદાહરણો છે.

તર્ક. જે વસ્તુ જેનાથી જૂદી પડતી નથી, જે વસ્તુ જેના વગર રહેતી નથી, એ વસ્તુનો એની સાથેનો જે સહભાવરૂપ (સાથે રહેવા રૂપ) સંબંધ છે, તે સંબંધનો નિશ્ચય કરી આપનાર ‘તર્ક’ છે. દ્રષ્ટાંત તરીકે—ધૂમ, અગ્નિ વિના રહેતો નથી. જ્યાં જ્યાં ધૂમ છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ છે. એવો કોઈ ધૂમવાન પ્રદેશ નથી કે જ્યાં અગ્નિ ન હોય. આવો જે ધૂમ અને અગ્નિનો સહભાવ-સંબંધ, બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો—ધૂમમાં રહેલો અગ્નિની સાથે રહેવાનો જે નિશ્ચય નિયમ, તે તર્કથી સાબિત થઈ શકે છે. એ નિયમને તર્કશાસ્ત્રીઓ ‘વ્યાપ્તિ’ કહે છે. ધૂમમાં જ્યાં સુધી વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય ન થયો હોય, ત્યાં સુધી ધૂમને દેખવા છતાં અગ્નિનું અનુમાન થઈ શકે નહિ, એ ખુદી વાત છે. જેણે ધૂમમાં અગ્નિની વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય કર્યો છે, તે જ મનુષ્ય, ધૂમ દેખી તે સ્થળે અગ્નિ હોવાનું ચોક્કસ અનુમાન કરી શકે છે. આ હકીકતથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અનુમાનને માટે વ્યાપ્તિનિશ્ચય થવાની જરૂર છે, વ્યાપ્તિનિશ્ચય કરવા તર્કની જરૂર છે.

જે વસ્તુઓ, અનેક જગ્યાએ સાથે રહેલી દેખવાથી એમનો વ્યાપ્તિ-નિયમ સિદ્ધ થતો નથી, કિન્તુ એ એને જૂદી પાડવામાં શો વાંધો છે? એ તપાસતાં વાંધો સિદ્ધ થતો હોય, તો જ એ બંનેનો વ્યાપ્તિનિયમ સિદ્ધ થઈ શકે છે. આવી રીતે જે વસ્તુના સાહચર્યની પરીક્ષા કરવાનો જે અધ્યવસાય, તે તર્ક છે. ધૂમ અને અગ્નિના સંબંધમાં પણ—“જે અગ્નિ વિના પણ ધૂમ હોય, તો તે અગ્નિનું કાર્ય થશે નહિ; અને એમ થવાથી ધૂમની અપેક્ષાવાળા અગ્નિની જે શોધ કરે છે, તે કરશે નહિ. અગ્નિમાંથી ધૂમ પેદા થાય છે, એ પ્રત્યક્ષ છે. એટલે એમની પરસ્પર કારણ-કાર્યતા, જે લોકપ્રસિદ્ધ છે, તે ટકશે નહિ”—આવા પ્રકારના

તકંથી જ તે જેની વ્યાપ્તિ સાબિત થાય છે, અને એ વ્યાપ્તિ-નિશ્ચયના અલથી અનુમાન કરાય છે. અતએવ ‘તકં’ પ્રમાણુ છે.

અનુમાન. જે વસ્તુનું અનુમાન કરવું હોય તે વસ્તુને છોડી નહિ રહેનારા એવા પદાર્થનું, ખીજા શબ્દમાં હેતુનું દર્શન થવું જોઈએ અને એ હેતુમાં અનુમેય વસ્તુની વ્યાપ્તિ રહ્યાનું સ્મરણ હોવું જોઈએ. ત્યારે જ કોઈ પણ વસ્તુનું અનુમાન થઈ શકે છે. ?

જેવી રીતે, કોઈ સ્થળે ધૂમની રેખા કોઈ માણસે જોઈ. તે ધૂમની રેખા જોવાથી અને તે ધૂમમાં અગ્નિની વ્યાપ્તિ હોવાનું યાદ આવવાથી તે માણસને ઝટ તે સ્થળે અગ્નિ હોવાનું અનુમાન સ્ફુરે છે. આમ, અનુમાન થવામાં—ઉપર કહ્યા પ્રમાણે—હેતુનું દર્શન અને હેતુમાં સાધ્યની વ્યાપ્તિ હોવાનું સ્મરણ અવશ્ય થવું જોઈએ.

‘હેતુ’ ‘સાધ્ય’ ‘અનુમેય’ વગેરે બધા સંસ્કૃત શબ્દો છે. ‘હેતુ’ એટલે સાધ્યને સિદ્ધ કરી આપનાર વસ્તુ. જેવી રીતે પૂર્વકથિત ઉદાહરણમાં ‘ધૂમ’ હેતુનું લક્ષણ—સાધ્યથી કદાપિ કયાંય જૂઠું ન રહેવું એ છે. હેતુને ‘સાધન’ પણ કહે છે. ‘લિંગ’ એ પણ સાધનનું જ નામાન્તર છે. ‘સાધ્ય’ એ, કે જે વસ્તુનું અનુમાન કરવાનું હોય. જેવી રીતે પૂર્વોક્ત ઉદાહરણમાં ‘અગ્નિ’. ‘અનુમેય’ એ સાધ્યનું નામાન્તર છે.

ખીજાના સમજાવ્યા વગર પોતાની જ બુદ્ધિથી ‘હેતુ’ દ્વારા જે અનુમાન કરાય છે, તે ‘સ્વાર્થાનુમાન’ કહેવાય છે. ખીજાને સમજાવવા જે અનુમાનપ્રયોગ, જેવી રીતે કે—“અહિં અગ્નિ છે, કારણ કે ધૂમ દેખાય છે, જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય છે, ત્યાં ત્યાં અગ્નિ નિયમેન હોય છે, જેમ રસોડામાં; અહીં પણ ધૂમ દેખાઈ રહ્યો છે, માટે અહીં અવશ્ય અગ્નિ છે.” એ પ્રકારે કરવામાં આવે છે, તે ‘પરાર્થાનુમાન’ કહેવાય છે. પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદારહણ, ઉપનય અને નિગમન એ પાંચ પ્રકારનાં વાક્યો પ્રાયઃ પરાર્થ અનુમાનમાં જોડાય છે. “આ અગ્નિવાળો પ્રદેશ

૧ “સાધનાત્ સાધ્યવિજ્ઞાનમનુમાનં વિદુર્બુધાઃ” ॥

હોવો જોઈએ ” એ ‘ પ્રતિજ્ઞા ’-વાક્ય છે. “ કારણ કે અહીં ધૂમ દેખાય છે ” એ ‘ હેતુ ’-વાક્ય છે. રસોડાનું ઉદાહરણ આપવું એ ‘ ઉદાહરણ ’ વાક્ય છે. ઉદાહરણ આપ્યા પછી “ અહીં પણ (રસોડાની જેમ) ધૂમ દેખાઈ રહ્યો છે ” એ ‘ ઉપનય ’-વાક્ય છે, માટે અહીં અગ્નિ અવશ્ય છે ” એ ‘ નિગમન ’-વાક્ય છે. આવી રીતે સર્વ અનુમાનોમાં યથાસંભવ અનુસંધાન કરી લેવું.

જે હેતુ ખોટો હોય, તે ‘ હેત્વાભાસ ’ કહેવાય છે. હેત્વાભાસથી સાચું અનુમાન કાઢી શકાતું નથી.

આગમ. જેમાં પ્રલક્ષ, અનુમાન આદિ પ્રમાણોથી વિરુદ્ધ કથન ન હોય, આત્માની ઉત્પત્તિને લગતું જેમાં મહાન્ પ્રવચન હોય, એવું-તત્ત્વના ગંભીર સ્વરૂપ ઉપર પ્રકાશ પાડનારું, રાગદ્વેષ ઉપર દબાવ કરી શકનારું પવિત્ર શાસ્ત્ર ‘ આગમ ’ કહેવાય છે.

સદ્બુદ્ધિથી યથાર્થ બોલનારને ‘ આત્મ ’ કહેવામાં આવે છે. એવા આત્મનું કથન ‘ આગમ ’ કહેવાય છે. સદ્બુદ્ધિ પ્રથમ નંબરે આત્મ એ છે કે-જેના રાગ આદિ સર્વ દોષો ક્ષીણ થયા છે અને જેણે પોતાના નિર્મળ જ્ઞાનથી બહુ ઉચ્ચ પ્રકારનો ઉપદેશ આપ્યો છે.

આગમમાં પ્રકાશિત કરેલું તત્ત્વજ્ઞાન ગંભીર હોય છે. અતએવ તટસ્થભાવથી વિચાર કરવામાં ન આવે, તો અર્થનો અનર્થ થઈ જવા પૂર્ણ સંભવ રહે છે. દુરાગ્રહનો ત્યાગ, જિજ્ઞાસા, ગુણની પ્રબલતા અને સ્થિર તથા સૂક્ષ્મદષ્ટિ એટલાં સાધનો પ્રાપ્ત થયાં હોય, તો આગમનાં તત્ત્વોના ઊંડાણભાગમાં પણ નિર્ભીકતાથી વિચરી શકાય છે.

બધ્ધી વખતે ઉપલક્ષ દષ્ટિએ વિચારતાં કેટલાક મહર્ષિઓના વિચારોમાં વિરુદ્ધતા માલૂમ પડે છે; પરંતુ તે વિચારો ઊંડા ગર્ભમાં પ્રવેશ કરવાથી અને પૂર્વાપરતું ખૂબ અનુસંધાન કરવાથી, તથા તે વિચારોને પરસ્પર સંગત કરવા તરફ સૂક્ષ્મ નજર ફેંકવાથી તે વિચારોમાં સામ્ય રહેલું જોઈ શકાય છે.

પ્રમાણની વ્યાખ્યા જોઈ. પ્રમાણથી જ્ઞેનશાસ્ત્રમાં એક મહત્ત્વપૂર્ણ સિદ્ધાન્ત સાબિત કરવામાં આવ્યો છે. એ સિદ્ધાન્તનું નામ છે—

સ્યાદ્વાદ.

(૪)

વસ્તુનું જૂદા જૂદા દૃષ્ટિબિન્દુથી અવલોકન કરવું કે કથન કરવું એ ‘સ્યાદ્વાદ’ નો અર્થ છે. એક જ વસ્તુમાં અમુક અમુક અપેક્ષાએ જૂદા જૂદા ધર્મોના સ્વીકાર કરવો એને સ્યાદ્વાદ કહેવામાં આવે છે. જેવી રીતે એકજ પુરુષમાં પિતા, પુત્ર, કાકા, ભત્રીજો, મામો, ભાણેજ વગેરે વ્યવહાર માનવામાં આવે છે, તેવી રીતે એકજ વસ્તુમાં-સ્પષ્ટોકરણ માટે એક વિશેષ વસ્તુને ઉઠાવીને કહીએ તો એક જ ઘટમાં નિસત્વ અને અનિત્યત્વ વગેરે વિરુદ્ધરૂપે ભાસતા ધર્મો અપેક્ષાદૃષ્ટિએ સ્વીકાર કરવા એ સ્યાદ્વાદદર્શન છે.

એક જ પુરુષ, પોતાના પિતાની અપેક્ષાએ પુત્ર અને પોતાના પુત્રની અપેક્ષાએ પિતા, તેમજ પોતાના ભત્રીજા અને ભાણેજની અપેક્ષાએ કાકા અને મામો, વળી પોતાના કાકા અને મામાની અપેક્ષાએ ભત્રીજો અને ભાણેજ બને છે. અને એ રીતે એક જ વ્યક્તિમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ દેખાતી બાબતોને પણ જૂદી જૂદી દૃષ્ટિએ કબૂલ રાખવામાં દરેકનો અનુભવ તૈયાર છે; તેમ, નિસત્વ અને અનિત્યત્વ વગેરે વિરુદ્ધરૂપે મનાતા ધર્મોને પણ એકજ વસ્તુમાં જૂદી જૂદી અપેક્ષાએ કેમ ન માની શકાય ?

એ પહેલાં જાણવું જોઈએ કે ‘ઘટ’ શી વસ્તુ છે ? એક જ માટીમાંથી ઘડો, કુંડું વગેરે અનેક પાત્રો બને છે, એ બધાઓને સુવિ-

દિત છે. ધડો ફેડી તે જ માટીથી બનાવેલ કુંડાને કાંઈ ધડો કહેશે ? નહિ. કેમ ? માટી તો એની એ છે ! પરંતુ નહિ, આકાર બદલાયો હોવાથી તે ધડો કહેવાય જ નહિ. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ‘ ધડો ’ એ માટીનો અમુક આકાર વિશેષ છે, પરંતુ એ ધ્યાનમાં રાખવું કે તે આકાર-વિશેષ, માટીથી તદ્દન જૂદો નથી. તે તે આકારમાં ફેરવાયેલી માટી જ જ્યારે ‘ ધડો, ’ ‘ કુંડું ’ વગેરે નામોથી બંધાયેલ થાય છે, તો પછી ધડાના આકાર અને માટીને તદ્દન જૂદાં કેમ માની શકાય ? આ ઉપરથી એ ખુલ્લું જાહેર થાય છે કે ‘ ધડા ’ નો આકાર અને માટી એ બંને ધડાનું સ્વરૂપ છે. હવે એ ઉભય સ્વરૂપમાં વિનાશી સ્વરૂપ કયું છે અને ધ્રુવ સ્વરૂપ કયું છે, એ વિચારી લઈએ. ‘ ધડાનો આકાર ’ એ તો વિનાશી છે, એ પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ, એટલે ધડાનું એક સ્વરૂપ તો—જે ધડાનો આકાર વિશેષ છે, તે—વિનાશી હતું. હવે ધડાનું બીજું સ્વરૂપ જે માટી છે, તે વિનાશી નથી; કારણ કે માટીના તે તે આકારો—પરિણામો બદલાયા કરે છે, પણ માટી તો એની એ જ રહે છે, એ આપણને અનુભવસિદ્ધ છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે, ધડાનું એક વિનાશી અને એક ધ્રુવ, એમ ઉભય સ્વરૂપ જોયું. એ ઉપરથી એમ માનવું સહજ પ્રાપ્ત થાય છે કે—વિનાશી રૂપથી ધડો અનિત્ય છે અને ધ્રુવરૂપથી ધડો નિત્ય છે. આવી રીતે એક જ વસ્તુમાં અપેક્ષાકૃત નિત્ય અને અનિત્યપણાની માન્યતાના સિદ્ધાન્તને સ્યાદાદ કહેવામાં આવ્યો છે.

કંઈક વિશેષ સ્પષ્ટ કરવાની ખાતર સ્યાદાદ તરફ પુનઃ દૃષ્ટિપાત કરીએ—
 સર્વ પદાર્થોને ઉત્પત્તિ, નાશ અને સ્થિતિ વળગેલા છે. ? દૃષ્ટાન્ત તરીકે એક સોનાની કંઠી લઈએ. સોનાની કંઠી ભાંગીને દોરો બનાવ્યો ત્યારે કંઠીનો નાશ થયો અને દોરો ઉત્પન્ન થયો, એ આપણે સુસ્પષ્ટ

૧. “ ઉત્પાદ-વ્યય-ઘૌઘ્યયુક્તં સત્ ” !

—તત્વાર્થસૂત્ર, ‘ ઉમાસ્વાતિ ’ વાચક.

જોઈએ છીએ. કંઠી ભાંગીને તે તમામ સુવર્ણનો બનાવેલ દોરો, તદ્દન સર્વથા નવી જ વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ, એમ, કહી શકાય નહિ. દોરાને તદ્દન નવીન ઉત્પન્ન થયેલો સારો જ માની શકાય કે કંઠીની કોઈ પણ વસ્તુ તે દોરામાં આવી ન હોય, પરંતુ જ્યારે કંઠીનું તમામ સુવર્ણ દોરામાં આવી ગયું છે, માત્ર કંઠીનો આકાર જ બદલાયો છે, તો પછી દોરાને સર્વથા નવીન ઉત્પન્ન થયેલ કેમ કહેવાય ? એવી જ રીતે કંઠીનો પણ સર્વથા નાશ થયો ન મનાય. કંઠીનો સર્વથા નાશ સારો જ માની શકાય કે, યદિ કંઠીની કોઈપણ ચીજ નાશથી બચી ન હોય, પરંતુ જ્યારે કંઠીનું તમામ સુવર્ણ જેમનું તેમ દોરામાં ઉતર્યું છે, તો પછી કંઠીને નષ્ટ થયેલી કેમ માની શકાય ? આ હકીકતથી એ વાત સારી પેઠે ધ્યાનમાં ઉતરે છે કે—કંઠીનો નાશ, કંઠીની આકૃતિનો નાશ થયો, એટલા પૂરતો છે. અને દોરાની ઉત્પત્તિ, દોરાનો આકાર ઉત્પન્ન થયો, એટલા પૂરતો છે; જ્યારે એ કંઠી અને દોરાનું સુવર્ણ તો એક જ છે. કંઠી અને દોરો એ એક જ સુવર્ણના આકારબદ્ધો સિવાય બીજું કશું નથી.

આ ઉપરથી જોઈ શક્યા છીએ કે કંઠીને ભાંગી બનાવેલ દોરામાં કંઠીરૂપે નાશ, દોરાના આકારે ઉત્પત્તિ તથા સુવર્ણની સ્થિતિ એ નાશ, ઉત્પાદ અને સ્થિતિ (ક્રિયત્વ) એ ત્રણે બાબતો બરાબર અનુભવાય છે. આમ, ધડાને ફોડી બનાવેલ કુંડો જેવાં પણ અનેક ઉદાહરણો ઠામ ઠામ હાજર છે. ધર જ્યારે પડી ભાંગી જાય છે, ત્યારે, તે ધર જે વસ્તુઓથી બનેલું હતું, તે સર્વ વસ્તુઓ તદ્દન વિલય પામી જતી નથી. તે બધા પદાર્થો સ્થૂલરૂપે અથવા સૂક્ષ્મરૂપે અન્તતઃ પરમાણુરૂપે તો અવશ્ય જગત્માં રહે છે. આથી તે ધરનો સર્વથા નાશ થયો તત્ત્વદષ્ટિએ ઘટી શકે નહિ. કોઈ પણ સ્થૂલ વસ્તુ વિખરાઈ જતાં તેના અણુઓ બીજી વસ્તુઓની સાથે મળી, નવું પરિવર્તન ઊભું કરે છે. દુનિયાના પદાર્થો દુનિયામાં જ સ્થૂલરૂપે યા સૂક્ષ્મરૂપે ઇતસ્તતઃ વિચરણ કરે છે અને એથી નવાં નવાં રૂપાન્તરોનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. દીવો શાંત થયો, એટલે

દીવાનો તદ્દન નાશ થયો, એમ સમજવાનું નથી. દીવાનો પરમાણુસમૂહ બરાબર કાયમ છે. જે પરમાણુસંઘાતથી દીવો પ્રગલ્બો છે તે જ પરમાણુસંઘાત, રૂપાન્તર પામી જવાથી પ્રદીપરૂપે નહિ દેખાતાં અન્ધકારરૂપે અનુભવાય છે. સૂર્યની રશ્મિથી પાણી સુકાઈ ગયું જોઈ, પાણીનો અત્યન્ત અભાવ થયો સમજવો નહિ. એ પાણી મમે તે રૂપે પણ બરાબર કાયમ છે. તેના સ્થૂલરૂપનો નાશ થવાથી સૂક્ષ્મ અવસ્થામાં તેનું (કોઈ પણ વસ્તુનું) દૃશ્ય ન થાય, એ બનવાજોગ છે. કોઈ મૂળ વસ્તુ નવી ઉત્પન્ન થતી નથી, અને કોઈ મૂળ વસ્તુનો સર્વથા નાશ થતો નથી, એ અટલ સિદ્ધાન્ત છે. દૂધનું બનેલું દહીં નવું ઉત્પન્ન થયું નથી. દૂધનું જ પરિણામ દહીં છે. દૂધ રૂપે નષ્ટ થઈ, દહીં રૂપે ઉત્પન્ન થયેલ પદાર્થ પણ દૂધની જેમ ગોરસ કહેવાય છે, એ સર્વને માલૂમ છે. અતએવ ગોરસના આહારનો ત્યાગ કરી બેઠેલ, દૂધની જેમ દહીં પણ ખાઈ શકે નહિ. આથી દૂધ અને દહીંમાં ગોરસરૂપી રહેલું સામ્ય બરાબર અનુભવી શકાય છે.^૧ આ પ્રમાણે સર્વત્ર સમજી રાખવાનું છે કે મૂળ તત્ત્વો આબાદ છે, અને એમાં જે અનેકાનેક પરિવર્તનો થતાં રહે છે, અર્થાત્ પૂર્વ પરિણામનો નાશ અને બીજા પરિણામનો પ્રાદુર્ભાવ થતો રહે છે, તે વિનાશ અને ઉત્પાદ છે. આથી સર્વ પદાર્થો^૨ ઉત્પાદ,

૧. “પયોઽવ્રતો ન વધ્યસિ ન પયોઽસિ વધિવ્રતઃ ।

અગોરસવ્રતો નોમે તસ્માદ્ વસ્તુ વ્રયાત્મકમ્ ” ॥

—શાસ્ત્રાત્તાસુબ્ધય, શ્રી હરિમંદસૂરિ.

“ઉત્પન્નં વધિભાવેન નદં દુગ્ધતયા પયઃ ।

ગોરસત્વાત્ સ્થિરં જાનન્ ક્યાદ્વાદદ્ધિદ્ જનોઽપિ કઃ ? ” ॥

—અધ્યાત્મોપનિષદ્, શ્રી યશોવિજયજી.

૨. વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર^૧ પણ વસ્તુનો સ્વભાવ જણાવતાં મૂળ પ્રકૃતિને ક્રુવ-સ્થિર માને છે અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા પદાર્થો તેનું રૂપાન્તર, પરિણામાન્તર છે, એમ જણાવે છે. આ રીતે ઉત્પાદ, વિનાશ અને પ્રૌઞ્યના જૈનસિદ્ધાન્તને વિજ્ઞાન (Science) બરાબર સમર્થન કરે છે.

વિનાશ અને સ્થિતિ (ધ્રુવત્વ) સ્વભાવવાળા બરાબર ઠરે છે. જેનો ઉત્પાદ અને વિનાશ થાય છે તેને જૈનશાસ્ત્રમાં ‘ પર્યાય ’ કહે છે. જે મૂળ વસ્તુ સદા સ્થાયી છે, તેને ‘ દ્રવ્ય ’ કહેવામાં આવે છે. દ્રવ્યથી (મૂળ વસ્તુ રૂપે) દરેક પદાર્થ નિત્ય છે અને પર્યાયથી અનિત્ય છે. આ રીતે પ્રત્યેક વસ્તુને એકાન્ત નિત્ય નહિ, એકાન્ત અનિત્ય નહિ કિન્તુ નિત્યાનિત્યરૂપે માનવી, એનું નામ ‘ સ્યાદ્વાદ ’ છે.

વસ્તુનો સદસદ્વાદ પણ સ્યાદ્વાદ છે. વસ્તુ સત્ કહેવાય છે, તે કાને લાગે ? એ વિચારણીય છે. રૂપ, રસ, આકાર વગેરે પોતાના ગુણોથી પોતાના જ ધર્મોથી દરેક વસ્તુ ‘ સત્ ’ હોઈ શકે છે. ખીજના ગુણોથી કોઈ વસ્તુ ‘ સત્ ’ હોઈ શકતી નથી. હંમેશાં, જે બાપ હોય છે, તે પોતાના પુત્રથી, ખીજના પુત્રથી નહિ. ખીજ શબ્દોમાં આ દૃષ્ટાન્તને સ્ફુટ કરી કહીએ તો પોતાના પુત્રથી જે બાપ કહેવાય છે, તે જ પારકા છોકરાથી બાપ કહેવાતો નથી. આ પ્રમાણે સ્વપુત્રથી થતો પિતા, જેમ ખીજના પુત્રથી અપિતા છે, તેમ પોતાના ગુણોથી, પોતાના ધર્મોથી— પોતાના સ્વરૂપથી જે પદાર્થ ‘ સત્ ’ છે, તે જ પદાર્થ ખીજના ધર્મોથી— ખીજમાં રહેલા ગુણોથી—ખીજના સ્વરૂપથી ‘ સત્ ’ હોઈ શકે નહિ. ‘ સત્ ’ ન હોઈ શકે ત્યારે સુતરાં ‘ અસત્ ’ છે, એ સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જૂદી જૂદી અપેક્ષાએ ‘ સત્ ’ને ‘ અસત્ ’ કહેવામાં વિચારશીલ વિદ્વાનોને વાંધો જણાતો નથી. ‘ સત્ ’ ને પણ ‘ સત્ ’ પણનો જે નિષેધ કરવામાં આવે છે, તે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પોતામાં નહિ રહેલી અન્ય ધર્મોની સત્તાની અપેક્ષાએ. લેખન કે વક્તૃત્વ-શક્તિ નહિ ધરાવનાર એમ કહી શકે છે કે “ હું લેખક નથી ” અથવા “ હું વક્તા નથી ” આ શબ્દપ્રયોગોમાં ‘ હું ’ કહેવું અને સાથે ‘ નથી ’ કહેવું, એ શું અયુક્ત છે કે ? નહિ. કારણ કે ‘ હું ’ પોતે ‘ સત્ ’ છતાં મારામાં લેખન કે વક્તૃત્વશક્તિ નહિ હોવાથી તે શક્તિરૂપે ‘ હું નથી ’ એ સ્પષ્ટ છે. આ પ્રમાણે સર્વત્ર અનુસન્ધાન કરવાથી એક વ્યક્તિમાં, સત્ત્વ અને અસત્ત્વનો સ્યાદ્વાદ બરાબર હૃદયમાં ઉતરી શકે તેમ છે.

દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી વિચારતાં, ઘટ (દરેક પદાર્થ) પોતાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવથી સત્ છે અને બીજાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવથી અસત્ છે. જેવી રીતે કાશીમાં, વર્ષાઋતુમાં ઉત્પન્ન થયેલી માટીનો કાળો ઘટ, દ્રવ્યથી માટીનો છે, અર્થાત્ મૃત્તિકારૂપ છે, પરંતુ જલરૂપ નથી. ક્ષેત્રથી બનારસનો છે, પરંતુ બીજા ક્ષેત્રનો નથી. કાળથી વર્ષાઋતુનો છે, પરંતુ બીજા ઋતુનો નથી. ભાવથી શ્યામવર્ણવાળો છે, પરંતુ અન્ય વર્ણવાળો નથી. ટૂંકમાં પોતાના સ્વરૂપથી જ દરેક વસ્તુ ' અસ્તિ ' કહી શકાય, બીજાના સ્વરૂપથી નહિ. બીજાના સ્વરૂપથી નાસ્તિ કહેવાય.

વળી સ્યાદ્વાદનું એક ઉદાહરણ જોઈએ. વસ્તુમાત્રમાં સમાન ધર્મ અને વિશેષ ધર્મ રહેલાં છે. સો ઘડાઓમાં ' ઘડો ' ' ઘડો ' એવી જે એકાકાર (એક સરખી) બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, એ જ બતાવી આપે છે કે તમામ ઘડાઓમાં સામાન્યધર્મ-એકરૂપતા રહેલી છે તે સિવાય, સો ઘડાઓમાંથી પોતપોતાનો ઘડો જે ઝોળખી લેવાય છે, ઉપરથી તમામ ઘડાઓ એક-બીજાથી વિશેષતા-ભિન્નતા-પૃથક્કતાવાળા સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે સામાન્ય સ્વરૂપ અને વિશેષ સ્વરૂપ સર્વ પદાર્થો સંબંધે સમજવું. એ બંને સ્વરૂપ-સાપેક્ષ છે અને વસ્તુથી અલગ નથી. અતઃ પ્રત્યેક વસ્તુને સામાન્યવિશેષોભયાત્મક સમજવી એ ' સ્યાદ્વાદદર્શન ' છે.

સ્યાદ્વાદના સંબંધમાં કેટલાકોનું એમ કહેવું થાય છે કે તે નિશ્ચયવાદ નથી, કિન્તુ સંશયવાદ છે. અર્થાત્ એક જ વસ્તુને નિત્ય સમજવી અને અનિત્ય પણ સમજવી, અથવા એક જ વસ્તુને સત્ માનવી અને અસત્ પણ માનવી એ સંશયવાદ નહિ તો બીજું શું? પરંતુ આ કથન અયુક્ત છે, એમ વિચારકોને સ્પષ્ટ સમજાય છે.^૧ સંશયના

૧. ' સ્યાદ્વાદ ' વિષયમાં તાર્કિકોના તર્કવાદો અતિપ્રબલ છે. ' હસ્તિભદ્રસૂત્રિ '-કૃત ' અનેકાન્તજયપતાકા ' માં આ વિષયને પ્રૌઢ લખાણથી ચર્ચ્યો છે.

૨. ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ પ્રો૦ આનંદશંકર કુવે પોતાના એક વખતના બ્યાખ્યાનમાં ' સ્યાદ્વાદ ' સિદ્ધાન્ત વિષે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવતાં જણાવ્યું

સ્વરૂપને યથાર્થ સમજનાર આ સ્યાદ્વાદને સંશયવાદ કહેવાનું સાહસ કદાપિ કરી શકે નહિ. રાત્રે કાળી દોરડી પર નજર પડવાથી “આ સર્પ છે કે દોરડી?” એવો સન્દેહ કોઇ વખતે ઉત્પન્ન થઇ જાય છે. દૂરથી ઝાઝમા દૂંધાને જોઇ “આ ઝાડ છે કે કોઇ માણસ?” એવો શક કદાચિત્ જીભો થઇ જાય છે. આવી રીતે સંશયનાં અનેક ઉદાહરણો જાણીતાં છે. આ સંશયમાં સર્પ અને દોરડી, અથવા વૃક્ષ અને માણસ, એ બંને વસ્તુઓ પૈકી એક પશુ વસ્તુ નિશ્ચિત હોતી નથી. અમુક એક વસ્તુ કોઇ ચોક્કસરૂપે સમજવામાં ન આવે, એ સંશય છે. સંશયનું આવું સ્વરૂપ સ્યાદ્વાદમાં કોઈ બતાવી શકે તેમ છે? સ્યાદ્વાદ એક જ વસ્તુને જૂદી જૂદી અપેક્ષાએ અનેક રીતે અવલોકવાનું કહે છે. અર્થાત્ એક જ વસ્તુ અમુક અપેક્ષાએ ‘અસ્તિ’ છે, એ નિશ્ચિત વાત છે અને અમુક અપેક્ષાએ ‘નાસ્તિ’ છે, એ પશુ નિશ્ચિત વાત છે. તેમજ એક વસ્તુ અમુક દષ્ટિએ નિત્ય રૂપે પશુ નિશ્ચિત છે અને અમુક દષ્ટિએ અનિત્ય રૂપે પશુ નિશ્ચિત છે. આવી રીતે એક જ પદાર્થને, વિરુદ્ધ રીતે ભાસતા પશુ અપેક્ષા-સંગત ધર્મોથી યુક્ત હોવાનો લિપ્ત લિપ્ત અપેક્ષાદષ્ટિએ જે નિશ્ચય કરવો એનું નામ સ્યાદ્વાદ છે. આ સ્યાદ્વાદને ‘સંશય-વાદ’ કહેવો એ પ્રકાશને અન્ધકાર કહેવા બરાબર છે.

હવે કે—“સ્યાદ્વાદનો સિદ્ધાન્ત, અનેક સિદ્ધાન્તો અવલોકીને તેનો સમન્વય કરવા ખાતર પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. સ્યાદ્વાદ એકીકરણનું દષ્ટિબિન્દુ અમારી સામે ઉપસ્થિત કરે છે. શંકરાચાર્યે સ્યાદ્વાદ ઉપર જે આક્ષેપ કર્યો છે, તે મૂળ રહસ્યની સાથે સંબન્ધ રાખતો નથી. એ નિશ્ચય છે કે વિવિધદષ્ટિબિન્દુઓદ્વારા નિરીક્ષણ કર્યા વગર કોઈ વસ્તુ સંપૂર્ણ સ્વરૂપે સમજવામાં આવી શકે નહિ. આ માટે સ્યાદ્વાદ ઉપયોગી તથા સાર્થક છે. મહાવીરના સિદ્ધાન્તમાં બતાવેલ સ્યાદ્વાદને કેટલાક સંશયવાદ કહે છે, એ હું નથી માનતો. સ્યાદ્વાદ સંશયવાદ નથી, કિન્તુ તે એક દષ્ટિબિન્દુ અમને મેળવી આપે છે—વિશ્વનું કેવી રીતે અવલોકન કરવું જોઈએ, એ અમને શિખવે છે.”

કાશીના મહામહાપાધ્યાય રામભિશ્વરશાસ્ત્રીજીએ સ્યાદ્વાદના વિષયમાં જે પોતાનો જીવો મત દર્શાવ્યો છે, તેને માટે તેઓનું આખ્યાન ‘સુજન-સમ્બેદન’ જુઓ.

“ સ્યાદ્ અસ્ત્યેવ ઘટઃ ” “ સ્યાદ્ નાસ્ત્યેવ ઘટઃ ” ।

“ સ્યાદ્ નિત્ય એવ ઘટઃ ” “ સ્યાદ્ અનિત્ય એવ ઘટઃ ” ।

એ સ્યાદ્વાદનાં એકાર યુક્ત વાક્યોમાં— ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે “ અમુક ? અપેક્ષાએ ઘટ સત્ જ છે. અમુક અપેક્ષાએ ઘટ અસત્ જ છે. અમુક અપેક્ષાએ ઘટ અનિત્ય જ છે ” એ પ્રમાણે નિશ્ચયાત્મક અર્થ સમજવાનો છે. ‘ સ્યાત્ ’ શબ્દનો અર્થ— ‘ કદાચ, ’ ‘ શાયદ ’ કે એવા કોઈ બીજા સંશયવાચક શબ્દથી કરવાનો નથી જ. નિશ્ચયવાદમાં સંશયના શબ્દનું કામ શું ? ઘટને ઘટરૂપે સમજવું જોતલું યથાર્થ છે— નિશ્ચયરૂપ છે, ઘટને અપેક્ષા—દૃષ્ટિએ અનિત્ય અને નિત્ય એ બંને રૂપે સમજવું—એ પણ તેટલું જ યથાર્થ નિશ્ચયરૂપ છે. આથી સ્યાદ્વાદને અવ્યવસ્થિત કે અસ્થિર સિદ્ધાન્ત પણ કહી શકાય નહિ એ* ચોક્કસ છે.

૧ ‘ સ્યાત્ ’ શબ્દનો અર્થ— ‘ અમુક અપેક્ષાએ ’ યાચ છે. ભુઓ, આગળ સમજાવીનું પ્રકરણ.

* વિશાળ દૃષ્ટિથી દર્શનસાત્રો ભેનાર સારી પેઠે સમજી શકે છે કે—દરેક દર્શનધારોને સ્યાદ્વાદ સ્વીકારવો પડ્યો છે. ૧ સત્ત્વ, ૨જ અને તમ એ પરસ્પર વિરુદ્ધ ત્રણ ગુણોવાળી પ્રકૃતિને માનનાર સાંખ્યદર્શન પૃથિવીને પરમાણુરૂપે નિત્ય અને સ્થૂલરૂપે અનિત્ય માનનાર તથા દ્રવ્યત્વપૃથિવીત્વ આદિ ધર્મોને સામાન્ય અને વિશેષ રૂપે સ્વીકારનાર ૨ નૈયાયિક—વૈશેષિક દર્શન, અનેક વર્ણુયુક્ત વસ્તુના અનેકવર્ણુડ્ડકારવાળા એક ચિત્રજ્ઞાનને—જેમાં અનેક વિરુદ્ધ વર્ણુ પ્રતિકાસે છે—

૧ “ इच्छन् प्रधानं सत्त्वाद्यैर्विरुद्धैर्गुम्फितं गुणैः ।

सांख्यः संख्यावतां मुख्यो नानेकान्तं प्रतिक्षिपेत् ॥ ”

—વીતરાગસ્તોત્ર, હેમચન્દ્રાચાર્ય.

૨ “ चित्रमेकमनेकं च रूपं प्रामाणिकं वदन् ।

योगो वैशेषिको वापि नानेकान्तं प्रतिक्षिपेत् ॥ ”

—વીતરાગસ્તોત્ર, હેમચન્દ્રાચાર્ય,

અર્થાત્—નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો એક ચિત્રરૂપ માને છે. અનેક વર્ણુો જેમાં હોય, તે ચિત્રરૂપ કહેવાય. આને એકરૂપ કહેવું અને અનેકરૂપ કહેવું એ સ્યાદ્વાદની સીમા છે.

માનનાર ઉબોદ્દર્શન, પ્રમાતા, પ્રશ્રિતિ અને પ્રમેય આકારવાળું એક જ્ઞાન, જે તે ત્રણે પદાર્થના પ્રતિભાસરૂપ છે, તેને મંજૂર કરનાર મીમાંસકદર્શન, અને એવા જ પ્રકારાન્તરથી બીજાઓ પણ સ્થાદ્વાદને અર્થતઃ માન આપે છે. છેવટે ચાર્વાકને પણ સ્થાદ્વાદની આજ્ઞામાં બધાવું પડ્યું છે. જેમકે-પૃથ્વી, જલ, તેજ અને વાયુ એ ચાર તત્ત્વો સિવાય પાંચમું તત્ત્વ ચાર્વાકને મંજૂર નથી. એથી એ ચાર તત્ત્વોથી પ્રાદુર્ભૂત થતું ચૈતન્ય, તે ચાર તત્ત્વોથી અલગ તો ચાર્વાકથી માની શકાય નહિ. અગર ચૈતન્યને પૃથિવ્યાદિપ્રત્યેકતત્ત્વરૂપ માને, તો ઘટાદિ પદાર્થોને ચેતન બનવાનો દોષ આવી પડે એ ચાર્વાકની નજર-બહાર નથી. અતએવ ચાર્વાકનું કહેવું એમ છે અગર ચાર્વાકે એમ કહેવું જોઈએ કે-ચૈતન્ય, પૃથિવ્યાદિ અનેક-તત્ત્વરૂપ છે. આવી રીતે એક ચૈતન્યને અનેકવસ્તુરૂપ, અનેકતત્ત્વત્માક Xમાનવું એ સ્થાદ્વાદની જ મુદ્રા છે, એ ધ્યાનમાં રાખવું.

૩ “ વિજ્ઞાનસ્યૈકમાકારં નાનાઽઽકારકરમ્બિતમ્ ।

इच्छंस्तथागतः प्राज्ञो नानेकान्तं प्रतिक्षिपेत् ॥ ”

— વીતરાગસ્તોત્ર, હેમચન્દ્રાચાર્ય.

* “ જાતિવ્યક્ત્યાત્મકં વસ્તુ વદન્નુભવોચિતમ્ ।

भट्टो वापि मुरारिर्वा नानेकान्तं प्रतिक्षिपेत् ॥ ”

“ અબદ્ધં પરમાર્થેન બદ્ધં ચ વ્યવહારતઃ ।

ब्रुवाणो ब्रह्मवेदान्ती नानेकान्तं प्रतिक्षिपेत् ॥ ”

“ બ્રુવાણા ભિન્નભિન્નાર્થાન્ નયમેદવ્યપેક્ષયા ।

प्रतिक्षिपेयुर्यो वेदाः स्याद्वादं सार्वतान्त्रिकम् ॥ ”

—અધ્યાત્મોપનિષદ્, યશોવિનયજી.

“ જાતિ અને વ્યક્તિ એ બંને રૂપે વસ્તુને કહેનાર ભટ્ટ અને મુસરિ સ્થાદ્વાદને તરછોડી શકે નહિ. ”

“ આત્માને વ્યવહારથી બદ્ધ અને પરમાર્થથી અબદ્ધ માનનાર બ્રહ્મવાદી સ્થાદ્વાદને ધિક્કારી શકે નહિ. ”

“ જૂદા જૂદા નયની વિવક્ષાથી ભિન્ન ભિન્ન અર્થને પ્રતિપાદન કરનાર વેદો-સર્વ તન્ત્રોને માનનીય એવા-સ્થાદ્વાદને વખોડી શકે નહિ. ”

X આવી રીતે માનવામાં પણ આત્માની ગરજ સરતી નથી, એ વિષે આત્મ-

હવે વસ્તુના પ્રત્યેક ધર્મની અન્દર સ્યાદ્વાદની વિવેચના, જેને ‘ સમભંગી ’ કહે છે, તે જોઇએ—

સમભંગી.

ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે—‘ સ્યાદ્વાદ ’ એક જ વસ્તુમાં જૂદી જૂદી અપેક્ષાએ અસ્તિત્વ—નાસ્તિત્વ, નિત્યત્વ—અનિત્યત્વ વગેરે અનેક ધર્મો હોવાનું કથે છે. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે, વસ્તુ—સ્વરૂપ જેવા પ્રકારનું હોય, તેવી રીતે તેની વિવેચના કરવી જોઈએ. વસ્તુસ્વરૂપની જિજ્ઞાસાવાળા કોઈએ પ્રશ્ન કર્યો કે—“ ઘડો અનિત્ય છે ? ” આ પ્રશ્ન ઉપર સમાધાન કરનાર માત્ર એમ જ કહે કે—“ ઘડો અનિત્ય જ છે, ” તો એ કથન કાં તો યથાર્થ નથી, કાં તો અધૂરું છે, કેમકે તે કથન યદિ સમ્પૂર્ણ દૃષ્ટિના વિચારના પરિણામે કહેવાયું હોય તો તે યથાર્થ નથી. કારણ કે ઘડો (કોઈ પણ વસ્તુ) સમ્પૂર્ણ દૃષ્ટિએ વિચારતાં અનિત્ય હોવાની સાથે નિત્ય પણ ઠરે છે. કદાચિત્ તે કથન અમુક દૃષ્ટિએ કહેવાયું હોય, તો તે વાક્યમાં “ તે કથન અમુક દૃષ્ટિએ છે ” એમ સૂચન કરનાર કોઈ શબ્દ મૂકવો જોઈએ છે. એ વગર તે જવાબ અધૂરો કહી શકાય. આ ઉપરથી સમજનાર સમજી શકે છે કે—વસ્તુનો કોઈ પણ ધર્મ બતાવવો હોય, તો એવી રીતે બતાવવો જોઈએ કે તેના પ્રતિપક્ષ ધર્મની તે વસ્તુમાંથી બેઠક જાડી જવા ન પામે. અર્થાત્ કોઈ

સિદ્ધિના ગ્રંથો જેવા. સ્યાદ્વાદના સંબંધમાં ચાર્વાકની સમ્મતિ લેવી કે નહિ, તે વિષે હેમચન્દ્રાચાર્ય વીતરાગરતોત્રમાં આ પ્રમાણે કથે છે—

“ સમ્મતિર્વિમતિર્વાપિ ચાર્વાકસ્ય ન મૃગ્યતે ।

પરલોકાડઽત્મમોક્ષેષુ યસ્ય મુહ્યતિ શેમુષી ” ॥

અર્થાત્—સ્યાદ્વાદના સંબંધમાં ચાર્વાક, કે જેની બુદ્ધિ પરલોક, આત્મા અને મોક્ષમાં મૂઠ બની છે, તેની સમ્મતિ કે વિમતિ (પસંદગી કે નાપસંદગી) બોવાની જરૂર નથી.

પણ વસ્તુને નિત્ય બતાવતાં એવો કોઈ શબ્દ મૂકવો જોઈએ કે જેથી તે વસ્તુમાં રહેલા અનિત્યત્વ ધર્મનો અભાવ સૂચિત થવા પામે નહિ. તેમજ કોઈપણ વસ્તુને અનિત્ય બતાવવામાં એવો શબ્દ જોડવો જોઈએ કે જેથી તે વસ્તુમાં રહેલા નિત્યત્વ ધર્મનું તેમાં ન હોવાનું સૂચિત થાય નહિ. આવો શબ્દ 'સંસ્કૃતભાષામાં 'સ્યાત્' છે. 'સ્યાત્' શબ્દનો અર્થ—અમુક અપેક્ષાએ" એવો થાય છે. 'સ્યાત્' શબ્દ, અથવા તેના અર્થવાળો સંસ્કૃતભાષાનો " 'કથંચિત્' શબ્દ, કાં તો "અમુક અપેક્ષાએ" એ વાક્ય જોડીને "સ્યાદનિત્ય एव घटः" "અમુક અપેક્ષાએ ઘટ અનિત્ય જ છે" એમ વિવેચના કરવામાં, ઘટમાં અન્ય અપેક્ષાએ રહેલા નિત્યત્વ ધર્મને બાધ પહોંચે નહિ. આ ઉપરથી વસ્તુસ્વરૂપને અનુસરતા કેવા શબ્દપ્રયોગો કરવા જોઈએ, એ ખ્યાલમાં રાખવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. જૈનશાસ્ત્રકારો વસ્તુના પ્રત્યેક ધર્મના વિધાન અને નિષેધને લગતા શબ્દપ્રયોગો સાત પ્રકારે હોવાનું દર્શાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે 'ઘટ' ને લઈએ, અને એના 'અનિત્ય' ધર્મ તરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ—

પ્રથમ શબ્દપ્રયોગ. "ઘટ અનિત્ય છે, એ ચોક્કસ છે, પરંતુ અમુક અપેક્ષાએ." આ વાક્યથી, ઘટમાં અમુક દૃષ્ટિએ અનિત્યધર્મનું મુખ્યત્વેન વિધાન થાય છે.

દ્વિતીય શબ્દપ્રયોગ. "અનિત્યધર્મરહિત છે, અર્થાત્ નિત્ય છે, એ નક્કી વાત છે, પરંતુ અમુક અપેક્ષાએ." આ બીજા વાક્યથી, ઘટમાં અમુક અપેક્ષાએ અનિત્યધર્મનો મુખ્યત્વેન નિષેધ કરવામાં આવે છે.

તૃતીય શબ્દપ્રયોગ. કોઈએ પૂછ્યું કે—"ઘટ અનિત્ય અને નિત્ય

૧. એ રીતે 'અસ્તિત્વ' વગેરે ધર્મોમાં પણ સમજ લેવું.

૨. "સ્યાત્" શબ્દ કે તેના અર્થવાળો બીજો શબ્દ ભેજ્યા વગર પણ ક્યંતઅવહાર થતો ભેવાય છે, પરંતુ વ્યુત્પન્ન પુરુષને સર્વત્ર અનેકાન્તદૃષ્ટિનું અનુસંધાન રહ્યા કરે છે.

એ બંને ધર્મવાળા છે?" તો એ પ્રશ્નના સમાધાનમાં "હા, ઘટ અમુક અપેક્ષાએ, મુખ્યત્વે કરી ચોક્કસ અનિત્ય અને નિત્ય છે" એમ જ કહેવું એ ત્રીજો વચનપ્રકાર છે. આ વાક્યથી મુખ્યત્વેન અનિત્ય-ધર્મનું વિધાન અને તેનો નિષેધ એ બંને ક્રમશઃ કરવામાં આવે છે.

ચતુર્થ શબ્દપ્રયોગ. "ઘટ કોઇ અપેક્ષાએ અવકતવ્ય છે." ત્રીજા વાક્યમાં કહ્યા પ્રમાણે ઘટને અનિત્ય અને નિત્ય, એમ બંને રીતે ક્રમશઃ બતાવી શકાય છે. પરંતુ ક્રમ વગર યુગપત્ (એક સાથે) ઘટને અનિત્ય અને નિત્ય કહેવો હોય, તો તેને માટે 'અનિત્ય, 'નિત્ય' કે બીજો કોઈ શબ્દ કામ લાગતો ન હોવાથી જૈનશાસ્ત્રકારો તેને 'અવકતવ્ય' શબ્દથી વ્યવહારમાં મૂકે છે. વાત બરાબર છે. ઘટ જેમ અનિત્યરૂપે અનુભવાય છે તેમ નિત્યરૂપે પણ અનુભવાય છે. એથી ઘટ કેવળ અનિત્યરૂપે ઠરતો નથી, તેમજ કેવલ નિત્યરૂપે ઘટતો નથી, કિન્તુ નિત્યાનિત્યરૂપે અનિત્ય જાતિવાળો ઠરે છે. આવી હાલતમાં ઘટને યથાર્થરૂપે-નિત્ય અને એ બંને રૂપે-ક્રમથી નહિ, કિન્તુ એક સાથે બતાવવો હોય તો શાસ્ત્રકારો કહે છે કે, એવી રીતે બતાવવામાં કોઇ શબ્દ છે જ નહિ.* અતએવ ઘટ અવકતવ્ય છે.

* કોઇ પણ શબ્દ એક સાથે અનિત્ય-નિત્ય ધર્મોને મુખ્યત્વેન પ્રતિપાદન કરી શકે તેમ નથી. તેવી રીતે પ્રતિપાદન કરવામાં શબ્દની શક્તિ નથી. 'નિત્યાનિત્ય' સમાસવાક્ય પણ ક્રમથી જ નિત્ય-અનિત્ય ધર્મોને પ્રતિપાદન કરે છે, એક સાથે નહિ. "સઠ્ઠુદુષ્કરિતં પદં સઠ્ઠુદેવાર્થ ગમયતિ" અર્થાત "एकं पदमेकदैकधर्मावच्छिन्नमेवार्थ बोधयति" આ ન્યાયર્થી એક શબ્દ એક વાર" એક જ ધર્મને-એક જ ધર્મથી યુક્ત અર્થને બોધન કરે છે" એવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. અને એથી એ સમજવાતું છે કે, 'સૂર્ય' અને ચન્દ્ર એ બંનેનો વાચક 'પુષ્પદંત' શબ્દ સૂર્ય અને ચન્દ્રને (એવા અનેક-અર્થવાળા બીજા પણ શબ્દો પોતાના અર્થોને) ક્રમથી જ બોધન કરે છે, એક સાથે નહિ. આ હિપરથી કોઈ નવો સકેતશબ્દ ઘડીને એનાથી શ્રદ્ધિ અનિત્ય-નિત્ય ધર્મોને મુખ્યપણે એક સાથે બોધન કરવાનો મનોરથ કરવામાં આવે તો તે પણ બની શકે તેમ નથી.

ચાર વચનપ્રકારો જોઈ ગયા. તેમાં મૂળ તો શરૂઆતના બે જ છે. પાછળના બે વચનપ્રકારો, શરૂઆતના બે વચનપ્રકારોના સંયોગથી ઉદ્ભવેલા છે. “કથંચિત્-અમુક અપેક્ષાએ ઘટ અનિત્ય જ છે” “કથંચિત્-અમુક અપેક્ષાએ ઘટ નિત્ય જ છે” એ બે શરૂઆતનાં વાક્યો જે અર્થ બતાવે છે, તે જ અર્થને ક્રમથી ત્રીજો વચનપ્રકાર દર્શાવે છે, અને તેજ અર્થને ક્રમ વગર યુગપત્-એક સાથ બતાવનાર ચોથું વાક્ય છે. આ ચોથા વાક્ય ઉપર મનન કરતાં એ સમજી શકાય છે કે ઘટ કોઈ અપેક્ષાએ અવકાતવ્ય પણ છે, અર્થાત્ કોઈ અપેક્ષાએ ઘટમાં અવકાતવ્ય ધર્મ પણ રહેલો છે. પરંતુ એકાન્ત રીતે ઘટને અવકાતવ્ય માનવો ન જોઈએ. એમ માનવા જતાં, અમુક અપેક્ષાએ ઘટ અનિત્ય-રૂપે અથવા અમુક અપેક્ષાએ ઘટ નિત્યરૂપે જે અનુભવાય છે, તેમાં આપત્તિ આવી પડશે. અતએવ ઉપરના ચારે વચનપ્રયોગો ‘સ્યાત્’ શબ્દથી યુક્ત, અર્થાત્ કથંચિત્, એટલે અમુક અપેક્ષાએ સમજવા જોઈએ.

આ ચાર વચનપ્રકારો ઉપરથી બીજા ત્રણ વચનપ્રયોગો ઉપજાવી શકાય છે—

પ્રથમ વચનપ્રકાર. “અમુક અપેક્ષાએ ઘટ અનિત્ય હોવાની સાથે અવકાતવ્ય છે.”

પ્રથમ વચનપ્રકાર. “અમુક અપેક્ષાએ ઘટ નિત્ય હોવાની સાથે અવકાતવ્ય છે.”

સત્તમ વચનપ્રકાર. “અમુક અપેક્ષાએ ઘટ અનિત્ય અને નિત્ય હોવાની સાથે અવકાતવ્ય છે.”

સામાન્યતઃ ઘટને અનિત્ય, નિત્ય અને અવકાતવ્ય એ ત્રણ રીતે

અહીં એ ધ્યાનમાં રહે કે, એક સાથે મુખ્યપણે નહિ કહી શકાતા એવા નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ ધર્મો ‘અવકાતવ્ય’ શબ્દથી કથન કરાતા નથી, કિન્તુ તે ધર્મો મુખ્યપણે એક સાથે કહી શકાતા ન હોવાને લીધે વસ્તુમાં ‘અવકાતવ્ય’ નામનો ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે, કે જેનું ‘અવકાતવ્ય’ શબ્દથી કથન કરાય છે.

નેધ ગયા છીએ. એમાંથી, કોઈ અપેક્ષાએ ઘટનો અનિત્ય હોવાની સાથે અવકતવ્યરૂપે, કોઈ અપેક્ષાએ ઘટનો નિત્ય હોવાની સાથે અવકતવ્ય તરીકે અને કોઈ અપેક્ષાએ ઘટનો ક્રમશઃ મુખ્યપણે અનિત્ય તથા નિત્ય હોવાની સાથે અવકતવ્યરૂપે વચનવ્યવહાર થયો, એ સુસંભવિત છે. આ ત્રણ વચનપ્રકારોને ઉપરના ચાર વચનપ્રકારોની સાથે મેળવતાં સાત વચનપ્રકારો થાય છે. આ સાત વચનપ્રકારોને જોતાં “સત્તભંગી” કહે છે. ‘સત્ત’ એટલે સાત, ‘ભંગ’ એટલે પ્રકાર, અર્થાત્ સાતે વચનપ્રકારોનો સમૂહ, એ ‘સત્તભંગી’ કહેવાય છે. આ સાતે વચનપ્રયોગો જૂદી જૂદી અપેક્ષાએ જૂદી જૂદી દૃષ્ટિએ સમજવા. કોઈ પણ વચનપ્રકાર એકાન્તદૃષ્ટિએ માનવાનો છે જ નહિ. એક વચનપ્રકારને એકાન્ત દૃષ્ટિએ માનતાં બીજા વચનપ્રકારો અસત્ય ઠરે, એ દેખીતી વાત છે.*

* “સર્વત્રાડયં ધ્વનિર્વિધિપ્રતિષેધાભ્યાં સ્વાર્થમભિદધાનઃ સત્તભંગીમનુગચ્છતિ” ।

“एकत्र वस्तुनि एकैकधर्मपर्यनुयोगवशाद् अविरोधेन व्यस्तयोः समस्तयोश्च विधि-निषेधयोः कल्पनया स्यात्काराङ्कितः सप्तधा वाक्प्रयोगः सत्तभंगी ।”

“स्यादस्त्येव सर्वम् इति विधिकल्पनया प्रथमो भंगः ।”

“स्याद् नास्त્યેव सर्वम्, इति निषेधकल्पनया द्वितीयः”

“स्याद् अस्त્યેव, સ્યાદ્ નાસ્ત્યેવ, इति क्रमतो विधिनिषेध-कल्पनया तृतीयः ।”

“स्याद् अवक्तव्यमेव, इति युगपद्विधिनिषेधकल्पनया चतुर्थः ।”

“स्याદસ્ત્યેવ, સ્યાદવક્તવ્યમેવ, इति विधिकल्पनया युगपद्विधिनिषेधकल्पनया च पञ्चमः ।

“स्याद् નાસ્ત્યેવ, સ્યાદવક્તવ્યમેવ, इति निषेधकल्पनया युगपद् विधिनिषेधकल्पनया च षष्ठः ।”

અ સમભંગી (સાત વચનપ્રયોગો) એ વિભાગમાં વહેંચાય છે. એકને ‘ સકલાદેશ ’ કહેવામાં આવે છે, જ્યારે બીજી સમભંગી ‘ વિકલાદેશ ’ છે. અમુક અપેક્ષાએ ઘટ અનિત્ય જ છે, એ વાક્યથી અનિત્ય ધર્મની સાથે રહેતા ઘટના બીજા તમામ ધર્મોને બોધન કરવાનું કામ ‘ સકલાદેશ ’ નું છે. ‘ સકલ ’ એટલે તમામ ધર્મોને, ‘ આદેશ ’ એટલે કથન કરનાર, એ ‘ સકલાદેશ ’ છે. એને ‘ પ્રમાણવાક્ય ’ કહેવામાં આવ્યું છે કેમકે પ્રમાણ, વસ્તુના તમામ ધર્મોને ગ્રહણ કરનાર માનવામાં આવ્યું છે. ‘ અમુક અપેક્ષાએ ઘટ અનિત્ય જ છે, એ વાક્યથી ઘટના માત્ર અનિત્ય ધર્મને બતાવવાનું કામ ‘ વિકલાદેશ ’ નું છે. ‘ વિકલ ’ એટલે અપૂર્ણ અર્થાત અમુક વસ્તુધર્મને, ‘ આદેશ ’ એટલે કથન કરનાર, એ વિકલાદેશ છે. ‘ વિકલાદેશ ’ ને ‘ નયવાક્ય ’ માનવામાં આવ્યું છે. ‘ નય ’ એ પ્રમાણનો અંશ છે. પ્રમાણ સમ્પૂર્ણ વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે, જ્યારે નય તેમાંના અંશને ગ્રહણ કરે છે.

એ દરેક સમજી શકે છે કે-શબ્દ યા વાક્યનું કામ અર્થનો બોધ કરાવવાનું હોય છે. વસ્તુનું સમ્પૂર્ણ પ્રકારે જે જ્ઞાન, તે પ્રમાણ; અને તે જ્ઞાનને પ્રકાશમાં મૂકનારું જે વાક્ય, તે ‘ પ્રમાણ-વાક્ય ’ કહેવાય છે. વસ્તુના અમુક અંશનું જે જ્ઞાન તે નય; અને તે અમુક અંશના જ્ઞાનને પ્રકાશમાં મૂકનારું જે વાક્ય, તે ‘ નયવાક્ય ’ કહેવાય છે. આ પ્રમાણ-વાક્યો અને નય-વાક્યોને સાત વિભાગમાં વહેંચવા એ ‘ સમભંગી ’ છે.*

“ સ્યાદસ્ત્યેવ, સ્યાદ્ નાસ્ત્યેવ, સ્યાદવક્તવ્યમેવ इतिक्रमतो ।
 विधिनिषेधकल्पनया युगपद् विधिनिषेधकल्पनया च
 सप्तमः ” ।

—‘ પ્રમાણનયતત્વાલોકાલંકાર, ‘ વાદિદેવસૂરિ ’.

* આ વિષય અત્યંત ગહન છે. ખૂબ વિસ્તારવાળો છે. ‘ સમભંગી-તરંગિણી ’ નામના જૈનતર્કત્રયમાં આ વિષયનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. ‘ સન્મતિપ્રકરણ ’ વગેરે જૈન ન્યાયશાસ્ત્રોમાં આ વિષયને જટિલથી ચર્ચવામાં આવ્યો છે.

: ૧૭૫ :

પ્રમાણની વ્યાખ્યા ‘ ન્યાયપરિભાષા ’ માં વાંચી આવ્યા છીએ. હવે નયનું બહુ ટૂંકમાં દિગ્દર્શન કરી લઇએ—

નય.

એક જ વસ્તુ પરત્વે જુદી જુદી દૃષ્ટિએ ઉત્પન્ન થતા જુદા જુદા યથાર્થ અભિપ્રાયો, વિચારો ‘ નય ’ કહેવામાં આવે છે. એક જ મનુષ્યને જુદી જુદી અપેક્ષાએ કાકા, મામો, ભત્રીજો, ભાણેજ, ભાઇ, પુત્ર, પિતા, સસરા અને જમાઈ તરીકે જે માનવામાં આવે છે, તે ‘ નય ’ સિવાય બીજું કશું નથી. વસ્તુમાં એક ધર્મ નથી, એ આપણે જોઇ ગયા છીએ. અનેક ધર્મવાળી વસ્તુમાં અમુક ધર્મને લગતો જે અભિપ્રાય બંધાય છે, તેને જૈનશાસ્ત્રો ‘ નય ’ સંજ્ઞા આપે છે. વસ્તુમાં જેટલા ધર્મો છે, તે બધાને લગતા જેટલા અભિપ્રાયો, તેટલા ‘ નયો ’ કહેવાય છે.

એકજ ઘટ વસ્તુ, મૂળ દ્રવ્ય-માટીની અપેક્ષાએ વિનાશી નથી અર્થાત્ નિત્ય છે; કિન્તુ ઘટના આકારાદિરૂપ પરિણામદૃષ્ટિએ બરાબર વિનાશી છે; એમ જુદી જુદી દૃષ્ટિએ ઘટને નિત્ય માનવો, અને વિનાશી માનવો, એ બંને નયો છે.

આત્મા નિત્ય છે, એમ સહુ કોઇ માને છે, અને વાત પણ બરાબર છે. કેમકે તેનો નાશ થતો નથી. પરંતુ તેનું પરિવર્તન વિચિત્રરૂપે થતું રહે છે, એ બધાના અનુભવમાં ઊતરી શકે એવી હકીકત છે. કેમકે તેનો નાશ થતો નથી. પરંતુ તેનું પરિવર્તન વિચિત્રરૂપે થતું રહે છે, એ બધાના અનુભવમાં ઊતરી શકે એવી હકીકત છે, કેમકે આત્મા કોઇ વખતે પશુઅવસ્થામાં હોય છે, જ્યારે કોઇ સમયે મનુષ્ય-અવસ્થામાં મૂકાય છે, વળી કોઇ અવસરે દેવગતિનો ભોક્તા બને છે ત્યારે ક્યારેક નરક આદિ દુર્ભૂતિઓમાં જઇને પડે છે. આ કેટલું બહુ પરિવર્તન ? એક જ આત્માના સંબંધમાં આ કેવી વિલક્ષણ અવસ્થાઓ ? આ શું સૂચવે છે ? બરાબર આત્માની પરિવર્તનશીલતા. એક જ શરીરમાં ચત્તાં

પરિવર્તનની સાથે પણ આત્મા પરિવર્તનની ઘટમાળમાં ફરતો સમજી શકાય છે. આવી સ્થિતિમાં આત્માને સર્વથા-એકાન્તઃ નિત્ય માની શકાય નહિ. અતએવ આત્માને એકાન્તનિત્ય નહિ, એકાન્તઅનિત્ય નહિ, કિન્તુ નિત્યાનિત્ય માનવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. આવી હાલતમાં જે દૃષ્ટિએ આત્મા નિત્ય છે તે, અને જે દૃષ્ટિએ આત્મા અનિત્ય છે તે બંને દૃષ્ટિઓ નયો કહેવાય છે.

શરીરથી આત્મા જુદો છે, એ વાત સુસ્પષ્ટ અને નિઃસંદેહ છે; પરન્તુ એમાં એટલું ધ્યાનમાં રહેવું જોઈએ કે-દહીંમાં જેમ માખણ વ્યાપીને રહેલું છે, તેમ શરીરમાં આત્મા વ્યાપીને રહ્યો છે. આ ઉપરથી માટલું અને તેમાં રહેલા લાકુની જેમ, શરીર અને આત્મા, જુદા સિદ્ધ થતા નથી, એ ખુલ્લું જણાય છે; અને એથી જ શરીરના કાષ્ઠપણુ ભાગમાં કાંઈક ચોટ લાગે કે તુરત જ આત્માને વેદના થવા લાગે છે. શરીર અને આત્માના આવા ગાઢ-અત્યન્ત ગાઢ સંબંધને લઈ જૈન-શાસ્ત્રકારો કહે છે કે-આત્મા શરીરથી વસ્તુતઃ જુદો હોવા છતાં, તેને શરીરથી તદ્દન ભિન્ન ન માનવો જોઈએ. કેમકે તેમ માનવામાં તદ્દન ભિન્ન એવાં એ મનુષ્યાનાં શરીરો પૈકી એકને આઘાત લાગવાથી બીજાને જેમ વેદનાનો અનુભવ થતો નથી, તેમ શરીર પર આઘાત લાગવા છતાં આત્માને વેદનાનો અનુભવ થવો ન જોઈએ, અને થાય છે ખરો, એ આખાલ-ગોપાલ પ્રતીત છે. આ માટે આત્મા અને શરીરનો કાંઈક અંશે અભેદ પણ માનવો ઘટે છે, અર્થાત્ શરીર અને આત્મા એ વસ્તુતઃ ભિન્ન હોવા છતાં કથંચિત્ અભિન્ન પણ કહી શકાય છે. આ સ્થિતિમાં જે દૃષ્ટિએ આત્મા અને શરીર ભિન્ન છે, તે અને જે દૃષ્ટિએ આત્મા અને શરીરનો અભેદ મનાય છે, એ બંને દૃષ્ટિઓ નયો કહેવામાં આવે છે.

જે અભિપ્રાય, જ્ઞાનથી સિદ્ધિ બતાવે છે, તે ‘જ્ઞાનમય’ છે. અને જે અભિપ્રાય, ક્રિયાથી સિદ્ધિ કથે છે, તે ‘ક્રિયામય’ છે. આ બંને અભિપ્રાયો નયો છે.

જે દષ્ટિ, વસ્તુની તાત્વિક સ્થિતિ અર્થાત્ વસ્તુના મૂળ સ્વરૂપને સ્પર્શ કરનારી છે, તે ' નિશ્ચયનય ' અને જે દષ્ટિ વસ્તુની સ્થૂલ, બાહ્ય અવસ્થા તરફ લક્ષ્ય ખેંચે છે તે ' વ્યવહારનય ' છે. નિશ્ચયનય એમ બતાવે છે કે આત્મા (જીવ માત્ર) શુદ્ધ-શુદ્ધ-નિરંજન-સમિદ્ધાનંદમય છે, જ્યારે વ્યવહારનય આત્માને કર્મબદ્ધ અવસ્થામાં મોહવાન-અવિદ્યાવાન બતાવે છે. આવી રીતનાં નિશ્ચય-વ્યવહારનાં અનેક ઉદાહરણો છે.

અભિપ્રાય બતાવનાર શબ્દ, વાક્ય, શાસ્ત્ર કે સિદ્ધાન્ત એ બધું ' નય ' કહી શકીએ. ઉપર બતાવેલા નયો પોતપોતાની મર્યાદામાં રહે તો માનનીય છે. પરંતુ એક-બીજાને અસત્ય ઠરાવવા તત્પર થાય, તો તેઓ બધા અમાન્ય ઠરે છે. જેવી રીતે કે, જ્ઞાનથી મુક્તિ બતાવનાર સિદ્ધાન્ત, અને ક્રિયાથી મુક્તિ બતાવનાર સિદ્ધાન્ત એ બંને સ્વપક્ષર્થ મંડન કરતાં યદિ એક-બીજાના પક્ષના ખંડનમાં ઉતરે, તો અબ્રાહ્મ અને એ પ્રમાણે અનિત્ય અને નિત્ય બતાવનાર સિદ્ધાન્તો તથા આત્મા અને શરીરનો બેદ તથા અબેદ બતાવનાર સિદ્ધાન્તો, યદિ એક-બીજા પર આક્ષેપ કરવામાં ઉતરે, તો તે અમાન્ય ઠરે.

સમજી રાખવું જોઈએ કે નય આંશિક (અંશતઃ) સત્ય છે. આંશિક સત્યને સંપૂર્ણતયા સત્ય માની શકાય નહિ, એ દેખીતું છે. આત્માને અનિત્ય કે ધટને નિત્ય માનવો એ સર્વ અંશે સત્ય કહેવાય નહિ. જે સત્ય જેટલે અંશે હોય, તે સત્ય તેટલે અંશે માનવું એ જ યુક્ત. ગણી શકાય.

વસ્તુતઃ ' નયો કેટલા છે ? ' એની ગણના થઈ શકે તેમ નથી. અભિપ્રાયો કે વચનપ્રયોગો જ્યારે ગણનાથી બહાર છે, તો નયો તેથી જુદા ન હોવાથી તેની ગણના હોઈ શકે નહિ.* આમ છતાં મુખ્યતયા નયના બે બેદો બતાવ્યા

* " જાલદયા વયજપદા તાલદયા જેન હુંતિ નયવાયા "

— ' સન્મતિસૂત્ર, ' ' સિદ્ધસેન દ્વિવાકર.

છે—દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક. મૂળ પદાર્થને ‘દ્રવ્ય’ કહેવામાં આવે છે. જેવી રીતે ઘટની માટી. મૂળ દ્રવ્યનો પરિણામ ‘પર્યાય’ કહેવાય છે. માટી અથવા કોઇપણ મૂળ પદાર્થને લગતો જે ફેરફાર થાય છે તે બધો ‘પર્યાય’ સમજવો. ‘દ્રવ્યાર્થિક’ નય એટલે મૂળ પદાર્થ, સામાન્ય તત્ત્વ પર લક્ષ્ય આપનારો અભિપ્રાય. અને ‘પર્યાયાર્થિક’ નય એટલે પર્યાયને લક્ષ્ય કરનારો અભિપ્રાય. દ્રવ્યાર્થિક નય સમસ્ત પદાર્થોને નિત્ય માને છે. જેમકે—ધડો મૂળ દ્રવ્ય—મૃત્તિકારૂપે નિત્ય છે. પર્યાયાર્થિક નય સમસ્ત પદાર્થોને અનિત્ય માને છે. કેમકે સર્વ પદાર્થોમાં પરિવર્તન થતું રહે છે. સામાન્ય તત્ત્વગામી વિચારદષ્ટિ ‘દ્રવ્યાર્થિક નય’ અને વિશેષ અંશગામી, ‘પર્યાયાર્થિક નય’ તે તે દષ્ટિ તત્ત્વ—અંશગામી પ્રાધાન્યને લઈ ગણાય છે. એટલે એમાં અન્ય અંશનું સ્થાન ગૌણભાવે રહે.

પ્રકારાન્તરથી નયના સાત પ્રકારો દર્શાવ્યા છે—નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋણુસૂત્ર, શબ્દ, સમલિરૂઢ અને એવમ્ભૂત.

નૈગમ. ‘નિગમ’ એટલે સંકલ્પ—કલ્પના. એ કલ્પનાથી થતો વ્યવહાર ‘નૈગમ’ કહેવાય છે. એના ત્રણ પ્રકારો છે—‘ભૂતનૈગમ,’ ‘ભવિષ્યદનૈગમ’ અને ‘વર્તમાનનૈગમ’. થઈ ગયેલી વસ્તુનો વર્તમાનરૂપે વ્યવહાર કરવો. એ ‘ભૂતનૈગમ’ છે. * જેવી રીતે—“તે જ આ દીવાલીનો દિવસ છે, કે જે દિવસે મહાવીરસ્વામી નિર્વાણ પામ્યા હતા.” આ ભૂતકાળનો વર્તમાનમાં ઉપચાર છે. મહાવીરના નિર્વાણનો દિવસ આજે (આજના દીવાળીના દિવસે) માની લેવાય છે. આવી રીતે ભૂતકાળના વર્તમાન તરીકે ઉપચારનાં અનેક ઉદાહરણો છે. થનારી વસ્તુને થઈ કહેવી એ ‘ભવિષ્યદનૈગમ’ છે. જેવી રીતે—ચોખ્ખા પૂરા રંધાયા ન હોવા છતાં ‘ચોખ્ખા રંધાઈ ગયા’ એમ કહેવું. ચોખ્ખા રંધાઈ જવા આવ્યા હોય

* અતીતસ્ય વર્તમાનવત્ કથનં યત્ર સ ભૂતનૈગમઃ । યથા
“તદેવાયં દીપોત્સવપર્વ, યસ્મિન્ વર્ધમાનસ્વામી મોક્ષં ગત-
વાન્ ।”
—તથપ્રદીપ, શ્રી યશોવિજયજી.

—ચોખ્ખાને થૂલેથી ઉતારવાને કિંચિન્માત્ર વિલંબ હોય, ત્યારે ‘ચોખ્ખા રંધાઈ ગયા’ કહેવાનો વ્યવહાર જોવાય છે. અથવા અર્હન દેવ, મુક્તિ પામ્યા પહેલાં મુક્ત થયા કહેવાય છે, તે ભવિષ્યદનૈગમ છે. ચોખ્ખા રાંધવાને લાકડાં-પાણી વગેરેની તૈયારી કરતા મનુષ્યને કોઈ પૂછે કે, ‘શું કરો છો? તો, તેના જવાબમાં તે, એમ કહે છે કે—‘ચોખ્ખા રાંધું છું’, તો તે ‘વર્તમાનનૈગમ’ છે. કેમકે ચોખ્ખા રાંધવાની ક્રિયા જે વર્તમાનમાં શરૂ થઈ નથી, તેને વર્તમાનરૂપે કથન કરવામાં આવ્યું છે.

સંગ્રહ. સામાન્ય પ્રકારે વસ્તુઓનો સમુચ્ચય કરી કથન કરવું એ ‘સંગ્રહ’ નય છે. જેવી રીતે ‘બધા શરીરોનો એક આત્મા છે.’ આ કથનથી વસ્તુતઃ બધા શરીરોમાં એક આત્મા સિદ્ધ થતો નથી. પ્રત્યેક શરીરે આત્મા ભુદો ભુદો જ છે, છતાં બધા આત્માઓમાં રહેલી સમાન ભૂતિને લઈ ‘એક આત્મા છે’ એવું કથન થાય છે.

વ્યવહાર. આ નય વસ્તુઓમાં રહેલી સમાનતાની તરફ ઉપેક્ષા કરી વિશેષતા તરફ લક્ષ્ય ખેંચે છે. સામાન્યરૂપે નિર્દિષ્ટ કરાયેલી વસ્તુ વિગતવાર ન સમજી શકાય એટલે વિશેષરૂપે વસ્તુને પૃથક્કરણ કરી બતાવનારી વિચાર-પદ્ધતિ ‘વ્યવહાર’ નયમાં મૂકાય છે. ‘આત્મા એક છે...’ એમ ‘સંગ્રહ’ નયે કહ્યું, પણ આત્માની વિભાગવાર વિશેષ પ્રકારે વિવેચના કરી બતાવવી એ વ્યવહારનયનો વિષય છે.

ઝડબુઝડ. વસ્તુનાં થતાં નવાં નવાં રૂપાન્તરો તરફ આ નય લક્ષ્ય ખેંચે છે. સુવર્ણના કટક, કુંડલ વગેરે જે વર્તમાન પચાચો છે, તેને આ નય ભુલે છે. ભુત-ભવિષ્યની પરિસ્થિતિ આ નયનો દૃષ્ટિપાત નથી.

શબ્દ. અનેક પર્યાયશબ્દોનો એક અર્થ માનવો એ આ નયનું કામ છે. ‘રાજા’ ‘નૃપ’ ‘ભૂપતિ’ વગેરે પર્યાય શબ્દોનો એક જ અર્થ છે, એમ આ નય દર્શાવે છે. પણ આ નય કાળ અને સિંગ વગેરેના બેદે અર્થનો ભેદ પણ માને છે. લેખક, પોતાના સમયમાં ‘રાજગૃહ’ નગર મોજુદ હોવા છતાં પૂર્વકાળનું ભુદું હોવાથી તેને

“હતું” લખે છે; તે આ નયને આભારી છે. લિંગભેદના ઉદાહરણમાં ‘કુઓ’, ‘કુધ’.

સમંલિરૂઢ. પર્યાયશબ્દોના ભેદથી અર્થનો ભેદ માનવો એ આ નયની પદ્ધતિ છે. શબ્દભેદ પણ-વ્યુત્પત્તિભેદ પણ અર્થભેદક છે, એમ આ નયનું મંતવ્ય છે. આ નય કથે છે કે-રાજા, નૃપ, ભૂપતિ વગેરે શબ્દો લિન્ન-અર્થવાળા છે, કેમકે રાજા, નૃપ, ભૂપતિ વગેરે પર્યાયશબ્દો. યદિ લિન્ન અર્થવાળા ન હોય, તો ઘટ, પટ, અથ્થ વગેરે શબ્દો પણ લિન્ન અર્થવાળા ન થવા જોઈએ, માટે શબ્દના ભેદથી અર્થનો ભેદ છે. રાજ-ચિન્હોથી શોભે તે રાજા, મનુષ્યોનું પાલન કરે તે નૃપ અને પૃથ્વીનું સંવર્ધન કરે તે ભૂપતિ.

એવંભૂત. આ નયની દૃષ્ટિએ, શબ્દ પોતાના અર્થનો વાચક (કહેનાર) ત્યારે થાય કે જ્યારે, તે અર્થ-પદાર્થ, તે શબ્દની વ્યુત્પત્તિમાંથી જે ક્રિયાનો ભાવ નીકળતો હોય, તે ક્રિયામાં પ્રવર્તેલો હોય. દાખલા તરીકે, રાજચિન્હોથી શોભી રહ્યો હોય ત્યારે જ ‘રાજા’, અને મનુષ્યોનું રક્ષણ કરાતું હોય ત્યારે જ ‘નૃપ, કહેવડાવી શકાય, ત્યારે જ તેની વ્યક્તિ વિષે ‘રાજા’ અને ‘નૃપ’ શબ્દનો પ્રયોગ વાસ્તવિક ઠરે.

આ સાતે નયો જુદા જુદા પ્રકારના દૃષ્ટિબિન્દુઓ છે, લિન્ન લિન્ન બાબતના સાપેક્ષ અભિપ્રાયો છે, એમ સારી પેઠે કહેવાય ગયું છે. પોતપોતાની હદમાં સ્થિત રહી અન્ય દૃષ્ટિબિન્દુને તોડી ન પાડવામાં નયોની સાધુતા છે. મધ્યસ્થ પુરુષ સર્વ નયોને જુદી જુદી દૃષ્ટિએ માન આપી તત્ત્વશ્રેત્રની વિશાલ સીમાને અવલોકન કરે છે. અને એથી જ એને રાગ-દ્રેષની નડતર નહિ ઊભી થવાથી, આત્માની નિર્મલ દશા મેળવવા તે ભાગ્યવાન થઈ શકે છે.*

* ‘નય, નો વિષય વિસ્તૃત છે. આની અંદર જુદી જુદી બાબતો ધણી સમાયલી છે. ઉમાસ્વામિ મહારાજકૃત તત્ત્વાર્થસૂત્ર અને યશોવિજય ઉપાધ્યાયકૃત નયપ્રદીપ, નયોપદેશ, નયરહસ્ય વગેરે તથા અન્ય અનેક ગ્રંથોમાં આ વિષય પર વધુ વિવરણ છે.

જૈન દષ્ટિની મહત્તા.

જૈનધર્મ એ વસ્તુતઃ વીતરાગમાર્ગ છે. ' સ્યાદ્વાદ ' સિદ્ધાન્ત જગત્ની અશાન્તિને દૂર કરવા માટે છે. વિચારોની અથડામણને લીધે જ્યારે પ્રજાનાં માનસ ક્ષુબ્ધ અને છે, અને વાતાવરણ અશાન્ત અને છે ત્યારે તત્ત્વ-દર્શિઓ પ્રજાની સામે સ્યાદ્વાદનો પ્રકાશ ધરે છે, અને વસ્તુસ્થિતિને જુદી જુદી દૃષ્ટિએ અનેક રીતે તપાસી સમન્વય કરવાનો માર્ગ સમજાવે છે. સ્યાદ્વાદનો સિદ્ધાન્ત, આ રીતે અવલોકન-દૃષ્ટિને વિશાળ બનાવે છે અને સંકુચિત દૃષ્ટિથી ઉત્પન્ન થનારા કોલાહલોને શમાવે છે. આમ, રાગ-દ્વેષને શમાવી જનતામાં મૈત્રીભાવ રેડવામાં સ્યાદ્વાદની ઉપયોગિતા છે. જૈન ઉપદેશનું અન્તિમ પરિણામ રાગ-દ્વેષની નિવૃત્તિમાં મૂકાય છે. એ એક જ માત્ર જૈન પ્રવચનનું મુખ્ય ધ્યેય છે.

જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તોને સ્પષ્ટ કરવા મહાન્ આચાર્યોએ મહાન્ ગ્રંથો નિર્માણ કર્યા છે. જેમાં, મહાન્ પુરુષોએ મધ્યસ્થપણે તત્ત્વનિરૂપણ કરતાં પ્રજાના કલ્યાણ તરફ મુખ્ય દષ્ટિ રાખી છે. કોષ્ઠપણ દર્શનના સિદ્ધાન્તોને તોડી પાડવાની સંકુચિત વૃત્તિ, તેમના વાહમયમાં નહિ જણાય. બલકે અન્યાન્ય સિદ્ધાન્તોને સમન્વય કરવા તરફ પ્રયાસ સેવવાની તેમની ઉદાર વૃત્તિ અને વિશાળ દ્રષ્ટિ તેમના ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. ઉદાહરણાર્થ, જુઓ શ્રીહરિભદ્રાચાર્યનો ' શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય ' ગ્રંથ. તેમાં જૈનદર્શન-સમ્મત " ઈશ્વર જગત્કર્તા નથી " એ સિદ્ધાન્ત યુક્તિપુરસ્સર સિદ્ધ કર્યા પછી આચાર્ય મહારાજ શું લખે છે, એ જરા જુઓ !

“ તત્તથેશ્વરકર્તૃત્વવાદોઽયં યુજ્યતે પરમ્ ।

સમ્યગ્ન્યાયાવિરોધેન યથાઽઽદ્ધુઃ શુદ્ધબુદ્ધયઃ ॥ ”

“ ઈશ્વરઃ પરમાત્મૈવ તદુક્તવ્રતસેવનાત્ ।

યતો મુક્તિસ્તતસ્તસ્યાઃ કર્તા સ્યાદ્ ગુણભાવતઃ ॥ ”

“ તદનાસેવનાદેવ યત્સંસારોઽપિ તત્ત્વતઃ ।

તેન તસ્યાપિ કર્તૃત્વં કલ્પ્યમાનં ન દુષ્યતિ ॥ ”

અર્થાત્—ઇશ્વરકર્તૃત્વનો મત આવી રીતની યુક્તિથી ધટાવી પશ્ય શકાય છે કે—પરમાત્મા ઇશ્વરે ખતાવેલા માર્ગનું સેવન કરવાથી યુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે એ યુક્તિના દેનાર ઇશ્વર છે, એમ ઉપચારથી કહી શકાય છે. ઇશ્વરદર્શિત માર્ગનું સેવન નહિ કરવાથી સંસારમાં જે પરિભ્રમણ કરવું પડે છે, તે પશ્ય ઇશ્વરનો ઉપદેશ નહિ માન્યાની સગા છે, એમ કહી શકાય છે.

જેઓને ‘ ઇશ્વર જગત્નો કર્તા છે ’ એવા વાક્ય ઉપર આદર અંધારો છે, તેઓને માટે પૂર્વોક્ત પ્રકારની કલ્પના કરવામાં આવી છે. એમ—

“ કર્તાઽયમિતિ તદ્વાક્યે યતઃ કેવાશ્ચિદાદરઃ ।

અતસ્તદાનુગુણ્યેન તસ્ય કર્તૃત્વદેશના ॥ ”

—આ શ્લોકથી રપશ્ચ થાય છે. હવે ખીજી રીતે, ઉપચાર વગર ઇશ્વરને જગત્કર્તા ખતાવે છે—

“ પરમૈશ્વર્યયુક્તત્વાદ્ મત આત્મૈવ વેશ્વરઃ ।

સ ચ કર્તેતિ નિર્દોષઃ કર્તૃવાદો વ્યવસ્થિતઃ ॥ ”

—ખરી રીતે આ આત્મા જ ઇશ્વર છે, કેમકે દરેક આત્મામાં ઇશ્વર-શક્તિ સમપૂર્ણ રહેલી છે, અને આત્મા, જીવ તો ચોખ્ખી રીતે કર્તા છે જ. આવી રીતે કર્તૃવાદ (જગત્કર્તૃત્વવાદ) વ્યવસ્થિત થઇ શકે છે.

આગળ વધીને આચાર્ય મહારાજ કહે છે કે—

“ શાસ્ત્રકારા મહાત્માનઃ પ્રાયો વીતસ્પૃહા મવે ।

સત્ત્વાર્થસંપ્રવૃત્તાશ્ચ કથં તેઽયુક્તમાયિનઃ ॥ ”

**“ અભિપ્રાયસ્તતસ્તેષાં સમ્યગ્ મૃગ્યો હિતૈષિણા ।
ન્યાયશાસ્ત્રવિરોધેન યથાઽઽહ મનુરપ્યદઃ ॥ ”**

—“ જ્યાં જ્યાં ઇશ્વરને કર્તા કહેવામાં આવ્યો હોય, ત્યાં ત્યાં પૂર્વોક્ત અભિપ્રાયથી કર્તા સમજવો, તે સિવાય પરમાર્થ દૃષ્ટિએ ઇશ્વરને કર્તા કોઈ શાસ્ત્રકાર બતાવી શકે નહિ. કારણ કે શાસ્ત્ર બનાવનાર ઋષિ-મહાત્માઓ પ્રાયઃ નિરપૂઠ, પરમાર્થદૃષ્ટિવાળા અને લોકોપકારની વૃત્તિ-વાળા હોય છે. માટે તેઓ અયુક્ત, પ્રમાણબાધિત ઉપદેશ કેમ કરે ? અતઃ તેઓના કથનનું રહસ્ય શોધવું જોઈએ, કે અમુક વાત તેઓ કયા આશયથી કહે છે. ”

આ વિષયની પછી કપિલના પ્રકૃતિવાદની સમીક્ષા આવે છે. સાંખ્યમતાનુસારી વિદ્વાનોએ પ્રકૃતિવાદની જે વિવેચના કરી છે, તેમાં દોષો જાહેર કરીને પ્રકૃતિવાદમાં કપિલનું શું રહસ્ય સમાયલું છે, એ વાતનું પ્રતિપાદન કરતાં છેવટે આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

**“ एवं प्रकृतिवादोऽपि विज्ञेयः सत्य एव हि ।
कपिलोक्तत्वश्चैव दिव्यो हि स महामुनिः ॥ ”**

—“એ પ્રમાણે (પ્રકૃતિવાદનું જે ખરું રહસ્ય બતાવ્યું તે પ્રમાણે) પ્રકૃતિવાદ યથાર્થ જ જાણવો. વળી તે કપિલનો ઉપદેશ છે, માટે સત્ય છે; કારણ કે તેઓ દિવ્યજ્ઞાની મહામુનિ હતા. ”

આગળ જઈને ક્ષણિકવાદ, વિજ્ઞાનવાદ અને શૂન્યવાદની ખૂબ આલોચના કરીને તે વાદોમાં અનેક દોષો બતાવી છેવટે આચાર્ય મહારાજ વસ્તુસ્થિતિ કહે છે કે—

**“ अन्ये त्वमिदधत्येवमेतदास्थानिवृत्तये ।
क्षणिकं सर्वमेवेति बुद्धेनोक्तं न तत्त्वतः ॥ ”**

“વિજ્ઞાનમાત્રમધ્યેવં વાણસંગનિવૃણયે ।

વિનેયાન્ કાંચિદાશ્રિત્ય યદ્વા તદ્દેશનાર્હતઃ ॥ ”

“ એવં ચ શૂન્યવાદોપિ સદ્વિનેયાનુગુણયતઃ ।

અભિપ્રાયતદ્વિત્યુક્તો લક્ષ્યતે તત્ત્વવેદિના ॥ ”

—“ મધ્યસ્થ પુરુષોનું એમ કહેવું છે કે—આ ક્ષણિકવાદ યુદ્ધે પરમાર્થદૃષ્ટિએ અર્થાત્ વસ્તુસ્થિતિએ કલ્પો નથી, કિન્તુ મોહવાસનાને દૂર કરવાના ઉદ્દેશથી કલ્પો છે. વિજ્ઞાનવાદ પણ તેવા પ્રકારના યોગ્ય શિષ્યોને આશ્રીને અથવા વિષયસંગને દૂર કરવાના ઉદ્દેશથી અતાવવામાં આવ્યો છે. શૂન્યવાદ પણ યોગ્ય શિષ્યોને આશ્રીને વૈરાગ્યની પુષ્ટિ કરવાના આશયથી તત્ત્વજ્ઞાની યુદ્ધે કલ્પો ગણાય છે. ”

• વેદાન્તના અદ્વૈતવાદની વેદાન્તાનુયાયી વિદ્વાનોએ જે વિવેચના કરી છે, તે પર દોષો અતાવી છેવટે આચાર્ય મહારાજ કહે છે કે:—

“ અન્યે વ્યાખ્યાનયન્ત્યેવં સમમાવપ્રસિદ્ધયે ।

અદ્વૈતદેશના શાસ્ત્રે નિર્દિષ્ટા ન તુ તત્ત્વતઃ ॥ ”

—“ મધ્યસ્થ મહર્ષિએ એમ વ્યાખ્યાન કરે છે કે—અદ્વૈતવાદ વસ્તુસ્વરૂપની દૃષ્ટિએ અતાવવામાં આવ્યો નથી, કિન્તુ તેનો ખરો આશય સમભાવને પ્રાપ્ત કરવાનો છે. ”

આવી રીતે જૈન મહાત્માઓ, અન્ય દર્શનોના સિદ્ધાન્તોની તટસ્થ-દૃષ્ટિએ પરીક્ષા કરવાની સાથે શુદ્ધદૃષ્ટિથી તેનો સમન્વય કરવા પણ પ્રયત્ન કરે એ જૈન દૃષ્ટિની કંઈ ઓછી ઉદારતા ન ગણાય. અન્ય દર્શનોના પુરન્ધરોને ‘ મહર્ષિ ’, ‘ મહામતિ ’ અને એવા બીજા બોલા શબ્દોથી સન્માનપૂર્વક પોતાના ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખવા, અને તુચ્છ અભિપ્રાય-વાળાઓના મતનું ખંડન કરતાં પણ તેઓના હલકા શબ્દોથી વ્યવહાર ન કરવો અને સંપૂર્ણ સમ્મતતા તથા શિષ્ટતા સાથે પ્રસન્ન શૈલીથી સામાને

પ્રચુદ્ધ કરવાની યોતાની માયાળુ લાગણી તહેલી રાખવી એ જોન તહપિ-
ઓતું કેટલું ઔદાર્ય છે । ધાર્મિક કે દાર્શનિક વાદ-યુદ્ધના પ્રસંગમાં
પણ વિરુદ્ધ દર્શનવાળાઓ તરફ આત્મપ્રેમનો રસ ઉભરાઈ આવે એ
કેટલું સાત્ત્વિક હૃદય !

જુઓ મધ્યસ્થભાવનાની થોડીક વાનગી—

“ મવષીજાંકુરજનના સંગાદ્યાઃ ક્ષયમુપાગતા યસ્ય ।
બ્રહ્મા વા વિષ્ણુર્વા હરો જિનો વા નમસ્તસ્મૈ ॥ ”
—હેમચંદ્રાચાર્ય.

“ નાશામ્બરત્વે ન સિતામ્બરત્વે
ન તર્કવાદે ન ચ તત્ત્વવાદે ।
ન પક્ષસેવાઽઽશ્રયણેન મુક્તિઃ
કષાયમુક્તિઃ કિલ મુક્તિરેવ ॥ ”
—ઉપદેશતરંગિણી

“ પક્ષપાતો ન મે વીરે ન દ્વેષઃ કપિલાદિષુ ।
યુક્તિમદ્ વચનં યસ્ય તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ ॥
—હરિભદ્રચરિ.

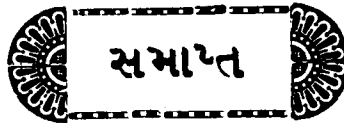
—“ જોના, સંસારના કારણબૂત કમંડીપી અંકુરાઓને ઉત્પન્ન કર-
નાર રાગ-દ્વેષ આદિ સમગ્ર દોષો ક્ષય પામ્યા છે, તે આહે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ,
શંકર અથવા જિન હોય, તેને મારો નમસ્કાર છે. ”

“ દ્વિગમ્બર અવસ્થામાં મોક્ષ નથી, શ્વેતાંબરદશામાં મોક્ષ નથી,
તર્કવાદમાં મોક્ષ નથી, તત્ત્વવાદમાં મોક્ષ નથી અને સ્વપક્ષનું સમર્થન
કરવામાં મોક્ષ નથી, કિન્તુ કષાયો—(ક્રોધ-માન-માયા-લોભ)થી મુક્ત
થવામાં જ મુક્તિ છે. ”

“ પરમાત્મા મહાવીર ઉપર મારો પક્ષપાત નથી, તેમજ મહર્ષિ
કપિલ, મહાત્મા બુદ્ધ વગેરે ઉપર મારો દ્વેષ નથી; કિન્તુ જેનું વચન
સ્વાર્થ હોય તેનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. ”

ઉપસંહાર

જૈન તત્ત્વોનું દિગ્દર્શન કરતાં પણ બહુ વિસ્તાર થઈ ગયો તેમ છે.
આ ટૂંકા નિબંધમાં જૈનદર્શનનાં તત્ત્વોનું વિશેષ વિવરણ કેવી રીતે થઈ
શકે ? આ લઘુ પુસ્તકમાં જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આત્મવ, સંવર,
બંધ, નિર્જરા, મોક્ષ એ નવ તત્ત્વો, જીવાસ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાય, અધર્-
માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, કાલ એ પદ્ધત્યો, સમ્યગ્-
જ્ઞાન, અને સમ્યક્ચારિત્ર્ય મોક્ષમાર્ગ, ગુણસ્થાન, અધ્યાત્મ, જૈનઆચાર,
આચરણી, સ્યાદાદ, અમભંગી અને નય, એટલી મુખ્ય બાબતોનું દિગ્દર્શન
થઈ શક્યું છે, અને તે પણ બહુ સંક્ષેપથી. હવે મારું કથન સમાપ્ત
થાય છે. માત્ર એક આશાને છેવટે પ્રદર્શિત કરી લઉં, એમ મન લલ-
ચાય છે. તે આશા બીજી કંઈ નહિ, ફક્ત એ કે—“ આ નાનકડી
ચોપડીના વાચનના પરિણામે વાંચનારને જૈનધર્મ સંબંધી અનેકાનેક
જિજ્ઞાસાઓનો પ્રાદુર્ભાવ થાય અને એથી તેઓ જૈનધર્મના મહાન્
અર્થો અવલોકવાને ઉત્સુક બને. ” બસ હૈં શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

સમાપ્ત

જિજ્ઞાસુઓ માટે પુસ્તક—યાદી.

લોકપ્રકાશ.
સન્મતિ તર્ક.
યોગશાસ્ત્ર.
ધર્મખિન્દુ.
પરદર્શનસમુચ્ચય.
સ્વાકૃવાદમંજરી.
જ્ઞાનસાર.
સમયસાર.
સમરાધુર્ય કહા.
તિલકમંજરી.
તરંગલોહા.
તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ.
પ્રશ્નમરતિ.
ઉપદેશમાળા.
ઉપદેશપ્રાસાદ.
અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ.
અધ્યાત્મસાર.
ઉપદેશરત્નાકર.

ઉપદેશપદ.
ઉપદેશતરંગિણી.
ઉપદેશસમતિકા.
આગમસાર.
જ્ઞેનદર્શન.
જ્ઞેનતત્ત્વાદર્શ.
વસુદેવહિંડી.
ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા.
તત્ત્વાર્થોધિગમસૂત્ર.
ત્રિપષ્ટિ શલાકા પુરુષ ચરિત્ર.
પ્રભાવક ચરિત્ર.
પરિશિષ્ટ પર્વ.
પ્રબંધચિંતામણી.
શ્રાદ્ધવિધિ.
વિવેકવિલાસ.
ધર્મપરીક્ષાનો રાસ.
ઐતિહાસિક રાસ સંગ્રહ.
જ્ઞેનસાહિત્યનો ઇતિહાસ.

વિશ્વધર્મ.

બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મમાં પુષ્કળ ભેદ છે, છતાં બંનેમાં સામ્ય પણુ ઓછું નથી. બંને વિશ્વધર્મ છે. સ્યાદાદર્શી બૌદ્ધિક અહિંસા, જીવહયાર્થી નૈતિક અહિંસા અને તપસ્યા-ર્થી આત્મિક અહિંસા જે ધારણુ કરી શકે તે જ વિશ્વધર્મ થઈ શકે. આ પ્રસ્થાનત્રયી સાથે તમામ દુનિયાની યાત્રા થઈ શકે છે. આત્માની શોધમાં આ જ પાથેય કામ આવે એવું છે.

અહિંસા એ મહાવીરનો ધર્મ છે. તમામ દુનિયાને જીતવાની હોંશ રાખનાર જિનેશ્વરનો ધર્મ છે. દુનિયાના એક ખૂણામાં પણુ જ્યાં સુધી હિંસા વર્તી રહી હોય ત્યાં સુધી એ અહિંસા ધર્મ પરાજિત જ છે. કૃત્રિમ રીતે ભરણુપોષણ આપી સૂક્ષ્મ જંતુઓને જીવાડવા એ અહિંસા ધર્મનો સંતોષ ન હોવો જોઈએ. મહાવીરની પેઠે તમામ દુનિયાનું દર્દ-પાંચે ખંડનું દર્દ મહાવીરે તપાસવું જોઈએ. અને પોતાની પાસેનું અનામત ઔષધ ત્યાં ત્યાં પહોંચાડવું જોઈએ. મહાવીરના અનુયાયીઓએ હૃદયની વિશાળતા અને ઉત્સાહનું શૌર્ય કેળવી બધે પહોંચી જવું જોઈએ. સંગ્રામના વીર શસ્ત્રાગ્ર લઈને દોડે. અહિંસાના વીર આત્મશુદ્ધિ અને કરુણાશ્રી સજ્જ થઈ દોડે. તમામ દુનિયાને અપાસરો બનાવવો જોઈએ. નાનકડા અપાસરામાં કેટલાને આશ્રય મળી શકે ?

કાંકા કાલેલકર.